नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

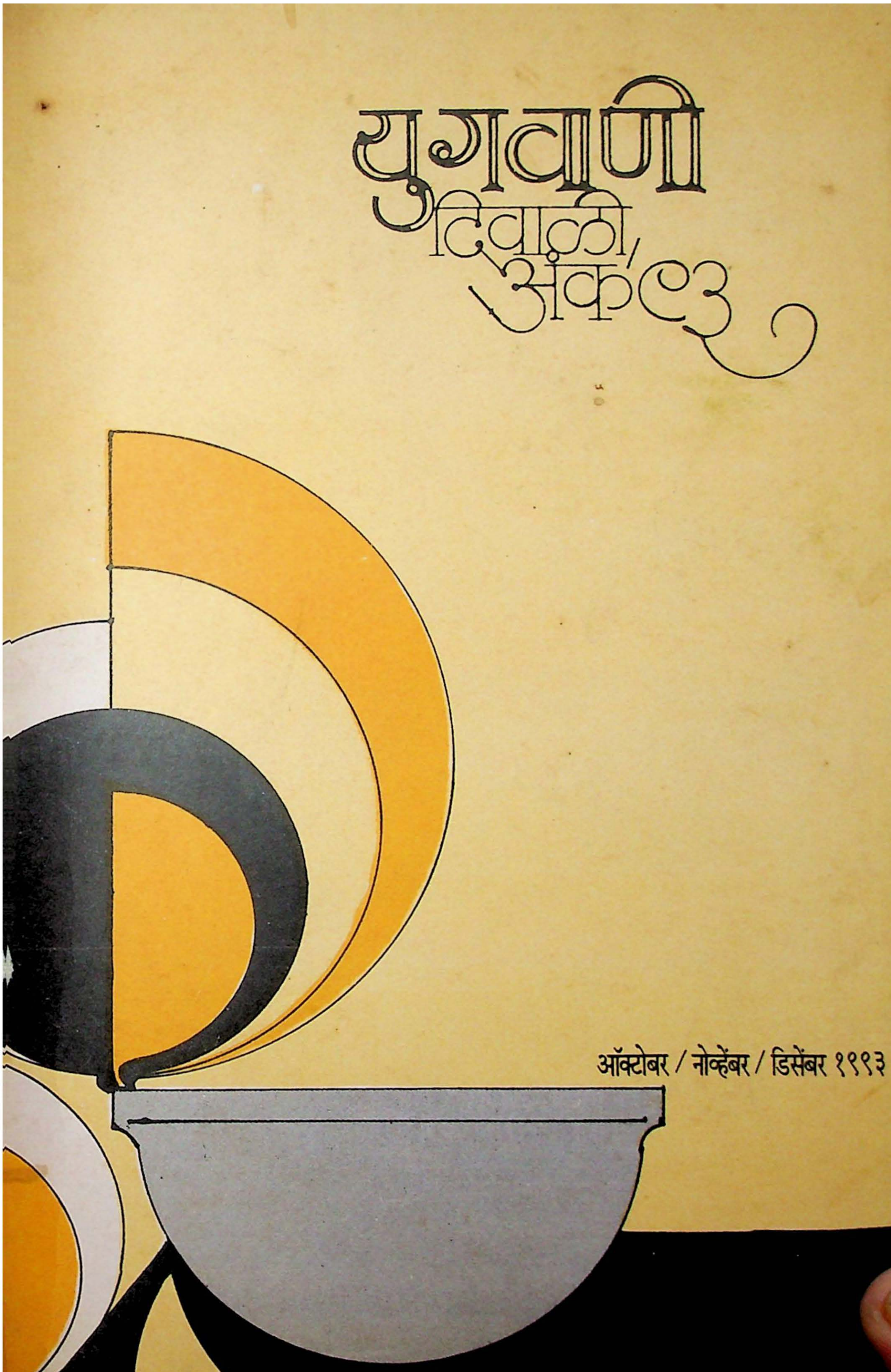
वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका


युगवाणी
दिवाळी अंक '९३
ऑक्टोबर / नोव्हेंबर / डिसेंबर १९९३

आवाहन

मराठीतील दर्जेदार नियतकालिकांच्या दुरावस्थेची समस्या गेल्या काही वर्षांपासून विदर्भ साहित्य संघाचे मुखपत्र 'युगवाणी'च्या संघटित प्रयत्नानंतर मराठी वाङ्मयीन संस्कृतीतील एक सर्वाधिक अग्रक्रमाची समस्या म्हणून आता पुरेशी जाणवू लागली आहे.

मात्र त्यावरील तोडगा, उपाययोजना व त्याकरता आवश्यक त्या सामूहिक कृतीकरता पुरेशी इच्छाशक्ती अद्यापही अभावानेच आढळते.

विदर्भ साहित्य संघाच्या 'युगवाणी' या नियतकालिकाने मराठीतील पहिली वहिली नियतकालिक विकास परिषद घेऊन त्याद्वारे केवळ युगवाणीच नव्हे तर तत्सम सर्वच वाङ्मयीन नियतकालिकांच्या उपजीविकेच्या समस्यांची शासनाने दखल घेतली. त्याबाबत एक समिती नियुक्त करुन त्यावर विचारही केलेला असून समितीने मांडलेल्या सूचनांची स्वीकृती व अंमलबजावणी याबाबत मात्र अद्याप कोणताच निर्णय घेतलेला नाही. तो तसा जलद घ्यावा अशी मागणी सर्वच वाङ्मयीन नियतकालिकांकडून होणे आवश्यकही आहे.

दुसरी वाङ्मयीन नियतकालिक विकास परिषद शासनाच्या या संबंधातील निर्णया नंतरच आयोजित करावी असा मानस असल्याने त्या संदर्भातही पुढील हालचाल तूर्तास स्थगित आहे.

दरम्यान पहिल्या वाङ्मयीन नियतकालिक विकास परिषदेने सुचविल्याप्रमाणे प्रत्येक वाङ्मयीन नियतकालिकांनी आपआपला स्थायी निधी उभारण्याच्या सुचनेची अंमलबजावणी विदर्भ साहित्य संघाने करावी असे कार्यकारिणीने ठरविले असून 'युगवाणी' या विदर्भ साहित्य संघाच्या नियतकालिकाने आपला स्वतःचा स्थायी निधी उभारावा या हेतुने सर्व वाचक, वर्गणीदार, संस्था, व्यक्ती व वाङ्मयप्रेमी यांना हे आवाहन करण्यात येत आहे.

'युगवाणी' या नियतकालिकाला पुढेही स्थिर पायावर कायम उभे राहता यावे याकरता एक 'स्थायी निधी' उभारण्याचे ठरविण्यात आले असून त्यास सर्व संबंधितांनी सढळ हाताने मदत करावी व ही वाङ्मयीन संस्कृती कायम राखण्यास, अधिक समृद्ध करण्यास सहकार्य करावे ही विनंती आहे.

या निधीत रुपये पाचशे व अधिक रक्कम जमा करणाऱ्यास 'युगवाणी'चा अंक आजीव प्राप्त होत राहील.

'युगवाणी'चा स्थायी निधी हा मराठी वाङ्मयीन संस्कृती टिकवून धरण्याच्या कार्यातील एक सर्वाधिक महत्वपूर्ण दुवा समजून समस्त वाङ्मयप्रेमी यथाशक्ती सहकार्य करतीलच या विश्वासासह हे आवाहन.

संपादक/प्रकाशक
'युगवाणी'
विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर

● ●

टिप निधीची रक्कम चेक/ड्राफ्टने सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ या नावे कृपया **'युगवाणी स्थायी निधीकरता'** असे नमूद करुन पाठवावी ही विनंती.

युगवाणी

॥ विदर्भ साहित्य संघाचे मुखपत्र ॥

संपादक : श्रीपाद भालचंद्र जोशी

॥ भाषा, साहित्य, संस्कृती, संवाद व कलाविषयक अभिरुचीचे जोपासन, संवर्धन-संशोधन ॥

प्रबंध संपादक केशव जोशी

संपादक मंडळ डॉ. विश्वास कानडे / डॉ. दमयंती पांढरीपांडे / मनोहर तल्हार / कमलाकर धारप / प्रा. कृष्णा चौधरी / भगवान ठग

वर्ष एकोणपन्नासावे / अंक ४९-१० / ११ / १२ **ऑक्टो.-नोव्हे.-डिसें. १९९३.**

मूल्य १० रु. / वार्षिक वर्गणी ५० रु. **दिवाळी '९३**

त्रैवार्षिक वर्गणी १२५ रु.

अनुक्रम ■ ■ ■

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अंशतः अनुदान प्राप्त.

या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

मुद्रित शोधन / संकलन / प्रतिलिपी इ. सहकार्य सौ. शोभा उवगडे / सौ. कुंदा केळापुरे / श्यामकान्त कुळकर्णी

■ मुखपृष्ठ व आतील चित्रे संजय धोतरकर

■ **संपादकीय पत्रव्यवहार : संपादक, युगवाणी, वि. सा. संघ, झाशी राणी चौक, नागपूर १२ / दूरभाष : ५२३९२९**

■ वर्गणी व वितरणविषयक पत्रव्यवहार सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ, झाशी राणी चौक, नागपूर १२.

अनुक्रमणिका

संपादकीय

'युगवाणी'चा हा दिवाळी अंक ऑ. / नो. / डि. १९९३ चा अंक असून तो तब्बल वर्षभरानंतर प्रकाशित होऊन वाचकांच्या हाती पडतो आहे.

'युगवाणी'सारखी वाङ्मयीन नियतकालिके आता वेळेवर प्रकाशित झाली तरच आश्चर्य वाटावे एवढी अशा नियतकालिकांच्या प्रकाशन-विलंबाची वाङ्मयविश्वात सवय व्हायला लागली आहे. किंबहुना जे नियतकालिक वेळेवर प्रकाशित होऊन हाती पडेल ते वाङ्मयीन नियतकालिकच नव्हे, ते भाग्य केवळ व्यावसायिक नियतकालिकांचेच असे काहीसे वातावरण झाले आहे. आपण आपल्या कार्यकाळात प्रकाशित अंकांपेक्षा मुद्रणाकरता संपादित करून सिद्ध करून ठेवलेल्या अप्रकाशित अंकांचेच संपादक अधिक काळ असतो हे वास्तव अशा नियतकालिकांच्या संपादकांना स्वीकारावे लागते आहे. नियतकालिक म्हणायचे ते केवळ कागदोपत्री. बाकी आपण अनियतकालिकेच झालेलो आहोत. आणि दुर्दैवाने त्याबद्दलची सारी खंत आणि खेद देखील वाटू नये एवढी विचित्र हतबलता अनुभवतो आहोत.

वाङ्मयीन नियतकालिकांच्या प्रकाशनाच्या या अभूतपूर्व अनियत होत चाललेल्या या अंधारयुगातून अजून किती काळ आपल्याला प्रवास करावा लागणार आहे हे आज तरी पुरेसे स्पष्ट नाही. तरीही आपले हे नष्टचर्य कायमचे नसून ते संपविण्याकरता आपण याच कालखंडात सर्वाधिक प्रयत्नशील देखील आहोत. असायलाच हवे, याचीही जाणीव असल्याने विलंबाने का होईना व साऱ्या संबंधितांच्या घोर उदासीनतेच्या पार्श्वभूमीवर का होईना व आपल्या वाट्याला

आलेल्या, या वातावरणाच्याही पार्श्वभूमीवर का होईना परंतु 'युगवाणी'सारख्या अंकांचे प्रकाशन मात्र होतच राहील. तसे ते या अंकाचेही होत आहे.

विदर्भ साहित्य संघाने एक फार महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प हाती घेतला असून या संस्थेच्या सध्याच्या इमारतीच्या जागी एक भव्य सांस्कृतिक संकुल उभे होते आहे. त्यातून संस्थेची आर्थिक स्थिती ही पुढे येणाऱ्या पिढीकरता अधिक मजबूत व भक्कम करून दिली जाणार आहे. अशाप्रकारचे प्रकल्प हाती घेऊन आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र स्थिती निर्माण करणे शक्य झाल्यासच 'युगवाणी'सारख्या नियतकालिकांच्या नियमित प्रकाशनाची कायम सोय त्यानंतर तरी निश्चितच होऊ शकेल व त्यापुढील संपादकांना तरी या दशकातील वाङ्मयीन नियतकालिकांच्या वाट्याला आलेले नष्टचर्य भोगावे लागणार नाही. असा संपूर्ण विश्वास बाळगता यायला जागा आहे. मात्र विदर्भ साहित्य संघाचा हा प्रकल्प पूर्ण होण्यास लागणाऱ्या पुढील दोन-तीन वर्षांच्या कालावधीत संस्थेच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन असलेले धनवटे रंगमंदिर आता अस्तित्वात नसल्याने 'युगवाणी'ची प्रकाशनातील अनियमितता ही अधिक काही काळपर्यंत लेखक, वाचक, वर्गणीदार व सदस्यांना सोसावी लागण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

मात्र असे असूनही 'युगवाणी'चा दर्जा व 'युगवाणी'चे वाचक-वर्गणीदार-लेखक, हितचिंतक या साऱ्याच बाबतीत हे नियतकालिक अद्याप पूर्णपणे सुरक्षित असून ते तसे राखण्याचे श्रेय विदर्भ साहित्य संघाचे सदस्य, 'युगवाणी'चे लेखक व चाहते, वाचक आणि वाङ्मयप्रेमी हितचिंतक यांनाच अधिक जाते.

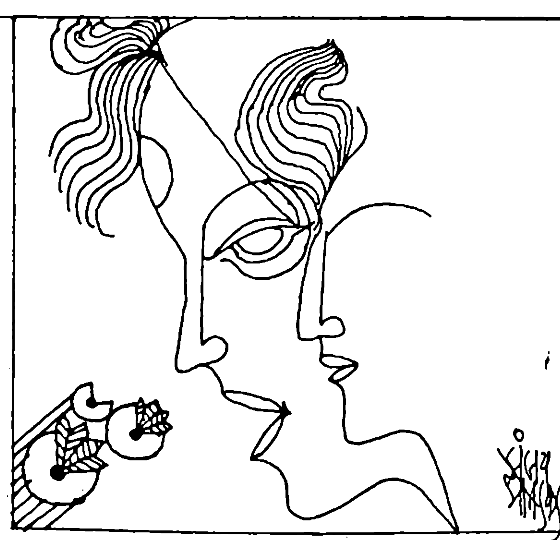
अशाही परिस्थितीत 'युगवाणी'चा वाङ्मयीन दर्जा व प्रकाशन कायम राखण्यात ज्या लेखकांनी 'युगवाणी' वरील प्रेमापोटी सहकार्य केलेले आहे त्यांचा मी अतिशय ऋणी आहे.

लेखनविश्वाच्या व साहित्यव्यवहाराच्या संदर्भात या समाताची नव्याने संपूर्ण पकड घेऊ पहाणाऱ्या बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेने जे अनेक जटिल प्रश्न निर्माण केलेले आहेत त्याचीच या नियतकालिकांचे असे नष्टचर्य ही एक दृश्य परिणती आहे. या व्यतिरिक्त प्रत्यक्ष निर्मितीच्या व निर्मितिक्षमतेच्या पातळीवरील रंजकता व लोकानुनयाकडील वाढता झुकाव, त्यातून पुनः पुरातन व मध्ययुगीन जीवनमूल्यांच्या संदर्भातील वाढते आकर्षण, सामंतवादी व्यवस्थेच्या मूल्यांना बांधील जीवनाशयाची अभिव्यक्ती, अभिव्यक्तीवरील राज्यसंस्थेशिवाय समकालीन वास्तवातूनच उद्भवणारी स्थितीगत बंधने व त्यांचे अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य आतूनच नियंत्रित करणारे परंतु त्या तीव्रतेने त्याचे न जाणवणारे भयानक स्वरूप, विविध माध्यमांच्या परस्पर प्रभावातून निर्मित वास्तवाच्या आकलनाबद्दलची अनभिज्ञता, कला-

कलाजीवन व कलाप्रकारांचा हरवलेला परस्पर संवाद, माणसांची संवेदनविहीनता आणि या साऱ्या पोटी केवळ उत्सवामध्ये स्वतःला क्षणोक्षणी हरवून टाकू बघणाऱ्या वृत्तीचा सार्वत्रिक प्रादुर्भाव या व अशा कितीतरी प्रश्नांची दखल घेणेच बंद झालेले आहे. या साऱ्याला वळसा घालून चाललेली व तरीही प्रतिष्ठित होऊ पाहणारी साहित्यनिर्मिती अशा वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवरच वाङ्मयीन नियतकालिकांच्या प्रकाशन विलंबाकडे बघितले म्हणजे आपोआपच या नियतकालिकांना अनियतकालिक करून सोडणारी परिस्थिती कोणती, का व कशी आहे हे लक्षात येऊ लागते.

मात्र वाङ्मयीन नियतकालिके हीच शेवटी समाजाच्या वाङ्मयीन संस्कृतीची स्पंदने असतात हे मान्य असणाऱ्यांना त्यांचे जे काही व जसे काही समकालीन वास्तव असेल त्यासहितच त्यांच्यासोबत असणे व त्या साऱ्यांनी मिळून वाङ्मयीन संस्कृतीची ही ध्वजा उंचावून धरणे आवश्यकच आहे; नव्हे, तेच त्यांचे कर्तव्य आहे आणि ही मंडळी या कालखंडातही हे कर्तव्य निष्ठेने पार पाडीत आहेत याचा विलंबाने का होईना परंतु ही नियतकालिके प्रकाशित होत राहाणे हाच पुरावा.

(श्रीपाद भालचंद्र जोशी)



कधी-कधी

होत असं कधी कधी
एकमेकांना दुःखाबाबत संवाद साधायला
वेळ नसते
आपण दोघेही आपल्या प्रश्नात
इतके गुंतवतो किंवा नकळत गुंतले जातो
ह्या गोष्टीचा विसर पडतो
त्याचवेळेस आपण फसवीत असतो स्वतःलाच
तुला कळते/ मला कळते
तुलाही कळते/ मलाही कळते
परंतु आपण दोघेही फसविण्याच्या शर्यतीत
फारच पुढे गेलो असतो
पर्यायहीं असतात/ उपाय असतात
ते सारं बाजूला ठेऊन त्या चक्रव्युहात आपण
गुंतवूल घेतो
तू काय सांगणार दुःख
दुःखाबाबत समुद्र जास्त बोलका असतो
आपण मात्र मुक्त
माझ्या मते मुक असण्यापेक्षा बोलकं असण्यात
धोका नसला तरी एक दर्द असतो
तुझ्याबद्दल बोलायचं / लिहायचं
अन् तुलाच सांगायचं
हे सार गोड दुःखाच बिलवर फसवणं
तुलाही ठाऊक आहे
मलाही ठाऊक आहे

उल्हास मनोहर

अनुक्रमणिका

श्रीधराचे ज्ञानेश्वर-चरित्र

सु. बा. कुलकर्णी

महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासात युगपुरुष म्हणून ज्यांची नोंद घ्यावी लागेल अशा दोनच व्यक्ती आजवर होऊन गेल्या. त्यातील कालानुक्रमे पहिले ज्ञानेश्वर महाराज होत आणि दुसरे शिवाजी महाराज होत. एकाने आपल्या पांडित्यपूर्ण ललित लेखनाने मराठी माणसाच्या हृदयात अद्वैतभक्तीचे मळे फुलविले, तर दुसऱ्याने आपल्या असिसामर्थ्याने त्याच्या अंगांगात अस्मितेचे आणि निर्भयतेचे अंगार चेतविले. भक्ती आणि निर्भयता हे महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाचे स्थायीभाव आहेत. त्यांना प्रतिष्ठित करण्याचे महान कार्य या उभय युगपुरुषांनी केले. दुर्दैवाने या युगपुरुषांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्वाचे फारच थोडे पैलू आपणास आज ज्ञात आहेत. यांतील शिवाजी महाराज हे लगतच्या कालखंडात होऊन गेल्याने त्यांच्या चरित्राची प्रमाणित मांडणी अस्सल कागदपत्रांच्या साहाय्याने थोडीबहुत होऊ शकते, परंतु ज्ञानेश्वर महाराजांची माहिती देईल असे एकही अस्सल चिटोरे उपलब्ध नसल्याने त्यांचे चरित्र हा सारा कविकल्पनांचा खेळ होऊन राहिला आहे. ज्ञानेश्वरांची लोकोत्तर लौकिक प्रतिमा ही प्राधान्येकरून त्यांनी केलेले चमत्कार, त्यांची लोकांकडून झालेली उपेक्षा, व बालवयात केलेले ज्ञानेश्वरीचे लेखन यांवर साकारलेली असून ती संपूर्णतया असिद्ध आणि अनैतिहासिक आहे. त्यांच्या चरित्राचा प्रमुख आधार म्हणजे त्यांचे मित्रवर्य नामदेव यांनी लिहिलेली आदि, समाधि आणि तीर्थावळी ही तीन प्रकरणे होत. या प्रकरणांतून चक्षुर्वैसत्यच काय, पण समकालीन व्यक्तीने ऐकीव माहितीच्या आधारे केलेल्या वर्णनाचीही प्रमाणता नाही. या प्रकरणांचा अंतर्भाव नामदेवांच्या अभंग गाथ्यात केला जात असला तरी ती आद्य नामदेवांची नव्हेत हे आता स्पष्ट झालेले आहे. त्यांचा कर्ता विष्णुदासनामा नावाचा सोळाव्या शतकातील शिंपी कवी होय. या काव्यांतील काल्पनिक विणकाम कितीही घट्ट असले तरी त्यांतील ऐतिहासिक कथाभाग अगदी विरविरीत आहे. दुर्दैवाने पुढील काळातील ज्ञानदेव चरित्रे याच काव्यांवर बेतली गेल्याने त्यांची फाटकी वाकळ झालेली आहे. महिपती, निरंजनमाधव, निळोबा, तुकाविप्र, उद्धवचिद्धन, संतोषानंद, सत्यामलनाथ, शामजी गोसावी, बाळाबुवा इ. प्राचीन कवींची ज्ञानदेव-चरित्रे अशांपैकीच होत. काही तुरळक भेद सोडल्यास त्यांचा तोंडवळा एकसारखाच आहे. त्यांत ज्ञानदेव कुटुंबियांचे पूर्वचरित्र, ज्ञानदेवादींनी केलेले चमत्कार, ज्ञानदेव-नामदेवांचे तीर्थाटण व ज्ञानदेवांची समाधी हेच विषय पुनःपुन्हा घोटलेले दिसतात. अर्वाचीन काळातील गद्यरूप ज्ञानदेव-चरित्रेही याच परंपरेला चिकटून आहेत. नामदेवकृत ज्ञानदेव-चरित्रांतील विसंगती आणि विश्वसनीयता यांची चर्चा करताना रा. चिं. ढेरे म्हणतात,

"ऐतिहासिक पातळीवरून ज्ञानेश्वरांचे चरित्र सिद्ध करावयाचे झाले तर ही 'नामदेवी' चरित्रवृत्तपरंपरा डावलून चालणार नाही. या 'नामदेवी' चरित्रवृत्तपरंपरेशिवाय सत्यामलनाथी चरित्रवृत्तपरंपरा, गेल्या शतकांतील बाळाबोवा ज्ञानेश्वरींच्या "भक्ति-तत्त्वामृत' ग्रंथांत अंशतः प्रकट झालेली सच्चिदानंदी व प्रकाशनाथी चरित्रवृत्तपरंपरा आणि संकीर्ण स्वरूपाची म्हणजे स्फुट स्वरूपांत नाना ग्रंथांतून विखुरलेली चरित्र-सामग्री एकत्र तपासून, या सर्व चरित्रवृत्तपरंपरांचा साधकबाधक विचार करून, मूक भूतकालाला वाचा फोडणे शक्य होईल, असे निरीक्षणान्ती वाटते. त्यासाठी अनेक अभ्यासकांनी सातत्याने आणि सहकार्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे." (विविधा, पृ. १०९)

श्रीधरी परंपरा

ढेरे यांनी निर्देशीत केलेल्या परंपरांहून भिन्न अशी ज्ञानदेव-चरित्रवृत्तपरंपरा अस्तित्वात होती याचे सूतोवाच आम्ही श्रीधराचा पुत्र दत्तात्रय याचे नामदेवचरित्र प्रसिद्ध करून केलेली आहेच. (युगवाणी, मार्च-एप्रिल १९९३). त्या चरित्रातील नामदेवविषयक

कथाभाग संत नामदेवांच्या लौकिक चरित्राचा पुनर्विचार करण्यास भाग पाडील असा आहे. दत्तात्रयाच्या या नामदेव-चरित्रात दोन ठिकाणी तो आपला पिता श्रीधर याने रचिलेल्या ज्ञानेश्वर-चरित्राचा उल्लेख करतो.

"ज्ञानेश्वराचि आदि समाधि॥ श्रीधरस्वामिंनि वर्णिलि आधिं॥ तैसीच नामयांचि लीला जन्मवृध्दि॥ दत्तात्रय त्रिशुध्दि वर्णित॥ ८॥"

"कार्त्तीक वदि येकादशि॥ मग सकळ संतांसह जाऊन हृषिकेशी॥ समाधि दिधली ज्ञानेशासि॥ ते चरित्र श्रीधरस्वामीनि वर्णीलें॥ २८०॥"

हरिविजय, रामविजय, पांडवप्रताप, शिवलीलामृत इत्यादी लोकप्रिय ग्रंथ लिहिणाऱ्या श्रीधर कवीने (शके १५८० ते १६५१) ज्ञानेश्वरांचे चरित्रही लिहिलेले आहे ही गोष्ट फारच थोड्या अभ्यासकांना माहित आहे. या चरित्राची त्रोटक ओळख चिं. नि. जोशी यांनी आपल्या 'श्रीधर : चरित्र आणि काव्यविवेचन' (१९५१) या ग्रंथात करून दिली आहे. (पृ. ६०० ६०४). हे ज्ञानेश्वर-चरित्र आजवर अप्रसिद्धच राहिले याचे प्रमुख कारण म्हणजे श्रीधराने त्यामध्ये दिलेली ज्ञानेश्वर-विषयक बरीचशी माहिती नामदेवी परंपरेला धरून नाही. श्रीधर आणि दत्तात्रय हे पितापुत्र आनंद सांप्रदायाचे अनुयायी होत. त्यांच्या चरित्रकथांवर त्या परंपरेचा पगडा दिसून येतो. स्वतः श्रीधरही म्हणतो की आपल्याला ज्ञानेश्वरविषयक माहिती आपला पिता आणि गुरू ब्रह्मानंदस्वामी यांजकडून प्राप्त झाली (१.१०-१२). श्रीधरी परंपरेचे प्रस्तुत 'ज्ञानेश्वरचरित्र' अभ्यासकांना अंतर्मुख करील असा भरवसा वाटतो.

चरित्राच्या पोथ्या

या काव्यमय चरित्राच्या दोन हस्तलिखित पोथ्या आम्हांस उपलब्ध झाल्या. एक पोथी पुणे येथील भारत इतिहास संशोधक मंडळातील असून, दुसरी पोथी पंढरपूर येथील श्रीधराचे विद्यमान वंशज श्री तुकारामशास्त्री नाझरकर यांच्या संग्रहातील आहे. ह्या दोन्ही पोथ्या त्रुटित असल्या तरी त्यांच्या एकत्र मीलनाने श्रीधरकृत ज्ञानेश्वर-चरित्र संपूर्णपणे हस्तगत होते.

भा. इ. सं. मंडळातील पोथी ही संग्रह क्रमांक २१ मध्ये असून तिचा अनुक्रमांक १७८ असा आहे. पोथी १४ × ११ से.मी. आकाराच्या ३४ पत्रांची असून तिचे लेखन पाठपोट केलेले आहे. प्रत्येक पृष्ठावर ८ ते ११ ओळी लेखन असून ओळींमध्ये सुमारे १३-१४ अक्षरे आहेत. पोथीच्या शेवटी प्रतलेखनाच्या काळाची नोंद असून ती "सके १८१ क्रोधीनाम संवत्सरे चैत्र सुध त्रीतीया रवीवारीस पुर्ण" अशी आहे. मंडळाच्या हस्तलिखित ग्रंथांच्या सूचीत हाच लेखनकाल शके १८८१ असा नोंदलेला असून तो दिशाभूल करणारा आहे. शके १८८१ हे त्या सूचीचेच प्रकाशनवर्ष आहे!

अक्षरपद्धती, लेखनधाटणी व कागदाचे जीर्णत्व यांवरून ही पोथी सुमारे २५० वर्षे जुनी असावी. श्रीधराच्या निधनानंतर २५-३० वर्षांनी ही प्रत बनविलेली असावी. गळालेला शतनिदर्शक अंक ६ मानल्यास ही प्रत शके १६८१ मध्ये बनविली असावी असे होते. यावर्षी प्रमाथी संवत्सर आहे. लेखनकाल १७८१ धरल्यास यावर्षी सिद्धार्थी संवत्सर येते. शके १६८१ च्या चैत्र शुद्ध तृतीयेस ३६ घटिका शनिवार असून नंतर रविवार येतो. हा दिवस ३१ मार्च १७५९ इसवी असा आहे. संभाव्य प्रतलेखनकाल म्हणून त्याचा विचार करता येईल. संवत्सर जुळत नाहीच.

या पोथीचे लेखन अतिशय अशुद्ध आहे. भाषेवर तत्कालीन मराठवाड्यातील बोलीचे संस्कार दिसून येतात. शब्दान्तीच्या 'ए'चे लेखन सर्रास 'अ' असे केले आहे. (उदा. वेगळे > वेगळ, येणेजाणे> येनजान, देवाचे > देवाच, तिघे > तीघ, लाविले > लावील). ऱ्हस्वदीर्घाचा तर विधिनिषेधच नाही. वर्णव्यत्यास, अनावश्यक अनुस्वार, य-आगम इ. अनेक वैशिष्ट्ये दिसून येतात. शब्दांची बरीचशी रुपे लेखनिकाच्या अनागर पार्श्वभूमीची निदर्शक आहेत. (उदा. अवश्य > अवेश, मुख्य > मुखे, अंश > हंशे, आचार > अहेचार, अहर्निशी > आहीर्णीसी, गहिनीनाथ > गंननाथ, दृष्टी > देटी इ.).

हस्ताक्षरांच्या वळणावरून पोथीचे लेखन दोन व्यक्तींनी केलेले आहे असे दिसून येते. पहिली १८ पृष्ठे व शेवटची २९ पृष्ठे एकाच हस्ताक्षरातील असून मधली १९ पृष्ठे भिन्न अक्षरातील आहेत. २ पृष्ठांचे लेखन दोनदा झालेले आहे. अनुस्वारयुक्त इकारामधील शीर्षबिंदू वेलांटीच्या मधोमध देण्याची लकब दिसून येते.

भा. इ. सं. मंडळातील पोथी कालोल्लेखित व जुने पाठ देणारी आहे. तुलनेने, नाझरकरांकडील पोथी अलीकडील असून तिच्या भाषेचे अर्वाचीकरण झालेले दिसून येते. तिच्यात कालनिर्देशही नाही. आम्ही मंडळातील पोथीला मूलप्रत कल्पून (**अ** प्रत) तिच्यामधील मजकूर मुळात आहे तसाच ठेवला आहे. अर्थलाघवाच्या दृष्टीने अत्यावश्यक तेथे नाझरकरांकडील प्रतीतील (**ब** प्रत) भिन्न पाठ नोंदले आहेत. त्रुटित भागातील मजकूर **ब** प्रतीतून उचलून मूळपाठाची अनुपूर्ती केली आहे.

अ प्रतीचे लेखन सलगपणे केलेले असून तिच्यामध्ये अध्याय वा प्रसंग अशी विभागणी नाही. परंतु **ब** प्रतीत प्रसंग १ आणि प्रसंग २ अशी विभागणी असून ओव्यांचे अनुक्रमांकही प्रसंगानुरूप भिन्न असे आहेत. या प्रसंग विभागणीत कवीला ज्ञानदेवांची आदी आणि ज्ञानदेवांची समाधी असे दोन विषय अभिप्रेत असावेत. दत्तात्रय आपल्या नामदेव-चरित्रात या काव्याचा 'ज्ञानेश्वराचि आदि समाधि' असाच निर्देश करतो. असे असले तरी श्रीधर मात्र आपल्या काव्याचा 'ज्ञानेस्वर-चरित्र' असाच निर्देश करतो (१.३, २.१४७)

अ प्रतीतील संहिता क्रमांक २.१३९ च्या ओवी-वरोवर संपते. कदाचित मूळ संहिताही एवढीच असण्याचा संभव आहे. क्र. २.१४० ते २.१६३ या २४ ओव्या मागाहून कोणीतरी जोडल्या असाव्यात असे वाटते. काव्याच्या एकूण ओव्या २९८ असून त्यांचे अनुक्रमांक 'प्रसंग' विभागणीस अनुसरून (**ब** प्रतीप्रमाणे) नव्याने दिलेले आहेत. ओवीचा क्रमांक गळणे वा पुनरुक्त होणे हा दोष दोन्ही पोथ्यांतून आढळून येतो.

अ प्रतीची झेरॉक्स प्रत आम्हास भा. इ. सं. मंडळाकडून उपलब्ध झाली. नाझरकरांच्या प्रतीची (**ब** प्रत) प्रतिलिपी मिरज येथील मराठीच्या प्राध्यापिका डॉ. शोभना डिंगरे यांजकडून प्राप्त झाली. पोथ्यांच्या उपलब्धी संदर्भात भा. इ. सं. मंडळ व डॉ. डिंगरे यांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत.

ज्ञानेश्वरांची आदी

श्रीधराच्या ज्ञानेश्वर-चरित्राचा पूर्वार्ध (प्रसंग-१) हा ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वपीठिकेपासून त्यांच्या नामदेवांवरोवर झालेल्या तीर्थयात्रेपर्यंतची हकिकत सादर करतो. या अध्यायाचा कथाभाग थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहे:-

श्रीगणेश, सरस्वती, कुलदेवता व गुरू यांस नमस्कार करून ज्ञानदेवादी भावंडांच्या अवतारासंबंधी भविष्योत्तर पुराणात समाविष्ट झालेली व्यासांची भविष्यवाणी कथन करतो (१-१७). गोविंदपंत हे माध्यंदिन यजुर्वेदी वरिष्ठगोत्री ब्राह्मण. नेवारो येथे त्यांची वस्ती. त्यांच्या पत्नीचे नाव द्वारका. पुत्राचे नाव विठ्ठल (१८-२१). **अ** प्रतीत विठ्ठलास 'योगश्रेष्ठ' म्हटले आहे, तर **ब** प्रतीत 'योगभ्रष्ट' (२२). वयाची सोळा वर्षे पुरी होताच विठ्ठल तीर्थाटणास जातो (२५). वाटेत अळकावतीस येतो (३२). तेथील 'सिधेस्वर' व 'निरा' या ब्राह्मण दांपत्यास 'रुख्मीनि' नावाची कन्या असते. सिद्धेश्वरास स्वप्न पडते. आपल्या उपवर कन्येचा विवाह तरुण विठ्ठलाशी लावावा अशी पांडुरंगाज्ञा. विठ्ठलासही अनुरूप स्वप्न पडते. चार दिवस विवाह सोहळा. (३३-४६). वरयात्रा पंढरपुरास येते. पांडुरंगाच्या दर्शनानंतर विठ्ठल रामेश्वर-यात्रेस जाण्यास निघतो. इतर मंडळी आळंदीस परततात (५१). रामेश्वर-यात्रा करून विठ्ठल वाराणसीस जातो. तेथून तीन कावडी भरून पुन्हा रामेश्वरास जातो. मग माघारी वाराणसीस येऊन संन्यास ग्रहण करतो (५३). संन्यासोत्तर चैतन्याश्रम हे नाव मिळते. इकडे नीरा वयात येते, परंतु पतीचा पत्ता नाही. इंद्रायणीच्या तीरावर तिला श्रीदत्त भेटतात व आशीर्वाद देतात. वाराणसीस पतीशी भेट घडवून आणतात. त्यांच्या आज्ञेने विठ्ठल पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारतो व नेवाश्यास येतो (५६-७०). त्यास ब्राह्मण व आप्त वाळीत टाकतात. गावावाहेर मठ बांधून राहतो(७२). अशी वारा वर्षे निघून जातात. त्या काळात विठ्ठलास तीन पुत्र व एक कन्या होते (७३). मुले व्रतबंधायोग्य झाल्यावर ब्राह्मणसभा बोलावून प्रायश्चित्त मागतो. ब्राह्मण त्यास देहान्त प्रायश्चित्त सांगतात (८१). तो उत्तरापंथे जाऊन देहत्याग करतो (८७). नेवाश्याचे ब्राह्मण मुलांना पैठणास जाऊन शुद्धिपत्र आणावयास सांगतात. तेथे गेल्यावर संन्याश्याची मुले म्हणून त्यांचे हंसे होते. ही मुले तेथे काही चमत्कार दाखवितात. रेड्याच्या पाठीवर मारलेल्या आसुडाचे वळ ज्ञानदेवांच्या पाठीवर उमटतात (१०१). रेडा वेदध्वनी काढतो (१०४). श्राद्ध करणाऱ्या

ब्राह्मणाघरी वसू, रुद्र, आदित्य यांना पाचारण करून प्रत्यक्ष उपस्थित करतात (११४). प्रत्यक्ष अवधूत येऊन तिघांच्या मुंजी लावतात (११६). पैठणचे ब्राह्मण शुद्धिपत्र देतात (११८). मग मातेसह चौघेजण वेदोच्चारी टोणगा घेऊन नेवाश्यास परत येतात. तेथे 'गंगनाथ' निवृत्तिनाथांस गुरूदीक्षा देतात (१२४). पुढे या नेवाश्यास वयाला चौदा वर्षे पूर्ण झाल्यावर ज्ञानदेव श्रीधरी टीकेच्या आधारे गीतेवर 'ज्ञानेस्वरी' नावाची टीका लिहितात. त्यानंतर निवृत्तिनाथांच्या सांगण्यावरून स्वानुभवावर आधारित 'आनुभवामृत' नावाचा ग्रंथ लिहितात (१२५-१२७). मातेच्या आग्रहामुळे पुढे सर्वजण आळंदीस येतात. तेथे आल्यावर रेड्याचा देहान्त होतो. ज्ञानदेव स्वतः त्याची समाधी रचतात. ती 'अळकावती'स आहे (१३०). पुढे ज्ञानेश्वर पंढरपुरास जाऊन राहतात. तेथे त्यांची नामदेवांशी भेट होते. दोघेही विठ्ठलभक्ती करतात. एकत्र तीर्थाटणास जातात.

१३५ ओव्यांची ही आदि येथे संपते.

ज्ञानेश्वरांची समाधी

ज्ञानेश्वर-चरित्राच्या उत्तरार्धात (प्रसंग-२) प्राधान्येकरून ज्ञानदेवांची समाधी व ज्ञानेश्वरीची स्तुती हे विषय येतात. या प्रकरणात अन्यत्र न आढळणारी एक कथा श्रीधर देतो (१०-३९). या कथेप्रमाणे मुळात ज्ञानेश्वरांना सोळा वर्षांचेच आयुष्य असते. परंतु निवृत्तीनाथांच्या आज्ञेप्रमाणे त्यांनी ते आणखी दोन वर्षे वाढवून घेतले (१७). त्यानंतर सोपानदेवांच्या लोभाखातर आणखी दोन वर्षे वाढवून घेतले (२४). त्यानंतर आणखी दोन वर्षे मुक्ताबाईच्या प्रेमाखातर वाढवून घेतले (३३).

पंढरपुराहून ज्ञानदेव आळंदीस येतात. तेथे सहा महिन्यांनी त्यांच्या मातेचे निधन होते (३६). ते परत पंढरपुरास जातात व बाविसावे वर्ष लागताच समाधीची तयारी करतात. कार्तिकी यात्रा आटोपताच पांडुरंगांसह ज्ञानदेव व इतर संत आळंदीस येतात (५१). समाधी घेणार ही वार्ता ऐकून तीर्थयात्रा अर्धवट सोडून निवृत्तिनाथ धावत येतात (५२), सोपानदेव आणि मुक्ताबाईही येतात (५३). काव्याच्या यापुढील काही ओव्यांत ज्ञानेश्वर-स्तुती आहे (५७-६५). ज्ञानदेवांना पांडुरंगहस्ते समाधी देण्याची तयारी सुरू होते. कार्तिक वद्य एकादशीचा दिवस असतो. पांडुरंग ज्ञानदेवांची पूजा करतात. सर्व संतमंडळीही पुष्पांजली वाहते. तितक्यात, ज्ञानदेवांच्या हातीची काठी रोवलेली असते तिला पालवी फुटते (७३). यानंतर आळंदी-माहात्म्य सांगितलेले आहे (७३-८१). काव्याच्या पुढील भागात ज्ञानेश्वरी-स्तुती(८१-९०) व गीता-स्तुती (९१-१०२) ही अतिशय रम्य रचना येते. समाधीच्या जागी उपस्थितांना ज्ञानदेवांऐवजी पांडुरंग दिसू लागले (१०५-११७) ही पुढील रचनाही मन हेलावणारी आहे. नामदेवांस भडभडून येते. अत्यंत शोक करू लागतात. एक वेळा तरीं ज्ञानेश्वर भेटवा अशी विनंती पांडुरंगास करतात. मग गरूडास पाचारून ज्ञानेश्वरांस नामदेव-दर्शनार्थ स्वर्गातून आणले जाते. सर्वांचे समाधान करून ज्ञानेश्वर पुन्हा नाहीसे होतात (१२०-१३९) 'नामदेवाची आळ' म्हणून हे प्रकरण प्रसिद्धच आहे. (महाराष्ट्र शासन नामदेव गाथा अभंग क्र. १२०९ ते १२३१)

१३९ व्या ओवीबरोबर **अ** प्रतीची संहिता संपते. पुढील प्रक्षिप्त (?) ओव्यांतून त्र्यंबकेश्वरी निवृत्तिनाथ (१४२), सासवडास सोपानदेव (१४३) व पंढरपुरी मुक्ताबाई (१४६) समाधिस्थ होतात असा कथाभाग आहे. ज्ञानदेवांच्या पश्चात् वर्षभराने नामदेव सपरिवार चंद्रभागेत समाधिस्थ होतात. (१५१-१५६). कदाचित् १४९ व्या ओवीबरोबर मूळ चरित्र संपले असण्याचाही संभव आहे. दुसऱ्या अध्यायाच्या एकूण ओव्या १६३ आहेत. दोन्ही अध्याय मिळून एकूण ओव्या २९८ होतात.

चरित्रवृत्ताचे वेगळेपण

श्रीधराचे ज्ञानेश्वर-चरित्र प्रायः नामदेवी परंपरेवर आधारलेले असले तरी त्यात काही वेगळेपणाचा प्रत्यय येतो. हा वेगळेपणा विस्मृती किंवा विकृतीमधून आलेला नाही. त्याचे मूलस्रोतच भिन्न असावेत. काही वेगळेपण श्रीधराच्या कल्पनाविलासातून साकार झालेले आहे. काळवंचना, किंवा आयुर्दान हे लोकसाहित्यातील सार्वत्रिक कल्पनाबंध आहेत. त्यांच्या आधारे श्रीधराने एक सुंदर कथा उभी केली आहे. निवृत्ती, सोपान व मुक्ताबाई या भावंडांसाठी ज्ञानेश्वरांनी प्रत्येकी दोन वर्षे

आयुष्य वाढवून घेतले व काळास परत पाठविले. ही कथा अन्य ज्ञानदेव-चरित्रांतून आढळत नाही (२.१०-३४).

ज्ञानदेवादी भावंडांचा जन्म आळंदी येथे झाला की आपेगाव येथे झाला यासंबंधी विद्वानांमध्ये मोठा वाद आहे. श्रीधराने त्यांचा जन्म नेवासे येथे घडवून या वादाला आणखी एक फाटा फोडला आहे (१.७०-७३). श्रीधराच्या वृत्तान्ताप्रमाणे गोविंदपंत व विठ्ठलपंत यांचा मूळ गाव 'निवास' म्हणजे नेवासे हा होय, आपेगाव नव्हे (१.२०). विठ्ठलपंत संन्यासाश्रमातून गृहस्थाश्रमाकडे परत वळल्यावर नेवासे येथेच मठ बांधून राहिले (१.७२). याच निवास क्षेत्री वयाला चौदा वर्षे पूर्ण झाल्यावर ज्ञानदेवांनी आपली गीताटीका लिहिली असे श्रीधर सांगतो (१.१२५). श्रीधराच्या ज्ञानेश्वर-चरित्रात नेवाशाला इतके महत्त्व असूनही तेथील मृत सच्चिदानंदास ज्ञानदेवांनी सजीव केल्याची कथा तो सांगत नाही. एवढेच नव्हे, तर ज्ञानेश्वरीचे लेखन सच्चिदानंदाने केले असेही सांगत नाही!

विष्णुदासनाम्याच्या 'आदी'स अनुसरून पारंपारिक ज्ञानदेव-चरित्रांतून गोविंदपंतांच्या भार्येचे नाव निराबाई व सिधोपंतांच्या भार्येचे नाव 'उमाबाई' असे येते. श्रीधराने गोविंदपंतांच्या भार्येचे नाव 'द्वारका' (१.२६) व सिधोपंतांच्या भार्येचे नाव 'निरा'(१.३३) असे दिले आहे. संन्यासी झालेल्या विठ्ठलपंतांची (चैतन्याश्रमाची) स्वपत्नीशी पुनर्भेट घडवून त्यांना पुन्हा गृहस्थाश्रमात आणण्याचे कार्य महिपतीने रामानंदांवर सोपविले आहे. तर निळोबा आणि तुकाविप्र या कामासाठी नृसिंहाश्रमांची योजना करतात. श्रीधराने हे कार्य श्रीदत्तात्रयांच्या हरते उरकले आहे! ज्ञानदेवादी भावंडांच्या मुंजीही श्रीदत्तात्रयाने लाविल्या असे श्रीधर सांगतो (१.११६).

परंपरेप्रमाणे, पैठण येथील ब्रह्मवृंदाच्या निवाड्यानुसार विठ्ठलपंत व रुक्मिणी यांनी प्रयाग येथे गंगायमुनेच्या पात्रात देहत्याग केला. बाळाबुवा ज्ञानेश्वरी सांगतात की उभयतांनी वदरिकेदार येथे आश्रम बांधून तपश्चर्येत शेष जीवन व्यतीत केले, त्यांची वृंदावनेही तेथे दाखविली जातात (भक्तितत्त्वामृत, उल्हास ३५, ओव्या २७-३१). श्रीधराच्या कथनाप्रमाणे, देहान्तप्रायश्चिताचा निवाडा नेवासे येथील ब्रह्मवृंदाने दिला व विठ्ठलपंतांनी एकट्यानेच प्रयाग येथे देहत्याग केला (१.७८-८८). विठ्ठलपंत उत्तरपंथे गेल्यावर रुक्मिणी आपल्या मुलांबरोबरच राहत होती. तिचे निधन आळंदी येथे झाले (२.३६)

श्रीधराच्या ज्ञानेश्वर-चरित्रात रेड्यामुखी वेदपठण केल्याचा चमत्कार नोंदलेला आहे. 'आदि'प्रकरणात हा रेडा 'आळे' या गावी 'शांत झाला' असे म्हटले आहे (म. शा. ना. गा. अ. क्र. ८९८). श्रीधर मात्र त्याचे निधन आळंदी येथे झाले असे सांगतो (१.१२९). एवढेच नव्हे तर त्याची समाधी ज्ञानदेवांनी स्वतः रचली असेही सांगतो (१.१३०).

पैठण येथे ज्ञानदेवांनी जे चमत्कार दाखविले त्यांत एका ब्राह्मणाकडील श्राद्धप्रसंगी त्याचे साक्षात पितर भोजनासाठी उपस्थित केले अशी कथा प्रचलित आहे. प्रस्तुत चरित्रकाव्यात मात्र वसू, रुद्र व आदित्य या त्रिपुरूषांस पाचारण करून हजर केले असा कथाभाग आहे (१.१०७-११५).

विष्णुदासनामा, महिपती, निळोबा इ. चरित्रकारांनी ज्ञानदेवांच्या आयुष्यातील चमत्कार कथांना बरेच प्राधान्य दिले आहे. त्यामुळे त्यांच्या ज्ञानदेव-चरित्रांना इतिहासापेक्षा पुराणांचा घाट प्राप्त झाला आहे. श्रीधराचे चरित्रलेखन बरेचसे ऐतिहासिकतेकडे झुकणारे आहे. त्याच्या चरित्रात ज्ञानदेव आणि चांगदेव भेटीचा अंतर्भाव नाही. त्यामुळें व्याघ्रावर स्वार होणे व भिंत चालवणे असे चमत्कार नाहीत. पाठीवर मांडे भाजणे, मशीद बोलाविणे, मृतांस सजीव करणे, योगबलाने विहिरीतील पाणी पिणे इ. चमत्कारही नाहीत.

ज्ञानदेवांची निर्वाणतिथी

ज्ञानदेवांनी बाविसाव्या वर्षी समाधी घेतली या लोकश्रुतीचा श्रीधर अनुवाद करतो. परंतु त्यांच्या जन्ममृत्युशकांचा चुकूनही निर्देश करीत नाही. विसोबा, नामदेव, जनाबाई, चोखामेळा हे संत ज्ञानदेवांच्या निर्वाणाची तपशीलवार तिथी, वार, शक, संवत्सर इ. माहिती पुरविताना दिसतात. ते अभंग श्रीधराने पाहिले वा ऐकले नव्हते काय? भिंगारकर, पांगारकर, दांडेकर या पंडितांपेक्षा श्रीधराची बहुश्रुतता कमी पडली असे दिसते. ही सर्व मंडळी कार्तिक वद्य त्रयोदशीस

ज्ञानदेवांनी समाधी घेतली असे सांगतात. परंतु, श्रीधर मात्र कार्तिक वद्य एकादशी ही समाधितिथी होय असे सांगतो (२.४९, २.६६, २.१४४). आळंदीच्या यात्रेचा प्रारंभही कार्तिक वद्य एकादशीस होतो. ज्ञानदेवांनी कार्तिक वद्य एकादशीस समाधिविवरात प्रवेश केला व त्रयोदशीस त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले असे असेल काय?

श्रीधराचा पुत्र दत्तात्रय हा देखील आपल्या नामदेव चरित्रात याच तिथीचा पाठपुरावा करताना दिसतो (ओ. क्र. २८०).

महाराष्ट्रातील परंपरेप्रमाणे नामदेवांचे निर्वाण आषाढ वद्य त्रयोदशी शके १२७२ या दिवशी झाले. म्हणजे ज्ञानदेवांनंतर तब्बल ५४ वर्षे नामदेव हयात होते असे झाले. श्रीधराच्या कथनाप्रमाणे, ज्ञानदेवांच्या निर्वाणाच्या दुसऱ्या वर्षी कार्तिक शुद्ध एकादशीस नामदेवांनी सहकुटुंब जलसमाधी घेतली (२.१५१-१५९), दत्तात्रयही आपल्या नामदेव-चरित्रात हीच तिथी देतो (ओ. क्र. २९०).

मुक्ताबाईचे निर्वाण एदलाबाद येथे झाले असे परंपरा समजते. परंतु मुक्ताबाईचे समाधिस्थान पंढरपूर आहे असे श्रीधर सांगतो (२.१४६). दत्तात्रयही त्याचाच अनुवाद करतो (ओ. क्र. २८२), मुक्ताबाईच्या पंढपूर येथील समाधीचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

मुक्ताबाईची गीताटीका

या मुक्ताबाईच्या संदर्भात अभ्यासकांनी आणखी एका गोष्टींचा शोध घेणे महत्त्वाचे ठरेल. दुसऱ्या अध्यायाच्या चौथ्या ओवीत श्रीधर सांगतो

"नीवृती सोपान मुक्तेस्वरी।
तीही टीका केल्या गीतेवरी।
परी आगळी ज्ञानेस्वरी।
नीवृतीनाथें वर दील्हा॥"

निवृत्तिनाथ, सोपानदेव व ज्ञानदेव या तिघांनी गीताटीका लिहिल्या होत्या हे सर्वविदित आहे. यांपैकी सोपानदेवांची भगवद्गीतेवरील सारग्राही टीका त्र्यं. ह. आवटे यांनी शके १८३६ त प्रसिद्ध केली आहे. ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरीच्या अनेक आवृत्त्या निघालेल्या आहेत. निवृत्तिनाथांच्या निवृत्तेश्वरीच्या काही हस्तलिखित प्रती सरस्वती महाल, समर्थ वाग्देवता मंदिर, भा. इ. सं. मंडळ व अन्यत्र आहेत. (त्यांतील एकतरी प्रसिद्ध होणे आवश्यक आहे). परंतु मुक्ताबाईनेही गीताटीका लिहिली होती, हे श्रीधरामुळेच ज्ञात होत आहे. या मुक्ताबाईचा निर्देश श्रीधर वारंवार 'मुक्तेस्वरी' असा करतो (२.४, २.५३, २.५५, २.१४६). मुक्तेश्वर कवीच्या नावावर जी गीताटीका नोंदली जाते. ती या मुक्ताबाईचीच असावी असे वाटू लागते.

ही गीताटीका दा. के. ओकांनी प्रथम 'काव्यसंग्रहा'त प्रसिद्ध केली होती. १९०६ साली 'महाराष्ट्र कविवर्य मुक्तेश्वर कृत स्फुटकाव्ये' या ग्रंथात ती त्यांनी पुन्हा प्रसिद्ध केली. ओकांना ही टीका मुक्तेश्वराचीच असावी की काय याबद्दल संशय होता. भाषासरणीवरून ती मुक्तेश्वराची नसावी असे अ. का. प्रियोळकरांचे मत होते. मराठी गीताटीकांचे एक साक्षेपी अभ्यासक, डॉ. वि. य. कुलकर्णी आपल्या 'प्राचीन मराठी गीताटीका - तुलनात्मक अध्ययन' (१९७४) या प्रबंधात सांगतात, "या टीकेत कोणतेही वैशिष्ट्य नाही. दोघा चौघा मुलांनी केवळ छंद म्हणून हे लेखन केले आहे.....मूळ गीतेचे श्लोक नाहीत. केवळ अनुवाद आहे" (पृ. ३३१). बा. अ. भिडे यांनी संपादिलेल्या ज्ञानेश्वरीत वामन आणि मोरोपंत यांच्या समपद्य गीताटीकांबरोबर या मुक्तेश्वरी गीताटीकेचाही अंतर्भाव केलेला आहे. अलीकडे वा. के. लेले यांनी 'मुक्तेश्वरकृत स्फुट काव्ये' या ग्रंथात (अनमोल प्रकाशन, पुणे. १९७५) ओकांनी प्रसिद्ध केलेल्या संहितेचे पुनर्मुद्रण केलेले आहे.

या गीताटीकेच्या चौदाव्या अध्यायाच्या अखेरच्या चरणात "प्रतिष्ठा सोहळा मुक्तेश्वर" असा एक पाठ आहे. उपसंहाराच्या अंतिम ओवीत लीलाविश्वंभर व मुक्तेश्वराचा निर्देश आहे. या दोन आधारांवर ही टीका मुक्तेश्वराची असावी असे ठरविले गेले. परंतु ओकांना या गीताटीकेचे तेरा अध्याय छापून झाल्यावर सावंतवाडीच्या शंकर कानोजी या गृहस्थांकडून शके १७६२ ची हस्तलिखित पोथी प्राप्त झाली तिच्यात मुक्तेश्वराचा नामनिर्देशही नव्हता! असो. प्रकरण गुंतागुंतीचे आहे, पण दिशा चिंतनीय आहे. विशेष म्हणजे, मुक्तेश्वराने दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथावर समपद्य टीका लिहिलेली नाही. त्याच्या अन्य

ग्रंथात आढळणारे मंगलाचरणही या टीकेत नाही. त्याच्या खास भाषाशैलीचा आढळही या टीकेत होत नाही. ती मुक्ताबाईचीच असण्याचा संभव अधिक होय.

अजान वृक्षाचे गूढ

श्रीधराने आपल्या ज्ञानेश्वर-चरित्राच्या दुसऱ्या अध्यायात (ओ. क्र. ७०-७३, ११८) आळंदी येथील अजान वृक्षाचे वेधक वर्णन केले आहे. समाधिविवरात शिरण्यापूर्वी ज्ञानदेवांनी आपल्या हातातील काठी बाहेर रोवली. तावडतोब तिला पालवी फुटली. पुढे या काठीचाच अजान वृक्ष तयार झाला. "त्या वृक्षा जोडा भुमंडळा दुसरा नसेची" असे श्रीधर सांगतो. अनेक विचक्षण लोकांनी या वृक्षाचे निरीक्षण -परिक्षण केले, परंतु तो कोणता वृक्ष आहे याचे ज्ञान त्यांस झाले नाही. म्हणूनच त्यास 'आजाण' असे नाव पडले. त्याला फळे-पुष्पे येत नाहीत आणि तो वृक्ष अजून आहे तेथेच आहे असेही श्रीधर सांगतो. म्हणजे श्रीधराच्या काळातही लोकांना या वृक्षासंबंधी औत्सुक्य होते.

या अजान वृक्षाचा निर्देश एकनाथांच्या अभंग-गाथ्यातही येतो. या वृक्षाची पाने खाल्ल्याने ज्ञान प्राप्त होते, असे एकनाथ सांगतात (अ. क्र. ३५४७ साखरेगाथा, वरदा आवृत्ती). ज्ञानदेवांनी स्वप्नात येऊन "आजानवृक्षाची मुळी कंठास लागली। येऊनि आळंदी स्थळी काढ चेगीं॥" अंशी विनंती केल्यावरून एकनाथांनी नदीमधील दाराने जाऊन ती मुळी काढली (तत्रैव, अ. क्र. ३५२७). नामदेव-गाथ्यातील 'श्रीज्ञानेश्वर समाधिमहिमा' या प्रकरणात देखील या वृक्षाचा निर्देश येतो

"अजान वृक्षातळीं हरीकथा।
नित्य जो नर करी तत्त्वतां।
तो न जाय यम पंथा।
ऐसें जगन्नाथ बोलिले॥

(शा. गा. अ. क्र. १०१३.६)

अलीकडच्या काळांत या अजान वृक्षासंबंधी बरेच संशोधन झालेले आहे. हा वृक्ष म्हणजे 'दत्रंग' वा 'धत्रंग' जातीचे झुडूप असून त्यास नियमितपणे फुले व फळे येतात असे आढळून आले आहे. ही वनस्पती पुण्याच्या आसपासच्या डोंगराळ भागात सर्वत्र आढळते. ज्ञानदेवांच्या समाधीच्या आवारात हिची लहानमोठी तीस-चाळीस झुडपे आहेत. ("आळंदीचा अजान वृक्ष", ह. पु. परांजपे आणि वा. द. वर्तक, स्वराज्य, व. २६ अं. १३, ३० जून १९६२, 'मराठी विश्वकोश', खं. ७ पृ. ६४०).

तोडलेल्या डांग्याला पालवी फुटणे ही काही नवीन गोष्ट नाही. अजान वृक्षासंबंधी आख्यायिका खरी असेल तर बावीस वर्षांच्या ज्ञानदेवांस आपल्याजवळ काठी बाळगण्याची गरज का पडावी हा खरा प्रश्न आहे. काष्ठदंडाचा वापर हा ज्ञानदेवांच्या वार्धक्याकडे संकेत करतो.

■ ■

डॉ. सु. बा. कुलकर्णी
पाठक भवन, आर/१४ लक्ष्मीनगर, नागपूर-४४० ०२२

॥ श्रीधरकृत ज्ञानेश्वर चरित्र ॥

प्रसंग - १

श्रीगणेशाये नमा॥ श्रीसरस्वतिये नमा॥ श्रीकुळदेवताये नमा॥ श्रीगुरुभ्यो नमा॥ ॐनमोजि ब्रह्मानंदा॥ पुराण पुरूषा आखिळ भेदा॥ साधुहृदया स्वीदमिलींदा॥ आनंदकंदा जगद्गुरु॥ १॥ तुचि स्वामि ज्ञानेस्वर॥ कलयुगि वीष्णुचा अवतार॥ त्याचे कैसे लिळा चरीत्र॥ बोलविले दयाळा॥ २॥ श्रोतां ऐकावे सावधान॥ ज्ञानेस्वराचे चरित्र गहण॥ जे आवडि ऐकतां ज्ञान॥ आद्भुत होये ज्ञानीयासी॥ ३॥ जो हे ऐकल निवाडे॥ त्यासि न पडे साकडे॥ देहांती भ्रांती कदा न पडे॥ निजस्मरणचि तयासीं॥ ४॥ जो हे निंदील चरित्र॥ त्याचा विटाळ न व्हावा

साचार॥ तो अनामिकाहुनि आपवित्र॥ दुराच्यारि गुरुद्रोहि ॥५॥ भविशोतर पुराण॥ वेद व्यासे कथिल जांण॥ आहे तें कलयुगिचे वर्तमान॥ येथावीधी कथीयलें ॥ ६ ॥ च्यारि लक्ष वतिस सहश्र॥ सवेछेर कलयुगि निर्धार॥ त्यामाजि देवाच आवतार ॥ संतरुपे कोण होति ॥७॥[1] दैत्यार होति नृपवर॥ ते हि तेथे लिहीले समग्र॥ परि ते पुराणि साचार॥ गुप्त केले माहांपुरुपी ॥ ८ ॥ कलिमाजी जन अपवित्र देखा॥ येकाचें कर्म कळले येका॥ गुप्त करावयासि ईतुका॥ मुखे भाव नीर्धार ॥९॥ ब्रह्मानंदा स्वामिस सत्य॥ ग्रंथ आढळला किंचीत॥ तेथे लिहीला ध्वनितार्थ॥ ज्ञानेश्वराचा श्रीव्यासे ॥ १० ॥ निवृति ज्ञाने सोपान॥ हे तिही देवाचे हंशे जाण॥ ईतुकें सत्येवंति हृदयेरत्न॥ सांगोनि गेला पुर्वि ॥ ११ ॥ ब्रह्मानंद योगिराज॥ तेणे हे गोष्टी सांगितली मज॥ यावरूनि हे चरित्र सहज॥ श्रीधर वर्णी संतापुढे ॥ १२ ॥ त्याचिया मुखकमळापासुन॥ चिद्रस उद्भवला संपुर्ण॥ ज्या वाङ्मय आमृत करून॥ त्रीजग पुर्ण धाले हो ॥ १३ ॥ कि येक मुखाचा ब्रह्मदेव॥ जो साक्षांत द्विबाहु रमाधव॥ किंवा भाळलोचन शीव॥ श्वयंमेव अवतारला ॥१४॥ तो माहाराज कृष्णद्वैपायेन॥ आवतारला लोकहितालागुण॥ निगमकळा विकाश पुर्ण॥ व्यारा चंडांशे देखतां ॥ १५ ॥ जो वसीष्टाचा पनतु होये॥ शक्तीपुत्र नीःसंशय॥ त्या पाराशेरसुताचे पाहे॥ महत्त्व कोणा वर्णावे ॥ १६ ॥ ऐरा तो शुकतात पुर्ण॥ सत्यवतिचे हृदयेरत्न॥ त्या वेदव्यासे केले कथन॥ भविशोतरि लिहीलें असे ॥१७॥ तोचि धरूनि मुळ ध्वनितार्थ॥ कथिजेले ते यथार्थ॥ निवास नाम क्षेत्र विख्यांत॥ प्रवरातिरी पुर्वीहुनि ॥ १८ ॥ जेथें सुरा आसुरास अमृत॥ मोहनिरूपें वाढी रमानाथ॥ ते निवास क्षेत्र विंख्यांत॥ माहाभारथी वर्णीले ॥ १९ ॥ या निवास क्षेत्रि जाण॥ गोवींदपंत नाम ब्राह्मन॥ मध्यादिन शाखेचा पुर्ण॥ येजुर्वेदी वींख्यांत ॥२०॥ ते शाखेचा तो ब्राह्मण पाहे॥ आवतरला वषिष्ट गोत्रान्वय॥ त्याचे पोटी पुत्र नीश्चेय॥ विठल नाम जाहाला ॥ २१ ॥ जाला योगश्रेष्ठ उत्पन्न॥ उपजत ज्ञानि यौगी संपन्न॥ त्यास मेखला बंधन॥ विध्युक्त केले पितयाने ॥ २२ ॥ जालियां व्रतवंधन॥ जाला वेदशास्त्र संपन्न॥ वेदांतशास्त्री परम निपुन॥ ब्रह्मच्यारी वृतस्छ ॥ २३ ॥[2] ब्रह्मचर्ये तीर्थाटण॥ करावें हे शास्त्र प्रमान॥ शोडषें वर्षे जालिया पुर्ण॥ आज्ञा मागें पीतीयारीं ॥ २४ ॥ ह्मणति तीर्थे करून॥ सवेचि येतो परतोन॥ पीता ह्मण अवेश जाण॥ सत्वर येई विटोबा ॥ २५ ॥ पिता गोविंद माता द्वारका॥ उभया वंदुनि देखा॥ मनि धरिला आवाका॥ तिर्थे सर्व पाहाविं ॥ २६ ॥ तो विठोबा परम प्रेमळ॥ द्वारकेसि चालिला तात्काळ॥ श्रीक्रष्णमुर्ती निरर्मळ॥ डोळभरि पाहिली ॥ २७ ॥ गोमतिस केले स्नान॥ तो आठवेल पांडुरंग ध्याण॥ ह्मणे दक्षेन द्वारका पाहीन॥ पंढरि जाउनिया बरी ॥ २८ ॥ मार्गिची तीर्थे समस्त करूनि॥ सप्तेशृंगी पाहीलि भवानि॥ आरुना वरुना पुण्ये विहीणि॥ गोदावरि वीलोकीत ॥ २९ ॥ जोतिलींग त्रींबकेस्वर॥ कुशाव्रति श्नान केले पवित्र॥ परम पाप हारक गंगाधर॥ वंदि तेव्हा सद्भावे ॥ ३० ॥ सव्यें घातला ब्रह्मगिरी॥ मग पातला भीमासंकरि॥ भीमरथी देखोनि अंतरि॥ आटवला पांडुरंग ॥ ३१ ॥ पंढरी आटउनि मनात॥ ईंद्रायनि तीरा येत॥ तेथे आळकावंति ग्राम देखत॥ विटोबा वस्ती करि तेथे ॥ ३२ ॥ तेथिचा लेखेक ब्राह्मणे॥ सिधेस्वर नाम तयालागोन॥ त्याची स्त्री पतीव्रता सगुण॥ निरा नाम तयेचे ॥ ३३ ॥ दोघे प्रेमळ अत्यंत॥ पांडुरंगी नीष्ठा बहुत॥ त्यासी कंन्या येक निश्चीत॥ रुख्मीनि नाम तयेचे ॥ ३४ ॥ ते दिवसी येकादसी॥ द्वारि वीटोंबा राहीला वस्तीयेसी॥ तव स्वप्नीं येउनि सीधेस्वरासी॥ पांडुरंग आज्ञापीले ॥ ३५ ॥ तुझी कंन्या रुख्मीनि॥ ते द्यावि विटोबालागुनि॥ काहि विकल्प न धरावा मनि॥ सर्व घटीतार्थ

पाहील्या म्या ॥ ३६ ॥ तीन्ही देव ईचे उदरि॥ अवतरति कलयुंगामाझारी॥ आदिमाया नीर्धारी॥ कन्या येक होईल ॥ ३७॥ ऐसां जाला साक्षात्कार॥ मग उटोनियां सीधेस्वर॥ विटोबासि करूनी नमस्कार॥ नाम गोत्र शाखा पुसे ॥ ३८॥ तो सकळ घटितार्थ साधीला॥ पुर्वीच विश्वाभरं पाहीला॥ विटोबासि वृतांत सांगितला॥ श्वप्नामाजी सर्वही ॥ ३९ ॥ हासोनि वीटोबा बोलत॥ मि तीर्थाटणास जांतो यतार्थ॥ ग्रहस्ताश्रम न करि सत्ये॥ नसता अनर्थ मोहजाळे ॥ ४०॥ तंव बोले सिधेस्वर॥ आजिचा दीवस राहे स्थीर॥ ते दिवसी द्वादसी साचार॥ विटोबा तेथे राहिला ॥ ४१ ॥ तव वीटोबाचिया मनात॥ संकल्प वीकल्प हेलावंत॥ तुळसि वृदावणी नीद्रा करीत॥ स्मरण करुनी हरीचे ॥ ४२ ॥ तव पांडुरंग मुर्ती स्वप्नी॥ साग विटोबाचे कर्णी॥ हे तु अंगिकारी रूख्मीणी॥ विकल्प मनी न धरावा ॥ ४३ ॥ तीन्ही देव आणी माया॥ ईचे पोटि होतिल सखया॥ ऐसे पाडुरंग सागोणीया॥ आपन आदृश जाहाला ॥ ४४ ॥ मग विटोबा उटोन॥ श्वप्न सागे श्वसुरालागुन॥ निरा यउनि वंदि चरण॥ घाली लोटांगण सीधेस्वर ॥ ४५ ॥ मग पाहुनिया सुदीन॥ यथाविधी लावील लग्न॥ च्यारि दीवस न्युने॥ काहि न पडे सर्वथा ॥ ४६ ॥ पुढे येउनि वोहेरयात्रा॥ समस्त आलि पंढरपुरा॥ यात्रा भरलीसे आवधारा॥ संत महंत दाटले ॥ ४७॥ गरूडध्वज पताकाचे भार॥ मृदंग वाजती गंभीर॥ विटल नामाचा गजेर॥ क्षेणक्षेणा होतसे ॥ ४८ ॥ ते रूख्मीणी विटोबा सिधेस्वर निरा॥ देउळात आली यकसरा॥ तो वीटोबा डोळेभरि सोईरा॥ परात्पर न्याहाळीला ॥ ४९ ॥ चौघेंजणे सद्गदीत॥ पांडुरंगासीं वीलोकीत॥ असो यात्रा जाली समस्त॥ सीधेस्वर जात अळकावतिये ॥ ५० ॥ स्वसुरासीं त्मणे वीटल॥ मि रामेस्वर करूनी तत्काळ॥ परतोन येतो तूह्मि सकळ॥ स्वस्छानासीं जाईजे ॥ ५१ ॥ असो रामेस्वर करूनी वीटल॥ दक्षेण मानस पाहिलें सकळ॥ परस्परें तो पुण्येसीळ॥ वारानसीयेप्रती गेला ॥ ५२ ॥ तीन कावडी नेउन॥ रामेस्वरि केल्या समर्पणे॥ पुण्हा वारानसीये जाउन॥ संन्यास ग्रहण आरंभीला ॥ ५३ ॥ गुरू पूसती वीठला॥ तुवां स्त्रीपुत्राचा नीरोप घेतला॥ वीटोबा वैराग्ये बोलीला॥ मज परीवार नाहिं मूळींहुनी ॥ ५४ ॥ मग संन्यास ग्रहण केलें उतम॥ नाम टेवीलें चैतन्याश्रम॥ ईंद्रीय निग्रह करुनि परम॥ मनोजय केला पैं ॥ ५५ ॥ यक तप लोटल संमग्र॥ ईकड रूख्मीनि जाली थोर॥ चींताक्रांत निरा सीधेस्वर॥ कोटे समाचार न लगेची ॥ ५६ ॥ माघ मासीं माध्यानि॥ स्नानासी नीरा आणी रूक्मीणी॥ ईंद्रायेनी तीरी श्नान करूनी॥ विठल राम जपती हो ॥ ५७ ॥ तो संयाद्रीहुनि श्री देव दत॥ करविराप्रती नित्य जात॥ तव रूख्मीनिचे पुंण्य समर्थ॥ दृष्टी अवंधुत देखीला ॥ ५८ ॥ ह्मणे हो कोण थोर महंत॥ याचा आसिर्वाद घेउ येथ॥ ह्मणवोनि धावोनि चरण धरीत॥ काये बोलत श्री दत तो ॥ ५८ ॥ पुत्रवंती होय हो साजनि॥ येरी बोलीलि हासोनी॥ पुर्ववृतांत ते क्षेणी॥ आवधुताप्रति कथियेला ॥ ६० ॥ श्री दत ज्ञानी पाहात॥ तव ते देखिला वारानसिआत॥ मग रुख्मीणीप्रति बोलत॥ पती सन्यासि आहे तुझा ॥ ६१ ॥ तिही देवाचे हंशे पुर्ण॥ तुज पुत्र होतिल तिघजण॥ येक कंन्या गुणनीधान॥ आदिमाया प्रगटल ॥ ६२ ॥ त्याचा सन्यास व्यर्थ॥ तुम्ही वाराणसीस या त्वरित॥ मी प्रगटोनियां तेथ॥ पती यर्थार्थ भेटवितों ॥ ६३ ॥ [३] अवधुत गुप्त जाला तें क्षणीं॥ मग निरा आणि रुक्मीणी॥ वाराणसीप्रती जाउनी॥ मठ शोधिती यतीचे ॥ ६४ ॥ तो दत्तात्रय अकस्मात॥ प्रगटोनियां दर्शन देत॥ दोघी नेउनि उभ्या करित॥ यतीपासीं ते वेळे ॥ ६५ ॥ मग अवंधुत म्हणे विठोबास॥ ऐसी स्त्री टाकुन निर्दोश॥ कैसा त्वां घेतला सन्यास॥ माहादोष तुज घडला ॥ ६६ ॥ उठ यीचा अंगिकार करीं॥

नातरि शापीन तुज निर्धारीं॥ विठोबा भयाभीत अंतरीं॥ कर जोडूनि उभा राहे॥ ६७॥ म्हणे स्वामी अवधुता॥ हे शास्त्रविरुध कीं तत्वता॥ हे विपरीत करणी आता॥ कैसी घडे मागुती॥ ६८॥ श्रीदत्त म्हणे तयालागुन॥ माझी आज्ञा तुज प्रमाण॥ माझे अघटित कर्त्तुत्वं पूर्ण॥ झडकारुंन उठ आता॥ ६९॥ मग चैतन्याश्रम सन्यासी॥ आला निवास क्षत्रासी॥ अंगीकारीलें स्त्रियेसी॥ हे लोकीं प्रगट जालें॥ ७०॥ ब्राह्मण गोत्रज सोयिरे॥ तीहीं वाळिता येकसरे॥ जे ते बोलती निंद्योत्तरे॥ लाहन थोर सर्वही॥ ७१॥ म्हणती हा परम पापमती॥ गावांत राहों नेदिती॥ मग गांवांवाहीर निश्चिती॥ मठ करून राहिला॥ ७२॥ द्वादश वर्पे जाली पूर्ण॥ तीघ पुत्र जाले निर्माण॥ निवृती ज्ञानेश्वर सोपान॥ चौथी कंन्या मुक्तावायी॥ ७३॥ ऐकोनिया नामाभिधान॥ निंदा करिती हांसती जन॥ निवृती ज्ञानेश्वर सोपान॥ लीळा कौतुकें खेळती॥ ७४॥ ते तिहि देवाचे अंश॥ परि कोण्ही च नोळखती तयास॥ जैसे माहानिधान अभाग्यांस॥ जवळि आसतां दिसेना॥ ७५॥ किं अंधास सांपडे माहामणी॥ तो भिरकावी ख़डे म्हणउनी॥ की मुर्खानी कस्तुरी देखोनी॥ मृतीका म्हणौनी टाकीती॥ ७६॥४ तैस कलयुगीचें दुष्ट जन॥ कोणी नोळख तयालागुन॥ असे वृतवंधा तीघजणे॥ जाले पुर्ण तेधवा॥ ७७॥ मग चैतन्येश्रमें प्रार्थुन॥ मेळवीले सकळ ब्राम्हण॥ म्हण आम्हास येक पंथालागुन॥ दीजे सर्व मीळोनीयां॥ ७८॥ ब्राम्हसभा करुन॥ सहीजण घालीती लोटांगण॥ श्रीपाद म्हणे मजलागुन॥ आधी येक मार्ग लावीजे॥ ७९॥ काढा माहांरुषीचं ग्रंथ॥ मज येक दीजे प्रायश्चीत॥ सांगाल ते येथार्थ॥ अचेरन मीं अंगे॥ ८०॥ कांडुनीयां ग्रंथार्थ॥ बोलती ब्राह्मण समस्त॥ तुज देहांत प्राश्चीत॥ बोलीले असे नीधरि॥ ८१॥ आनु उपाये नाही नीश्चीत॥ श्रीपाद अनुतापे बोलत॥ प्रयागी आंता येथार्थ॥ देहे कर्वती घांलीन हे॥ ८२॥ स्फुळलींग कारण॥ जाळुन हे भस्म करीन॥ श्रीपाद चालीला उटोन॥ आस्ता सोडीली सर्वाची॥ ८३॥ क्रष्ण वीष्णु नारायेण॥ झडझडा जातां करी स्मरन॥ स्त्रीपुत्राकडें परतोन॥ सर्वथा ही न पाहे॥ ८४॥ ब्रम्हणी देखोनी सद्गदीत॥ म्हणती आनुताप मुख्ये प्रायेश्चीत॥ माहांराज श्रीपाद सत्य॥ गेला सर्व टाकुनी॥ ८५॥ त्याग आणी वैराग्ये॥ येणे प्रायश्चीत जाले सांग॥ धन्याधन्य श्रीपाद वीतराग॥ येउनी गेला पुर्वस्थीती॥ ८६॥ सन्यासी उतर पथ जातां॥ हीमाचंळी तप करीता॥ यौगवळे नीध्वस्ता॥ आकर्षीत प्राणांते॥ ८७॥ देहे टाकुनी सन्यासी॥ स्वरुपीं पावला ऐक्यारी॥ जैसी जळगार जळासी॥ ऐक्ये होत मीळोनीयां॥ ८८॥ असो नीवृत्ती ब्रम्हणास म्हणत॥ आम्हासही दावीजे येक पंथ॥ कोण अहेचार काय दैवत॥ उपासांवे ते सांगा॥ ८९॥ वीचारीती सकळ ब्राह्मण॥ कोण्यां वर्णात हे प्रमान॥ हे कोडे आम्हालागुन॥ नुगवची सर्वथा॥ ९०॥ म्हणती प्रतीप्टाना जाउन॥ आणा श्रेष्टाचे पत्रलेखन॥ तेच अम्ही करूं मान्य॥ पाच ही आवस्य म्हणती॥ ९१॥ मग प्रतीष्टाना तात्काळ येत॥ पंडीत मेळविल समस्त॥ जो जो जा लागत कथार्थ॥ केला श्रुत सर्वांही॥ ९२॥ म्हणती हे सन्यासीयाच सुत॥ या भ्रष्टास काये प्रायश्चीत॥ ब्राह्मण नींदीती समस्त॥ हासती नाम ऐकुनीया॥ ९३॥ मग थोर माहाज्ञानी॥ पंडीत बोलती वीचारुनी॥ ईही अनन्ये भक्ती करूनी॥ चक्रपाणी उपासीजे॥ ९४॥ आनुतापें करा तीर्थाटण॥ सर्व भुती येक भगवान॥ गो खर हो आजा स्वान॥५ सर्व समान वंदावे॥ ९५॥ सांडुनीया नींदा स्तुती॥ अवडी करीजे गुरुभक्ती॥ हे ऐकोनीया नीवृती॥ लोटांगन घालीत॥ ९६॥ ज्ञानेस्वर सोपान॥ करीती सांष्टांग नमन॥ मुक्ताबाई धरी चरण॥ धन्ये धन्ये तुमचेनी॥ ९७॥ नीवृतीं ज्ञानंस्वर सोपान॥ नाम ऐकोनी हंसती ब्राम्हण॥ त्यात येक बोल

दुर्जन॥ नामापारी काये आहे ॥ ९८ ॥ पैल टोणगा पखाल वाहे॥ त्याचे ही नामं ज्ञान होये॥ व्येर्थ नाम टेउनी काये॥ तो हा समान दोघे ही ॥ ९९ ॥ यावरी बोले ज्ञानेस्वर॥ तो आम्ही येकंची साचार॥ आत्माराम नीर्धार॥ सर्व भुंती येक आसे ॥१००॥ म्हैसास आसुड मारीती॥ ते वेळी ज्ञानदेवा आंगी उटती॥ ब्राम्हण वीस्मीत जाले चीती॥ म्हणती हे तवं आद्‌भुत ॥ १०१॥ ज्ञानेस्वर बोले वचन॥ हे ही जन्मी टोनगा जालो जाणं॥ परी हा पूर्वी वेदश्चे ब्राम्हण॥ गर्वे करुनी रेडा जाला॥ १०२॥ येक बोलती तये क्षीणीं॥ तरी ये करुनी करवी वेदध्वनी॥ मग पशुचे मस्तकी हात टेउनी॥ ज्ञानेस्वर बोलत ॥ १०३ ॥ वा रे करी वेदध्वनीं॥ मग येक रुचा तये क्षेनी॥ ॐकार समेत बोलनी॥ मग तटस्त राहीला ॥ १०४॥ आश्चीर्य करीती ब्राम्हण॥ म्हणती हे हरीचे अवतार पुर्ण॥ यासी मानव म्हणेल कोण॥ तारक पुर्ण कलयुगीं हो ॥ १०५॥ आम्ही ब्राम्हण दुराभीमानी॥ नुपजे आनुताप कदा मनी॥ मेलो कर्माभीमानी भुलोनी॥ नाही भजनी मन कदां ॥ १०६ ॥ जाले सद्‌गदीत ब्राम्हण॥ म्हणती धन्ये धन्य हे तीघजण॥ जयेजयेकार करुन॥ करीती वंदन सप्रेमे ॥ १०७॥ ज्ञानदेव म्हणे जी वीप्रोतंमा॥ ही तुमच्या पायाचा प्रताप महीमां॥ पसु बोलवावया आम्हां॥ सामर्थे कैचें दयानीधी ॥ १०८ ॥ तव त्या येका वीप्रेंजणां॥ तयांस सांगीतलें भोजना॥ चौघें लेकरें घेउनीया क्षेणा॥ रुक्मीणी गेली गृहा त्याच्या ॥ १०९ ॥ तो ते दीवसी श्रात्धदीन॥ त्याच्या पीत्याची रुधनपुर्ण॥ करीत बैसला पींडदान॥ भोवत ब्राम्हण घेउनी ॥ ११०॥ वसु रुद्र आदीत्ये॥ त्याच्या नामा पींडे देत॥ तवं ज्ञानदेव बोलत॥ त्रीपुरुषे कोठ दावावे ॥ १११ ॥ हे पींड द्यावा त्याचे करी॥ तुम्ही व्यार्थ ठेवीतां भुमीवरी॥ वीप्र म्हणे त्रीपुरुषें नीर्धारी॥ आनुन तरी दावा कां ॥ ११२ ॥ ज्ञानस्वर वरी पाहात॥ तो वसु रुद्र अदीत्ये॥ तीघे केले मुर्तीमंत॥ पींड देंववी तया करी ॥ ११३ ॥ सवेच तीघ जाले गुप्त॥ हे कीर्ती प्रकटली जनांत॥ ब्राम्हण धावोनी समस्त॥ चरन धरीती ज्ञानेशाच ॥ ११४ ॥ आसो तेथ करुंनीया भोजन॥ बैसती गोदातीरी येउन॥ सदा भोवंते ब्राम्हण॥ न सोडीती तयातें ॥ ११५ ॥ तो दुसरे दीवसी आकस्मात॥ प्रकटलां तेथे श्रीदत॥ तीघाच्या मुंजी बांधीत॥ आवधुत आपण स्वये ॥ ११६ ॥ हे परम आश्चीर्ये देखोन॥ ब्राम्हण घालीती लोटांगण॥ ज्ञानदेव धरी चरण॥ सकाळांच ही तेधवा ॥ ११७॥ ब्राम्हणीं लीहीलें पत्र॥ यासी प्रायश्चीत म्हणे तो आपवीत्र॥ तोची चंडाळ नीर्धार॥ वीटाळ त्याचा न व्हावा ॥ ११८ ॥ हे चहु वर्णाहुनी भींणे॥ आजात केवळ ब्रंह्मपुर्ण॥ यांती कुळ आश्रम जाणे॥ याही वेगळ स्वरुप यांचें ॥ ११९ ॥ चहु वेदांहुनी आगळे॥ च्यारी आवस्छांस नीराळे॥ ब्रम्हांडाहुनी आगळ॥ स्वरुप याचे चीन्मये ॥ १२०॥ आसे लीहुनी दीले पत्र॥ मग तो बोले ज्ञानेस्वरे॥ तो टोणगा अतःपर॥ आम्हालागीं देईजे ॥ १२१ ॥ तत्काळं पशु आणुनी दील्हा॥ पाच ही चालीले ते वेळां॥ नीवास क्षेत्री नीवास केला॥ काही येक दीवसवरी ॥ १२२ ॥ नीवृती आनुष्टान करीत॥ तवं आकस्मात आल गंननाथा॥ तेही उपदेसीला नीवृती सत्ये॥ ज्ञान अद्‌भुत वेदांत जो ॥ १२३ ॥ मग नीवृतीराये क्रपा करुन॥ ज्ञानदेव आणी सोपान॥ मुक्ताबाई सहीत तीघे पुर्ण॥ आपण स्वयें उपदेसी ॥ १२४॥ आसो तेथे नीवास क्षेत्री॥ चवदा वर्षे जालीयावरी॥ ज्ञानदेव ज्ञानस्वरी॥ टीका केली गीतेची ॥ १२५ ॥ श्रीधराचार्य मुळ टीकाकार॥ याच्या आधार ज्ञानेस्वर॥ बोलत गेलां समग्रें॥ दीव्ये टीका ज्ञानेस्वरी ॥ १२६ ॥ नीवृती म्हणे ज्ञानदेवालागुन॥ तु आंगीचा बोल आनुभव पुर्ण॥ मग आनुभवामृत ग्रंथ करुन॥ दाखवीला नीवृत्तीसी ॥ १२७॥ त्यावरी माता म्हण तीघासी॥ चला जाउ आळकावतीसी॥ मग ईंद्रायेणा

तीरासी॥ येतीं जाली तेधवां ॥१२८॥ तो मातेच्या पीतयाचा ग्राम॥ देखुनी वाटले सुख परम॥ पशु देहे टाकुनी कैवल्येधाम॥ पावला हो ते स्थळी ॥ १२९ ॥ त्या पसुची समाधी पाहे॥ प्रतक्षे आळकावतीये आहे॥ आपल्या हातें ज्ञानरायें॥ समाधी त्याची रचीयेली ॥ १३०॥ मग त्यावरी पंडरीसीं॥ ज्ञानस्वर वस्ती आहीर्णीसी॥ सदा दर्शण पांडुरंगासी॥ णामदेवासी संघटण ॥ १३१ ॥ नामदेव आणी ज्ञान॥ या दोघासी हरी अपण॥ सर्वदां चाले हात धरुन॥ संभासेण आहोराती ॥ १३२॥ नामयासहीत ज्ञानस्वर॥ तीर्थे केली आपार॥ तो सांगता ग्रंथ पसर॥ म्हणोनी ध्वनीत बोलीलो ॥ १३३ ॥ पुढें आणीक चेरीत्र॥ परीसा ज्ञानरायाचें परीकरे॥ कर जोडोनी श्रीधर॥ ब्रह्मानंदा वीनवी ॥ १३४॥ ब्रह्मानंद ज्ञानेश्वर॥ तेथें अभिन्नपणें श्रीधर॥ वर्णी हे लिला चरित्र॥ ज्ञानेशाचें आवडी ॥ १३५ ॥[६]

प्रसंग -, २

आसो पंढरीये नीर्धार॥ वसत आसतां नीरंतर॥[७] त्यामाजी लीळा चेरित्र॥ बहुसाल दावीलें ॥ १ ॥ केला बहुताचा उदार॥ तीर्थे केली आपार॥ बहुत ग्रंथ जगदोधारें॥ करावयालागी नीर्मीले ॥ २॥ वाढवीली आद्वये भक्ती॥ प्रगटली पंढरीची कीर्ती॥ तीन्ही देवाच्या तीन्ही मुर्ती॥ वर्णु कीर्ती महीमां हा ॥ ३॥ नीवृती सोपान मुक्तेस्वरी॥ तीही टीका केल्या गीतेवरी॥ परी आगळी ज्ञानेस्वरी॥ नीवृतीनाथें वर दील्हा॥ ४॥ ज्ञानेस्वरवरी टीका प्रकृत॥ करीती ते व्यार्थची सीनात॥ जैसी पदकावरी खापरें जडीजेत॥ शोभीवंत दीसेना ॥ ५ ॥ बहु कवी वीत्पती करीत॥ पांडीत्ये करीती आपरमीत॥ परी ज्ञानेस्वरी वरद ग्रंथ॥ पाहा संत वीचारुनीं॥ हनुमंतापुढें उड्डण॥ कोल्हाटींयाचें मांडलें कोटुन॥ सुर्यापुढे दीवटी पाजळुन॥ व्यर्थचीं का सीनावे ॥७॥ येथे गीतेवरी साचार॥ टीकावर्त कवेस्वर॥ तीही क्षोभ न धरावा साचार॥ म्हणउनी श्रीधर वीनवी ॥८॥ माझे मन ज्ञानेस्वरी॥ बैसलें आसे आहोरात्री॥ प्रेम नावरे नीर्धारी॥ म्हणोनी आगळ बोलीलो ॥९॥ येगदा पंढरीये ज्ञानेस्वर सामाधीस्तें॥ बैसलें तवं आकस्मात॥ काळ येउनीयां तेथ॥ कर जोडुनी वीनदी ॥१०॥ आयुष्ये मर्यादा यांची॥ नेमीली शोडशे वर्शाची॥ आता आप प्रयानाची॥ वीचारना केली पाहीजे ॥ ११ ॥ हास्ये वदन बोले वचन॥ नीवृतीरायास येतो पुसोन॥ मग उटोनी आपण॥ नाथाकडे पातला ॥ १२॥ करुनीयां साष्टांग नमन॥ उभा राहीला कर जोडुन॥ स्वामी ईतक्यावरी प्रयाण॥ करूं तव आज्ञा घेउनी ॥ १३ ॥ काळ ही प्रार्थना करत॥ ऐकोनी नीवृती सद्‌गदीत॥ आम्हा आधीचे येथार्थ॥ जातोसी सखया ज्ञानेशा ॥ १४॥ ज्ञानेस्वर बोलीले वचन॥ आयुषे मर्यादा ईतुकीच जाणे॥ नीवृत म्हणे गुरुदक्षेणे॥ आम्हास दीली पाहीजे ॥ १५ ॥ तरी मागा ईछी ते देईन॥ राहावे तुम्ही वर्षे दोन॥ ज्ञानस्वर आवेषे म्हणोन॥ काळास वचेने बोलीला ॥ १६ ॥ आणीक दोन वर्षे पाही॥ जावया आज्ञा स्वामीची नाहीं॥ आवपे म्हणोनी लवलाही॥ काळ नेमुनीया गेला ॥ १७॥ त्यावरी गुरुसेवा करुनी॥ कर्मीली वर्षे दोनी॥ मागती काळ येउनी॥ चला म्हणोनी प्रार्थीत ॥१८॥[८] ज्ञानेश्वरं म्हणती आवेस्य॥ पुसोनी येतों सोपाणास॥ तो सोपान नमुनी ज्ञानेशास॥ पुजा येथावीधी केली ॥१९॥ ज्ञानेश्वर ह्मणे सोपानरायां॥ काळं आला पाचारावया॥ परी श्वामी आज्ञा करूनीया॥ दोन वर्ष राहेलों ॥ २०॥ आता आम्हांस आज्ञा द्यावी॥ तव तो करं जोडोनी वीनवीं॥ ते समर्थ गुरुबंधु म्हणोनी पाळावी॥ आज्ञा त्यांची

सर्वश्वें ॥ २१ ॥ मी धाकदा बंधु आनाथं ॥ माजा कोन चालवील वचनार्थ ॥ तव बोलती ज्ञाननाथ ॥ माग येथार्थ काये पाहेजे ॥ २२ ॥ सोपान बोले सप्रेमं ॥ मज हीं द्यावी दोण वर्ष समागम ॥ सारांसार वीचार सुगमं ॥ तुझ्या मुखे ऐकन मीं ॥ २३ ॥ बरें ह्मणेउन कांळास ॥ ह्मणती जावें श्वस्थानास ॥ आणीक दोन वर्ष आह्मांस ॥ यावयास न फावे ॥ २४ ॥ तव काळ ह्मणे ज्ञानराया ॥ अतःपर न ये पाचाराया ॥ तुजवरी सत्ता हरीप्रीया ॥ चाल ह्मणावयास नसे माझी ॥ २५ ॥ ज्ञानेश्वर करून समाधान ॥ वदे पुढे येंतों न करी गमन ॥ आसो वीस वर्ष होताच पुर्ण ॥ काळ येउणी प्रार्थी ॥ २६ ॥ आता आवषे येतों जाण ॥ पाळीलें नीवृतीरायाचे वचन ॥ जाले सोपाणास समाधान ॥ परी मुक्ताईस पुसोन नीघावें ॥ २७ ॥ आले मुक्ताईपासी ॥ वर्तमान नीवीदला तीज पासी ॥ पुजा करुणी ज्ञानेशासी ॥ काये वचन बोलत ॥ २८ ॥ गुरुवचन पाळावे ॥ हे काही अपुर्व नव्हें ॥ श्वपान बंधु आवडीचा श्वंभावे ॥ मज आव्हेरावे सांगं काही ॥ २९ ॥ मी लेकरु आनाथ, दीन ॥ ह्मणोनी आव्हेरसी माझें वचन ॥ आसुवे भरुनी नयेन ॥ आधोवदंन रफुंदत ॥ ३० ॥ बाई फार दीवस जालें ॥ काळे गे मन मृषा केलें ॥ येरी म्हणे माझे न चाले ॥ वहीन ह्मणोन वचन काये ॥ ३१ ॥ करुणा दाटली ज्ञानेशा हृदईं ॥ आळींगण देउनी मुक्ताई ॥ म्हणे आवेषे राहातो बाई ॥ दोण वर्ष तुजपासी ॥ ३२ ॥ मग प्रार्थीलें काळास ॥ अणीक राहीलीं दोन वर्श ॥ तव काळ म्हणे आवस्य ॥[९] आह्मीं न यें ईतकीयावरी ॥ ३३ ॥ ज्ञानेशा बोले न टळे वचन ॥ काळ गेला परतुन ॥ मुक्ताई संग घेउन ॥ ज्ञानेशा आळंदीस पातलें ॥ ३४ ॥ माते रुखुमादेवीस भेटलें ॥ सण्मास दासेत्व केलें ॥ तो तीने देहे ठेवीलें ॥ नीवृती सोपाण आले तेची काळीं ॥ ३५ ॥ चौघांचे करुणी समाधांन ॥ रखुमाई पावली नीधान ॥ उत्तरक्रिया संपादुंन ॥ वर्ष दीड जालें ॥ ३६ ॥ पंढरीस आले ज्ञानेश्वर ॥ तवं कार्तीक येकादसी साचार ॥ यात्रा भरली आपार ॥ संत समंग्र भेटलें. ॥ ३७ ॥ पुढे ऐकावे चेरित्र ॥ पंढरीस आले ज्ञानेश्वर ॥ बावीसावे वर्ष नीर्धार ॥ ज्ञानेश्वरास जालें ॥ ३८ ॥ तव काळ आला पाचारु ॥ आवेष ह्मणे ज्ञानेश्वरु ॥ पांडुरंगास जोडुन करु ॥ आज्ञा सत्वरु मागत ॥ ३९ ॥ ज्ञानदेव ह्मणे पांडुरंगा ॥ दयाळा मम हृदई पद्मभृंगा ॥ नीर्वीकार नीःसंगा ॥ पुर्ण अभंगा जगद्गुरु ॥ ४० ॥ तुझीये चरणी समाधीरत ॥ होईन ऐसा माझा हेत ॥ पुर्णकर्ता तु रुक्मीणीकांत ॥ पुर्वी हेत माझा हें ॥ ४१ ॥ नामदेव उभा जवळी ॥ ज्ञानेशाचे वदन न्याहाळी ॥ सद्गदींत होउनी नेत्रकमळीं ॥ आस्त्रुंधारा चालल्यां ॥ ४२ ॥ आहा ज्ञानेशा सुखधामा ॥ जगद्वंद्या साधुवीश्रामां ॥ आह्मास टाकुन परंब्रह्मा ॥ समाधीस्ते होउ पाहासी ॥ ४३ ॥ ज्ञानदेवाचे कंटी ॥ नामदेवे घातली मीठी ॥ सद्गदीत जाला जगजेठी ॥ पांडुरंग ते वेळी ॥ ४४ ॥ हरी म्हणे ते वेळी ॥ जग नीवाले तुझ्या बोलें ॥ माझे गीतेचे रूप केलें ॥ तेणे धाले सज्जेणं ॥ ४५ ॥ ज्ञानदेव म्हणे नामया ॥ खेद न करी सखया ॥ येन जान जडत्व वाया ॥ आत्मची काही नरोची ॥ ४६ ॥ नामयाच करूनी समाधान ॥ ज्ञानेशा पाहे हरीवदन ॥ दोनी हास्तक जोडुंन ॥ ह्मंणे समाधी दे आतां ॥ ४७ ॥[१०] भोवती संताची मंडळी ॥ मधे उभा वणमाळी ॥ सद्गदीत जाले वणमाळी ॥ ज्ञानराया ऐक पा ॥ ४८ ॥ कार्तीकी यात्रा करूण ॥ आळकावंतीस मी येईन ॥ क्रष्ण पक्षीचे येकादसीये जाण ॥ समाधीस्त होये तुं ॥ ४९ ॥ ऐकतां नीश्चयाचे वचण ॥ खेद करीती भक्तजण ॥ आसो कार्तीक यात्रा जाली पुर्ण ॥ पंढरीये ज्ञानेश्वरां ॥ ५० ॥ मग तेव्हा सकळासहीतं ॥ आपण नीघाले पंढरीनाथ ॥ आळंकावतीये त्वरीत ॥ येते जाले तेधवां ॥ ५१ ॥ ज्ञानराजा होतो समाधीस्त ॥ ऐकोन नीवृतीनाथ ॥ वेगीं आले धावत ॥ तीर्थयात्रा सांडुणी ॥ ५२ ॥ सोपानदेव मुक्तेश्वरी ॥ जे

उपजेत कर्णकुमारी ॥ धावत आली झंडकरी ॥ ज्ञानेश्वरा पाहावया ॥ '५३ ॥ नीवृर्नीराज देखोनी द्रीष्टी ॥ ज्ञानेशां चरणी घातली मीटी ॥ प्रेम उपजली श्रृष्टी ॥ कंटी मीठी घातली ॥ '५४ ॥ सोपाणदेव लाग चेरणीं ॥ मुक्तेश्वरी ज्ञान वाखाणी ॥ वदन ज्ञानाचं वीलोकुणी ॥ म्हणती धन्ये धन्ये तुं ॥ ५५ ॥ लपालें होतें ज्ञान ॥ ते त्वां दावीले उघडे करुणं ॥ आन्य वयात समांधी पुर्ण ॥ ज्ञानराया आरंभीलीं ॥ ५६ ॥ ॐ नमोजी ज्ञानेश्वरा ॥ संचीदानंदा परात्परा ॥ तुझी लीळा जगदोधारा ॥ सुरभुसुरा न वर्णवें ॥ ५७ ॥[११] आदीत्ये वसु रूद्र तीन्ही ॥ कदी तृप्त केला कोण्ही ॥ हौशाकरवी वेद रुचा ध्वणी ॥ कोणी कधी करवीलीं ॥ ५८ ॥ पंधरावे वर्षात काये ॥ गीतेवरी टीका केली पाहे ॥ तेने तरीले भुवनत्रये ॥ गुरुसंप्रदाये दावीलां ॥ '५९ ॥ बावीसावे वर्ष न भरतां पुर्ण ॥ केले संपुर्ण तीर्थाटण ॥ आळंकावतीस येउन ॥ समाधी तुवां आरंभीली ॥ ६० ॥ पंढरीचा हकार केलां ॥ वैकुंटी ध्वजा लांवीला ॥ धन्ये दावीली आवतार लीळा ॥ जन उधरीले हरी नामें ॥ ६१ ॥ मागे जाले पुढ होती ॥ संप्रांत ही आहेती ॥ ते ही तुज आवतार नीश्चीती ॥ परी हे कीर्ती आद्‌भुत ॥ ६२ ॥ दाही आवंतार हरीचे ॥ परी आद्‌भुत कर्तवे कृष्ण आवतारीचे ॥ तैस संकळ संत श्वरुपें साचे ॥ परी ज्ञानेशाचे आघडीत ॥ ६३ ॥ नमो तुज ज्ञानरायां ॥ नामस्मरणें हरीसी माया ॥ साष्टांग नमन तुझीया पाया ॥ देई सखया भजन तुझें ॥ ६४ ॥ नमो भवबंदछेदका ॥ नमो आज्ञान त्रीमीर नाशका ॥ नमो संत्पददायेका ॥ ज्ञानराया आभंगा ॥ ६५ ॥ आसो कार्तीक वद्ये येकादरी ॥ श्रान करुनी ईंद्रायेनीरीं ॥ सकळ संत सहीत रुशीकेशी ॥ येते जाले तेधवा ॥ ६६ ॥ होत हरीनामाचा गजर ॥ मृदंग वाजती गंभीर ॥ गरुडटके पंताकाचे भार ॥ गगणी सुरवर वर्षेती पुष्पें ॥ ६७ ॥ वीमानी वैसोनी सनकादीक ॥ पाहाती संमाधीचे कौतुक ॥ सुमनाचा वर्षाव देख ॥ वारंवार करताती ॥ ६८ ॥ ज्ञानेश्वराची पुजा जाणा ॥ श्वये करीत पंढरीराणा ॥ पुष्पांजुळी तेच क्षणा ॥ सकळ संती समर्पील्या ॥ ६९ ॥ योजीले समाधीचे स्थळ ॥ संत पाहाती भोवत्त सकळ ॥ ज्ञानेश्वर हस्तचा दंड नीर्मळ ॥ रोवीला तेथे श्वहास्तें ॥ ७० ॥ तात्काळ पलव फुटल त्यालां ॥ तोची आजाण वृक्ष जाला ॥ त्या वृक्षा जोडा भुमंडळा ॥ दुसरा नसेची ॥ ७१ ॥ वृक्षाचे कोणा नकळे ज्ञान ॥ ह्मणोनी ह्मणती आजाण ॥ फळपुष्पावाचुन ॥ वृक्ष आद्यापी आसे ॥ ७२ ॥ पाहाती बहुत वीचीक्षीण ॥ परी परीक्षा कोणा नकळे ज्ञान ॥ आसो ज्ञानदेवाचे पुजन ॥ सकळ संत करीतीं पै ॥ ७३ ॥ पांडुरंग ह्मणे ज्ञानपतीं ॥ तुज मज तुट नाही कल्पांती ॥ माझ्ये हृदईं नीश्चीती ॥ आरासी तु ॥ ७४ ॥ तु ये आळंकावती जाण ॥ मी तुजपासी राहेन ॥ तुज मीं न वीसंवे येकक्षीण ॥ माझा प्राण ज्ञानेशां तु ॥ ७५ ॥ हे आळंकावती पुरी नक्षत्र ॥ ईंद्रायणी नदी थोर ॥ येथं ईंद्रयाग थोर ॥ पुर्वी केला या स्थळी ॥ ७६ ॥[१२] पंढरी क्षेत्र जुनाट ॥ तैसच आळंकावती माहापीट ॥ पंढरीहुनी वरीष्ट ॥ हे स्थळ मज आवडें ॥ ७७ ॥ माझे भक्त जेथे राहाती ॥ ते पावन परम क्षीती ॥ वैकुंटीहुणी नीश्चीती ॥ ते भुमी मज आवडें ॥ ७८ ॥ शीव पुराणी हे क्षत्र ॥ जुणाट वर्णील पवीत्र ॥ येथीची यात्रा करी जो नर ॥ तो तरला साच नीश्चये ॥ ७९ ॥ ईंद्रायेनीचे श्रान ॥ सीध्धेश्वर लींगाचे दर्शण ॥ ज्ञानेश्वराचे समांधी स्थाण ॥ जे प्राणी येउनी वीलोकीती ॥ ८० ॥ पंढरीहुणी द्वीगुण पुन्ये ॥ त्याच्या हाता आले जाणे ॥ ज्ञानेशा तुझा ग्रंथ प्राहाती वीलोकूण ॥ त्यास ज्ञान होईल आद्‌भुत ॥ ८१ ॥ गुरुमुंखे ज्ञानेश्वरी ॥ वाचीती आहोरात्री ॥ रुक्मीणीसहीत त्याचे घरी ॥ पांडुरंग मी राहेन ॥ ८२ ॥ करीता ज्ञानेश्वराचे स्मरण ॥ सकळ पापे जाती जळोण ॥ करीती ज्ञानेश्वराचे पुजण ॥ मी ज्ञान देईण त्यासी ॥ ८३ ॥ पाहाता ज्ञानेश्वरीचा आर्थ ॥ मी डोल वैकुंटनाथ ॥ ज्यास नावडे हा ग्रंथ ॥ दैत्यांसु सत्ये

कलयोगी तो ॥ ८४ ॥ सा आध्ये कर्मकांड ॥ सा आधे भक्ती प्रचेंडें ॥ सा आधे ज्ञान वीतंड ॥ बोलीलो मी गीतेमाजीं ॥ ८५ ॥ त्याचा आर्थ वीवीध प्रकार ॥ केला माझ्या ज्ञानेश्वरें ॥ ते ज्ञानेश्वरी पाहे तो तरें ॥ संत्ये संत्ये त्रीवाचा ॥ ८६ ॥ आमानीत्व मदंभीत्व ॥ या श्लोकाचा पाहातां आर्थ ॥ ज्ञानेशे केला आद्‌भुत ॥ पाहाती संत आनंदें ॥ ८७ ॥ उर्ध्व मुळ मधेशाख ॥ याचा अर्थ केला वीशख ॥ यंव सांत शेत स्लोक ॥ नीवळ आर्थ केला पैं ॥ ॥ ८८ ॥ गीता कामधेनु नीश्चीत ॥ तान्हे वत्छ जाणीजे पार्थ ॥ दोहा केला यथार्थ ॥[१३] ज्ञानेराजे माझीया ॥ ८९ ॥ ते दुग्ध सेवीता साचार ॥ आरोग्ये होती मुमुक्ष नर ॥ त्याचे हृदई मी श्रीधर ॥ रुक्मीणीसहीत राहेलो ॥ ९० ॥ गीता हाची नीर्मळ आरसा ॥ माजी दीसे स्वरूप ठसां ॥ आंगी उमटली दशा ॥ सर्व देही वीलोकीतां ॥ ९१ ॥ गीतां हे पदेक पुर्ण ॥ वरी ज्ञानेस्वरे केले लेखणे ॥ जे हृदई धरीती आनंदघण ॥ ते मज आवडती सर्वशा ॥ ९२ ॥ गीता हे ची संप्तसती ॥ की हे आदीमाया भगवती ॥ आटरा आध्ये नीश्चीती ॥ त्याच्या भुजा ईयेच्या ॥ ९३ ॥ आर्जुना हृदई मोहो थोर ॥ हाची माजला ह्मेशासुर ॥ तो ज्ञानेश्वर त्रीसुळ वीदारूनी समग्र ॥ पायाखालीं रगडीला ॥ ९४ ॥ गीता हे तुळसी पुर्ण ॥ ज्ञानेश्वरे बांधीले वृंदावन ॥ पारायणे प्रदक्षणा पुर्ण ॥ भक्तजन करीती ॥ ९५ ॥ गीता ग्रंथ नृपवर ॥ आटरा आध्ये त्याचे वजीर ॥ भवदळ भंजेन प्रताप रुद्र ॥ नाना वर्णी नीवडीले ॥ ९६ ॥ की गीता हे गोपुर ॥ आटरा खणांचे सुंदर ॥ द्रश गलबला सांडुन समग्र ॥ संत तेथे पहुडती ॥ ९७ ॥ की गीता हे भांडार ॥ आनुभव मांदुस थोर ॥ आटरा कोव्हाळी आपार ॥ द्रव्ये आत भरलसें ॥ ९८ ॥ की हे नीगुर्ण मंदीर ॥ आटरा कोटड्या आत सुंदर ॥ तेथे वीश्रांती साधनकर ॥ श्रवन मनन करीतां पै ॥ ९९ ॥ की गीता नीजा अमृत देखा ॥ भरल्या आठरा कुपीका ॥ तत्त्ववीद वीबुध देखा ॥ प्राशेन करीती पैं ॥ १०० ॥ संताचे हृदई समुद्र ॥ आठरा गंगा मीळाल्या समग्र ॥ न दीसे भेदांचा वीचार ॥ नीर्वीकार दशा हेचीं ॥ १०१ ॥ की गीता हे पंडरपुर नगर ॥ ज्ञानेश्वरी पद्ये यात्रा साचार ॥ दृष्टांत भक्त दाटले थोर ॥ आभेदपणे गर्जती ॥ १०२ ॥ आसो ऐसा ज्ञानेश्वर ॥ त्यास श्रीहरी देता वर ॥ तुझा ग्रंथ सवीस्तर ॥ प्रगटंल कलयोगी ॥ १०३ ॥ सकळ संतास नमस्कार ॥ करुनीया ज्ञानेस्वर ॥ वीठल ध्यान गुण गंभीर ॥ आवलोकीले नीज देटी ॥ १०४ ॥ ते सावळे परब्रह्म ॥ भक्त काम कल्पदृम ॥ तो हृदई रेखीला आत्मराम ॥ ज्ञानदेव आवडी ॥ १०५ ॥ समाधी स्थळी ज्ञानेश्वर ॥ बैसला तो जगदोद्धार ॥[१४] नामदेवादी संत समग्र ॥ संगंद्‌गदीत वीलोकीती ॥ १०६ ॥ तो नवल जाले थोर ॥ न दीसे ज्ञानेश्वरांचे शरीर ॥ कटी टेउनी कर ॥ पांडुरंग उभा आसे ॥ १०७ ॥ जैसें परतें सांडुनी मेने ॥ मुर्ती उपजे दैदीपमाने ॥ तैसा देहेभाव सांडून ॥ ज्ञानेश्वर जाला पांडुरंग ॥ १०८ ॥ संपलीया हरीकीर्तन ॥ आनंद उरला हृदई संघन ॥ तैसा ज्ञानेश्वर आपणे ॥ पांडुरंग रूप जाले ॥ १०९ ॥ उदई आरतुची तीवृता टाळुनी ॥ प्रकाशेरूपे उर वासरमनी ॥ तैसा आकार सांडुनी ॥ ज्ञानेश्वर वीठल जालां ॥ ११० ॥ यात्रा करुणी आलीया ग्रामा ॥ उरे जैसा हृदई महीमा ॥ तैसा ज्ञानेश्वर सर्वात्मा ॥ पांडुरंगरुप जाला ॥ १११ ॥ की पाहातेपण नीरसुन ॥ हृदई वुरें जैसे ध्यान ॥ आमृत फळ जाईजें सेउन ॥ स्वाद मनी उरे जैसा ॥ ११२ ॥ की शब्द सांडुनी आंबर ॥ उरे जैसा नीर्वीकार ॥ वाचाळत्वं टाकुनी समीर ॥ पाळनत्व उरे पैं ॥ ११३ ॥ दाहाकात्वं सांडुनी सहज ॥ प्रकाशेत्व जैसे तेज ॥ तैसा आकार सांडूनी ज्ञानराज ॥ नीर्वीकार जाला ॥ ११४ ॥ की आद्रशेत्व सांडुन ॥ जिवनत्वे उरे जीवन ॥ धरणी सांडुनी जडपण ॥ क्षमारुपे उरे पैं ॥ ११५ ॥ तैसा हारीरुपें साचार ॥ उरला तो ज्ञानेश्वर ॥ संत करती जेयजयेकार ॥ ज्ञानेश्वर

नामाचा ॥ ११६ ॥ या परी ज्ञानेश्वर ॥ समाधीस्त जाला साचार ॥ ते आळकावंती नगर ॥ यात्रा आपार भरे तेथे ॥ ११७ ॥ द्वारी वृजवक्ष आजाण ॥ जे नर पाहाती समाधी स्थान ॥ तेथे केलें जें पुजन ॥ होये अर्पण परब्रह्मीं ॥ ११८ ॥ आसो पांडुरंगे श्वहस्तें ॥ ज्ञानेशाची समाधी रचीली तेथें ॥ सकळ संत प्रदक्षणा आर्थ ॥ नमस्कार करती पै ॥ ११९ ॥ परी नामदेवें लोळनी ॥ घातली पांडुरंगं चेरणी ॥ भडभडां आश्रु वाहाती नयेनी ॥ स्फुंदस्फुंदो रडतसें॥ १२० ॥ माझा जीवलग ज्ञानेश्वर ॥ मज टाकुन गेला साचार ॥ माझे प्राण येकवटती संमग्र ॥ दावा उदांर ज्ञानेशातें ॥ १२१ ॥ प्राणसखया ज्ञानदेवा ॥ तु सकंळ संताचा वीसावा ॥ संवछर भरता बावीसावा ॥ त्वरा केली समाधीचीं ॥ १२२ ॥ मज वेगी देई दर्शण ॥ नाही तरी मी सोडीन प्राण ॥ तुजवेगळे न गमे येक क्षीण ॥ का र वदन नं दाखविसी ॥ १२३ ॥ तीर्थटणा नीघालो तेव्हां ॥ तुझे हाती दीधंले तेव्हा ॥ माझा नामा सांभाळवा ॥ ह्मणोनी वीटल वीनवींलें ॥ १२४ ॥ तीर्थटणी संकट पडलें ॥ तेथे ज्ञानेशा त्वां सांभाळीलें ॥ आतां मज का मागे टेवींले ॥ धाव मावलें येकदां ॥ १२५ ॥ ज्ञानेश्वर माझा प्राण ॥ ज्ञानेश्वर माझे ध्यान ॥ ज्ञानेश्वरं माझे मन ॥ ब्रह्म संनातन ज्ञानेश्वर ॥ १२६ ॥ ज्ञानेश्वर माझा पीता ॥ ज्ञानेश्वर माझी माता ॥ तो मज भेटवी आतां ॥ पंढरीनाथा सत्वर ॥ १२७ ॥ सकळ संत सद्गदीत ॥ नामयास सावरीत ॥ पांडुरंग हृदई धरीत ॥ परी तो सर्वदा ना ऐकत ॥ १२८ ॥ ह्मणे येक वेळे तरी संपुर्ण ॥ दावा ज्ञानेशाचे वदन ॥ सद्गदीत रुक्मीणीरमण ॥ ज्ञानेशालागी जाला ॥ १२९ ॥ नामयाचा प्रेमा देखोण ॥ दयाळ तो रुक्मीणीरमन ॥ गरुडास पाचारून ॥ आज्ञापीता जाला ॥ १३० ॥ गरुड वैकुंठास जाउन ॥ सनंकादीक भक्त संगे घेउण ॥ वीमानी ज्ञानेशा बैसउण ॥ घेउनी येई लौकरी ॥ १३१ ॥ आज्ञा घेउनी सुपर्ण ॥ पावला वैकुंट भुवण ॥ ज्ञानेशास वीमानी बैसउन ॥ आळकावतीये पातला ॥ १३२ ॥ वीठोबा ह्मणे नामया ॥ सावध होउनी पाहे सखया ॥ वीमान आले लवलाह्या ॥ दर्शन घेई ज्ञानेशाचे ॥ १३३ ॥ वीमान आले भुतळा ॥ नामा देखोनी धावींनला ॥ ज्ञानेशाचे चरणी लागला ॥ हृदई आळगीलां ते वेळी ॥ १३४ ॥ ज्ञानदेव ह्मणे नामया ॥ आद्वैय द्रीष्टीन पाहे सखया ॥ मी सर्वथा तुजपासोनीया ॥ दुरी नाही वीचारी ॥ १३५ ॥ करुन णामीयाचे समाधान ॥ सकळ संता दीधले आळीगण ॥ वंदीले नीवृतीचे चेंरण ॥ साष्टांगसी ते वेळी ॥ १३६ ॥ सोपाण आनी मुक्ताबाई ॥ ज्ञानदेव धरी हृदई ॥ वीटल पदीं लवलाही ॥ मीटी घातली ज्ञानदेवें ॥ १३७ ॥ दोघे सप्रेम भेठत ॥ तो नवल जाले तेथे ॥ ज्ञानदेव जीरवीला हृदयात ॥ पढरीनाथ येकला उभा ॥ १३८ ॥ वीमान जाले गुप्त ॥ संत जेजैकार गर्जत ॥ बोलती साधु समस्तं ॥ वीठोबा तेथे ज्ञानेशा आसें ॥ १३९ ॥[१५] यात्रा जाली संपुर्ण ॥ तो निवृतीदेव कर जोडून ॥ म्हणती अम्हास समाधि स्थान ॥ येक आतां दाविजे ॥ १४० ॥ सोपान म्हणे मेघशामा ॥ मीहि जायीन ज्ञानधामा ॥ मग यावरी परमात्मा ॥ निवृतीस हातीं धरी ॥ १४१ ॥ त्रिंबकराज गोदातीर ॥ तेथे निवृतीस साचार ॥ समाधी देत रुक्मीणीवर ॥ सोहळा अपार तेव्हां केला ॥ १४२ ॥ सासवड ग्राम पुण्यस्थळ ॥ तेथ सोपानदेव स्थापिला अचळ ॥ अळकावतिये गोपाळ ॥ परतोनि येते जाह्ले ॥ १४३ ॥ कार्तीक वद्य येकादसी ॥ आंपण यावें अळकावतीसी ॥ ज्ञानेश्वर पुजावा निश्चयेंसी ॥ सकळ संतीं मीळोनियां ॥ १४४ ॥ मग नामदेव आणि मुक्ताबायी ॥ पंढरीस आणिली ते समयी ॥ ज्ञानदेवास न्हदयी ॥ आळवीती क्षणक्षणा ॥ १४५ ॥ पंढरीस देवालयांत ॥ मुक्तेश्वरी जाली समाधिस्त ॥ नामा गरुडपारि खचित ॥ अठउन ज्ञानदेवा ॥ १४६ ॥ ज्ञानेश्वरांचें चरित ॥ श्रीधर ब्रह्मानंदे वर्णित ॥ अनुभंव जाणति संत ॥ अंतरनिष्ट

ज्ञानि जे ॥ १४७ ॥ टवाळाचे कर्णि सत्यता ॥ हे न घालावि कदा कथा ॥ तार्किकांस सत्यता ॥ अनुभव समजेना ॥ १४८ ॥ प्रेमळ ज्ञानि भक्त ॥ तेच जाणाति हा कथार्थ ॥ विठोबा तुज हो प्रीत्येर्थ ॥ ज्ञानेश्वर चरित हें ॥ १४९ ॥ अळकाचति ज्ञानेश्वर ॥ त्रिंवकि निवर्ति साचार ॥ सोपान सासवडि निर्धार ॥ समाधिरत स्वानंदें ॥ १५० ॥ यावरि दुसरे कार्तिक मासि। शुत्ध येकादसि पंढरिसी ॥ नामदेव सहपरीवारेंसी ॥ सास्टांग नमित पांडुरंगा ॥ १५१ ॥ म्हणे दयाळा पुरुषोतमा ॥ ज्ञानेश्वर गेला निजधामा ॥ यावरि चंद्रभागेमाजि आम्हा ॥ समाधि स्थळ देईजे ॥ १५२ ॥ मग बोले जगजिवन ॥ मि तुजपासे येउन राहिन ॥ नाम तेथेंचि देव पुर्ण ॥ येकासि येक न सोडिति ॥ १५३ ॥ पिता दामासेटि माता गोनाई ॥ अपण नामदेव सहित राजाई ॥ नारा विठा गोंदा माहादा पाही ॥ चौघे पुत्र समवेत ॥ १५४ ॥ जनाई दासीं कन्या नागरी ॥ शुत्ध कार्तिक येकादसि माझारी ॥ यात्रा भरलि पंढरी ॥ नाम गर्जे चहुकडे ॥ १५५ ॥ दों प्रहरा दिवसा सत्य ॥ विठल नाम मुंखी गर्जत ॥ परिवार सहित चंद्रभागे अंत ॥ नामा समाधिस्त जाहाला ॥ १५६ ॥ संत करिति जयजयकार ॥ धन्य नामदेव अवतार ॥ पुर्वी प्रल्हाद नामा साचार ॥ तोच अंगद दुसरा ॥ १५७ ॥ तोच उधव पुढे होत ॥ नामदेव तोंच भक्त ॥ यात्रा कार्तीकी निश्चीत ॥ भरो लागली तैंपासुनि ॥ १५८ ॥ कार्तीकी यात्रा पुराण प्रसीध ॥ त्यावरी नामयाचा समाधी दीवस शुध ॥ जैसें मुक्ताफळ अणी सुगंध ॥ तैसें जाहले संतासी ॥ १५९ ॥ श्रीधर म्हणे पंढरीये भीमा तटीं ॥ स्वामी माझा वाळवंटी ॥ समाधीस्त जगजेटी ॥ ब्रह्मानंद यतीराज ॥ १६० ॥ श्रीमुख संवछर सतेज ॥ मार्गेश्वर शुध बीज ॥ ब्रम्हानंद माहाराज ॥ समाधीस्त पांडुरंगी ॥ १६१ ॥ ब्रम्हानंद माहाराज पीता ॥ सावित्री नामें श्रीधर माता ॥ वंदुन त्या उभयता ॥ ज्ञानेस्वर चरीतां संपवीलें ॥ १६२ ॥ ब्रम्हानंदा ज्ञानेश्वरा ॥ पंढरी नीवास रुक्मीणीवरा ॥ श्रीधर स्वामी परात्परा ॥ नीर्वीकारा अभंगा ॥ १६३ ॥ संपुर्णमस्तु ॥[१६]

टीपा

१. व प्रतीत १ ते ७ ओव्या गहाळ.
२. अ प्रतीत ओवी क्र. २२ चे शेवटचे दोन चरण व २३ चे प्रारंभीचे दोन चरण गहाळ: ते व प्रतीवरून समाविष्ट.
३. अ प्रतीतील ओवी क्र. ६३ पासून ७६ पर्यंतचा मजकूर गहाळ झालेला आहे. तो व प्रतीतून समाविष्ट.
४. अ प्रतीत येथपासून भिन्नाक्षर चालू.
५. व प्रतीत "गौ खर स्वपच हो व्रांम्हण" असा पाठ.
६. ही ओवी अ प्रतीत नाही. ती व प्रतीतून समाविष्ट. अ प्रतीत प्रसंग-१ व प्रसंग-२ अशी विभागणी नाही. ती व प्रतीस अनुसरून केली आहे.
७. व प्रतीत "बावीस वर्षे निर्धारि ॥ होता ज्ञानेश्वरांचा अवतार ॥" असा पाठ.
८. अ प्रतीत येथून मूळ हस्ताक्षर चालू.
९. या ओवीचे पहिले तीन चरण अ प्रतीत गळालेले असल्याने व प्रतीतून समाविष्ट.
१०. अ प्रतीत ४७ ते ५३ या ओव्या पुनर्लिखित झाल्या आहेत.
११. क्र. ५८ आणि ५९ या ओव्या व प्रतीत नाहीत.
१२. व प्रतीत प्रस्तुतची क्र. ७६ ची ओवी मागील ओवीच्या अगोदर येते.
१३. अ प्रतीत हा चरण गळाला आहे.
१४. अ प्रतीत हा चरण गळाला आहे.
१५. अ प्रतीची संहिता येथे संपते. यापुढे "यात्रा (जा)ली संपुर्णस्तु ॥" असा शेरा देऊन लेखनाचा काळ नोंदविलेला आहे. तो "सके १८१ क्रोधीनाम सवत्छरे चैत्र सुध त्रीतीया रवीवारी संपुर्ण सुभं भवतु" असा आहे. पुढील संहिता व प्रतीतून घेतली आहे.
१६. व प्रतीत शेवटी "येकुन वोव्या सुमार ॥ १६४ ॥ दो प्रसंगांची वोवी मीळोन येकुन सुमार ॥ ३०० ॥" असा शेरा आहे.

ज्ञानेश्वरीचा आकृतिबंध एक प्रकट चिंतन

प्रा. डॉ. प्रतिभा कणेकर

ज्ञानेश्वर गीतातत्त्वाला 'नित्यनूतन' म्हणतात. तेच विशेषण ज्ञानेश्वरीच्या संदर्भातही समर्पक ठरते. 'नीत नव्या' ज्ञानेश्वरीचे रुप अनेकांगांनी न्याहाळण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत अनेक मान्यवरांनी केला. परंतु ज्ञानेश्वरीतील भावसौंदर्य, कल्पनासौंदर्य, विचारसौंदर्य जे जाणवले त्यापेक्षा 'दशांगुळे' अधिकच उरल्याची जाणीव प्रत्येकाच्या मनात आहे. ज्ञानेश्वरीच्या आकृतिसौंदर्याविषयी जाणकारांकडून फारसे लिहिले गेलेले दिसत नाही. प्रस्तुत निबंधात मला जाणवलेले ज्ञानेश्वरीच्या आकृतिबंधाचे स्वरुप शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. संजय-धृतराष्ट्र, श्रीकृष्ण-अर्जुन, निवेदक-श्रोता यांच्या संवादातून दृगोचर होणारा ज्ञानेश्वरीचा 'आकृतिबंध' या विपर्याचा माझा हा टिपणवजा निबंध म्हणजे माझे प्रकट चिंतन समजावे.

ज्ञानेश्वर आपल्या ग्रंथाला 'प्रबंध' (१२.१९, १८.१७४५), 'गीताभाव' (११:२५), 'व्याख्यान' (१३.३२७, ११४९), गीतार्थ (१३.११५९), धर्मकीर्तन (१८.१७९२), देशीकार लेणे (१८.१८०५), उन्मेपलता (१५.५८१) अशा विविध शब्दांत संबोधतात. त्याच बरोबर त्यास 'रसाळ कथा' (१२.४६) व 'शांतिकथा' (१३.११५९) असे देखील म्हणतात. ५ व्या अध्यायात, ज्ञानी पुरुषाचे वर्णन करण्यात तन्मय झालेल्या निवेदकाला गुरुंनी म्हटले आहे, 'तू संतस्तवनी रचिसी तरी कथेची से न करिसी'. ११ व्या अध्यायाच्या पहिल्याच ओवीत 'कथा आहे दोन्ही रसी' असा उल्लेख येतो. तेव्हा 'कथा' हा शब्द येथे केवळ 'विषयसूत्र' एवढ्या मर्यादित अर्थाने आला असावा की गीतातत्त्वाची मांडणी ज्ञानेश्वरांनी प्राचीन काळी सर्वप्रिय असलेल्या कथाकाव्याच्या स्वरुपात केली असे यातून सूचित होत असावे? डॉ. वि. रा. करंदीकर यांनी या स्वरूपाचा दृष्टीकोन या पूर्वी सूचित केला आहे.

दुसरी शक्यता गृहित धरल्यास अनेक गोष्टी उलगडू लागतात. ज्ञानेश्वरी हे ज्ञानेश्वरांनी केलेले गीताभाष्य असले तरी ज्ञानेश्वर येथे निवेदक म्हणून समोर येतात. ज्ञानेश्वरांनी कीर्तन केले व सच्चिदानंदबाबांनी ते लिहून घेतले ही गोष्ट वाच्यार्थाने घेता येत नाही. डॉ. रा. शं. वाळिंब्यांनी देखील 'ज्ञानेश्वरांनी व्याख्यान केले व कुणीतरी ते उतरवून घेतले हे असंभाव्य' अशा शब्दांत ही गोष्ट फेटाळून लावली आहे. तेव्हा या बाबत असे म्हणता येईल की, निवेदक बोलत आहे व सच्चिदानंद-बाबा लिहून घेत आहेत असे एक कल्पनाचित्र समोर उभे करून ज्ञानेश्वरांनी त्या चित्रात अनेक रंग भरले.

गीतार्थ 'मऱ्हाठिया' भाषेत आणून लोकांना तो दिठीचा विषय करण्याचा हेतू मनात बाळगून झालेली ही रचना आहे. परंतु गीतातत्त्व मांडण्याची ज्ञानेश्वरांनी स्वीकारलेली पद्धती अभिनव म्हणावी लागेल. 'गीतार्थ ग्रंथनमिसे' झालेली शांतरसाची वृष्टी म्हणजे हा ग्रंथ, असे ज्ञानेश्वर अठराव्या अध्यायात म्हणतात, या अर्थी आपल्या तत्त्वज्ञानपर ग्रंथाचे वाङ्मयीन रुप त्यांना अभिप्रेत आहे हे निश्चित! अन्यथा आपल्या गुरुकडे त्यांनी

माझी प्रज्ञावेली वेल्हाळ काव्ये होय सुफळ
तो वसंतु होय स्नेहाळ शिरोमणी (१४.२१)

अशी मागणी केली नसती.

या ग्रंथातील अध्यात्मशास्त्रात 'अंतरंग' ची अधिकारिये असले तरी 'लोकु वाक्चातुर्ये' सुखी व्हावा अशी भूमिका घेतल्यावर 'गीतातत्त्वा'च्या मांडणीसाठी ते कथाकाव्याचा आकृतिबंध स्वीकारताना दिसतात.

कथाकार श्रोत्याला जे काही कथन करतो त्याला कथा म्हटले जाते. कथेत तो काय सांगतो व कसे सांगतो या दोहोस महत्त्व असते. कथेतील अनुभवार्थ, कथानक, पात्र, वातावरण, कथनपद्धती, भाषा ही घटकांगे मिळून कथेची समष्टी साकार होते. कथेत कधी बाह्य स्वरूपाच्या घटना असतात तर कधी मानसिक स्वरूपाच्या घटना असतात. या घटनांच्या गुंफणीतून कथात्म साहित्यकृती आकाराला येत असते. घटना-मालिकेत आदि-मध्य-अंत असे तीन टप्पे असतात.

'कथा' या साहित्यप्रकाराचा हा ढाचा डोळ्यासमोर ठेवता 'ज्ञानेश्वरी'चा आकृतिबंध या साहित्यप्रकाराशी मिळताजुळता असल्याचे लक्षात येते.

प्रा. रा. श्री. जोग यांनी म्हटले आहे की, ज्ञानेश्वरीचा आकृतिबंध बराचसा गीतेने नियत केला आहे. परंतु येथे तर असे म्हणता येते की, ज्ञानेश्वर गीतेचीच कथा सांगत आहेत. आधुनिक साहित्यरामीक्षेच्या परिभाषेत बोलायचे तर या कथाकाव्याचे नायकत्व गीतातत्त्वाकडे जाते. गीतेची कथा सांगता सांगता ज्ञानेश्वर महाभारत-कालीन श्रीकृष्ण-अर्जुन, धृतराष्ट्र-संजय यांच्यासह आपले गुरु व आपण, स्व व स्वकालीन समाज यांच्या परस्परसंबंधाचे चित्रण करीत आहेत.

कथेला नाट्यात्म अशी पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. कथेच्या आरंभी संघर्ष निर्माण झाला आहे. तो जसा स्थूल आहे तसाच सूक्ष्मही आहे. कौरव-पांडवांकडील सैन्य रणभूमीवर जमले आहे. पार्थाला कृष्णासारखा सारथी लाभला आहे. अर्जुनाच्या सांगण्यावरून त्याने दोन्ही सैन्याच्या मधोमध अर्जुनाचा रथ आणून उभा केला आहे. युद्धाचे शंख देखील फुंकले गेले आहेत. अशा ऐन क्षणी, उभय सैन्यातील आपल्या नातेवाईकांना, गुरुजनांना, सुहृदांना पाहून अर्जुनाच्या मनात 'गजबज' होते. करुणेने त्याचे चित्त व्याकुळ होते. वीरवृत्ती निघून जाते. गात्रे विकल होतात. देह कंप पावू लागतो. तोंड कोरडे पडते आणि आपल्याच सहृदांना मारुन मिळत असलेले राज्यही नको व विजयही नको असे त्याच्या मनात येते. 'जळो हे झुंज' असे तो श्रीकृष्णाला म्हणू लागतो, बाह्य घटना ही एवढीच. परंतु येथे अर्जुनाच्या मनात पाप-पुण्य, कर्म-अकर्म यासंबंधी निर्माण झालेला जो संघर्ष तोच कथार्थाला प्रेरक व पोषक ठरला आहे. श्रीकृष्णाने अर्जुनाच्या मनातील मोह कसा दूर केला या संबंधीची कथा ज्ञानेश्वर सांगतात तेव्हा मूळ गीतेतील श्रीकृष्ण-अर्जुन व संजय-धृतराष्ट्र या पात्रांच्या सह गुरु निवृत्तीनाथ, निवेदक व श्रोता अशी आणखी तीन पात्रे निर्माण करतात. गीतेतील संजय-धृतराष्ट्र व कृष्ण-अर्जुन यांनाही त्यांनी कल्पनेच्या पातळीवर सजग केले आहे. व या पात्रांच्या परस्परसंबंधावर स्व व स्वकालीन समाज यांच्या संबंधाचे कलम केले आहे. पात्रांच्या परस्परसंबंधाचे चित्रण करीत, ज्ञानेश्वर गीतेची कथा कशा पद्धतीने सांगतात याचे दिग्दर्शन प्रस्तुत निबंधातून केले आहे.

ज्ञानेश्वरीत गीतातत्त्व मांडणारा व ते ऐकणारा यांचे तीन स्तर आहेत. एका स्तरावर श्रीकृष्ण व अर्जुन आहेत. दुसऱ्या स्तरावर निवेदक व श्रोते आहेत व तिसऱ्या स्तरावर दिव्यदृष्टी लाभल्यामुळे श्रीकृष्णार्जुन संवाद पाहु शकणारा, ऐकू शकणारा व धृतराष्ट्राला श्रीकृष्णमुखीच्या गीतातत्त्वाचे निवेदन करणारा संजय व पुत्रमोहाने अंध असणारा, किंबहुना अंतर्बाह्य अंध असणारा धृतराष्ट्र आहे. निवेदक व श्रोता हे मधल्या स्तरावर आहेत. सुरुवातीला किंकर्तव्यमूढ स्थितीत असलेल्या अर्जुनाला श्रीकृष्णाने मोठ्या जिव्हाळ्याने दिलेले गुह्य ज्ञान प्राप्त झाले व संवादाच्या बोहल्यावर कृष्ण-अर्जुन दोघांत ऐक्यतेचे लग्न लागले. हे आदर्शाचे कथानक एका बाजूला आहे तर गीतातत्त्वा कडे दुर्लक्ष करणारा धृतराष्ट्र दुसऱ्या बाजूला आहे. श्रीकृष्ण १४व्या अध्यायात अर्जुनाला सत्त्व, रज, तम या गुणांची लक्षणे सांगतात, गुणातीत पुरुषाची लक्षणे सांगतात. या विषयाचे निरुपण करताना निवेदक तमोगुणी पुरुष कसा मोह व भ्रम यापासून ग्रासला जातो याचे वर्णन करतो. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत अध्यायाची अखेर नाट्यपूर्ण आहे. हे सर्व निरुपण ऐकूनही धृतराष्ट्र कोरडा राहिलेला आहे.

तेथ धृतराष्ट्र म्हणे — संजया हे तूते कवणे
पूसिले पैं वायाणे — कां गा बोललासि ॥ (४०५)
माझी अवसरचिंता फेडी — सांगै विजयाची गुढी
तंव येरु म्हणे सांडी — हे गोठि आता ॥ (४०६)

यावर संजयही मनात म्हणतो,

तऱ्ही कृपाळु तो तुष्टो — विवेकु यया घोंटो
मोहाचा फीटो — महारोगु ॥ (४०८)

१८ व्या अध्यायाच्या अखेरीही कृष्णार्जुनऐक्याचे दृष्य बघुन संजय हर्षवेगे भुलविला जातो. या योगाने त्याची देहस्मृती जाते. 'रत्नी की रत्नकिळा ये। झाकोळीत जैसी' अशा दृष्टांताने निवेदक त्यांचे वर्णन करतो. उचंबळून आलेला संजय या अनुभवाविषयी बोलू लागतो तेव्हा धृतराष्ट्र त्याला म्हणतो,

तेणे तूंते येथे व्यासे — बैसविले कासया उद्देशे
अप्रसंगामाजी ऐसे — बोलसी काई (१८-१६२४)

तो कृष्णार्जुनप्रेमाची कथा ऐकूनही होता तेथेच राहातो. गीतार्थाचा त्यांच्या मनावर यत्किंचितही परिणाम होत नाही. उतावळेपणाने तो संजयास विचारतो, 'ते कोणसि बा रे जैत देईल शेखी' (१८.१६२७) "दुर्योधनाचा प्रताप नेहमी जास्त असतो तेव्हा आमच्या मते तोच जिंकेल" असे आपले मतही तो व्यक्त करतो. आपल्या या मतावर जणू संजयाचे शिक्कामोर्तब व्हावे म्हणून 'मा तुझे ज्योतिष कैसे' असा त्यांस प्रश्न विचारतो. श्रीकृष्णमुखीचे गुह्य ज्ञान ऐकून 'धा'लेला संजय निःशंकपणे अभिप्राय व्यक्त करतो की,

जेथ तो श्रीवल्लभु जेथ भक्तकदंबु
तेथ सुख आणि लाभु मंगळाचा (१८.१६५७)

संजय कृष्णस्वरुपी तन्मय होतो हे चित्र रेखाटून, पुत्रमोही धृतराष्ट्राची स्थिती काय झाली असेल याची कल्पना करणे निवेदक वाचकावरच सोपवितो.

श्रीकृष्ण-अर्जुनाच्या ऐक्याचे लग्न कसे लागते तेही निवेदकाने खुलवून सांगितले आहे. सुरुवातीला युद्धभूमीवर आपल्या आप्तस्वकीयांना पाहून 'हे झुंज नव्हे प्रमाद' अशा विचाराने मोहला गेलेला अर्जुन 'जळो हे झुंज' अशा अवस्थेप्रत येतो. श्रीकृष्ण त्याला कर्म, उपासना, ज्ञानमार्ग यांचे निरुपण करू लागतात तसतशी त्याची वृत्ती पालटू लागते. अर्जुनाने प्रश्न न विचारताही चौथ्या अध्यायात श्रीकृष्ण अत्यंत दुर्मिळ, वसुदेव-देवकी-लक्ष्मी यांच्यापासून चोरुन ठेवलेले कर्मसंन्यासविषयक ज्ञान अर्जुनास देतात. नंतर ज्ञानमार्ग चांगला की कर्ममार्ग? या विषयी द्विधा मनःस्थितीत सापडलेला अर्जुन आपल्या शंका विचारण्यात प्रवृत्त होतो. त्याची ज्ञानग्रहणाची उत्सुकता पाहुन श्रीकृष्ण चौथ्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञानविषय त्याला पुन्हा सांगतात. अर्जुनाच्या बारिक-सारिक शंका श्रीकृष्ण तात्काळ दूर करतात.

देखा कामधेनू ऐसी माये सदैवा जेया होये
तो चंद्रुची परीलाहे खेळावेया (५)

अशा शब्दांत कृष्णार्जुन नात्याचे वर्णन निवेदक करतो.

"जी कैसे मियां तूंते जाणावे
काय म्हणोनी सदा चिंतावे
जरी तूचि म्हणो आघवे
तरि चिंतनची न घडे॥ (१०.१८७)

असा प्रश्न अर्जुनाला पडतो तेव्हा श्रीकृष्ण 'स्व-रुपाचे दर्शन कुठे कुठे घडेल ते आपल्या प्रिय-नेणत्या शिष्याला सविस्तर सांगतात. आणि हळुहळु अर्जुनाचा मोह विरु लागतो. अकरावा अध्याय हा या दृष्टीने कथेचा कळसबिंदू म्हणावा लागेल. "जे साद्यंत माया निरसिली माझी॥" (११.६४) अशी कबुली भगवान श्रीकृष्णाकडे अर्जुन देऊन टाकतो आणि श्रीकृष्णाचे 'मुद्दल'स्वरुप पाहण्याची इच्छा व्यक्त करतो. 'स्नेहातुर' कृष्णसखा त्याची तीही इच्छा पूर्ण करतो. श्रीकृष्णाने अर्जुनाला दाखविलेल्या विश्वरुपदर्शनाचे विस्तृत, अद्भुत-रसपरिप्लुत वर्णन करून निवेदकाने विश्वरुपदर्शनाने अर्जुनाची स्थिती कशी झाली याचे अतिशय नेमक्या शब्दांत चित्रण केले आहे -

ऐसे सानुरागे चित्ते स्तवन केले पांडुसुते
मग पुढती म्हणे नमस्ते नमस्ते प्रभो॥
पाठी तिथे साद्यंते न्याहाळी श्रीमूर्तीते
आणि पुढती म्हणे नमस्ते नमस्ते प्रभो॥
पाहता पाहता प्रांते समाधान पावे चित्ते
आणि पुढती म्हणे नमस्ते नमस्ते प्रभो॥
इये चराचरी समस्ते अखंडित देखे तयाते
आणि पुढती म्हणे नमस्ते नमस्ते प्रभो॥
ऐसी रुपे तिये अद्भुते आश्चर्ये स्फुरती अनंते
तंव तंव नमस्ते नमस्तेचि म्हणे॥
(११.४२३-४२८)

विश्वरूपदर्शनाने एकाच वेळी प्रसन्न व भयव्याकुळ झालेला अर्जुन श्रीकृष्णाला 'स्व-रुपी' येण्याची विनंती करतो. श्रीकृष्ण ती मानतात व स्वरुपात येतात. कृष्णार्जुनप्रेमाचे वर्णन हा या अध्यायाचा वर्ण्यविषय होतो. परमेश्वराच्या व्यक्तअव्यक्त रुपातील कोणते अधिक बरे? असा प्रश्न अर्जुनाच्या मनात उभा राहतो व नंतर ज्ञानमार्ग, ज्ञानाची अठरा लक्षणे, सत्त्व-रज-तम या गुणांचे स्वरुप, क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ विचार, ब्रह्माचे स्वरुप या विषयांचे निरुपण श्रीकृष्ण करतात व अर्जुनाला प्रश्न विचारतात की, "मागला तुझा मोह अजून शिल्लक आहे काय?" यावर अर्जुन उत्तरतो, "तरी तो सकुटुंब गेला जी ठावो" या संवादाच्या बोहल्यावर त्यांच्या ऐक्याचे लग्न लागल्याची कथा 'ज्ञानेश्वरी'चा निवेदक श्रोत्यांना सांगतो व त्यांच्या आत्मविकासाची द्वारे त्यांना

उघडून देतो.

'निवेदक-श्रोता' संवादातून कथानकाचा तिसरा पदर उकलत जातो. ज्ञानेश्वरीतील निवेदक हा आदिपुराणात वर्णन केलेला 'कथाकथक' असल्याचे लक्षात येते. आदिपुराणात त्याची लक्षणे सांगतांना म्हटले आहे, "कथाकथनक सदाचारी, स्थिरबुद्धी, संयमी, प्रियदर्शन, प्रियभाषी, सुसंस्कृत वाणीचा, प्रतिभाशाली, प्रत्युत्पन्नमती, सहिष्णु व उदार स्वभावाचा असावा. आपली विधाने दृष्टांतांनी दृढ करण्याचे वाक्चातुर्य त्याच्या ठिकाणी असावे. कथा सांगतांना त्याने भुवया चढवू नयेत. आक्रोश करून बोलू नये. विशेष म्हणजे श्रोत्यांची पात्रता आणि ग्रहणक्षमता लक्षात घेऊन त्या अनुरोधाने आपल्या कथेचा प्रपंच करावा. "(आदिपुराण १.१२६-३८. भारतीय संस्कृतिकोश-खंड २ वरुन) यातील 'कथा सांगतांना त्याने भुवया चढवू नयेत. आक्रोश करून बोलू नये.' हा निवेदनपद्धतीविषयीचा भाग (त्याविषयी 'ज्ञानेश्वरी 'तून प्रत्यक्ष उल्लेख हाती येत नाही म्हणून) दूर ठेवला तर ही लक्षणे जणू ज्ञानेश्वरींच्या निवेदकाचीच आहेत असे म्हणता येते. ज्या श्रोत्यांना गीतातत्त्वाचे निरुपण करावयाचे तो श्रोतृवृंद 'ग्राहीक' असावा अशी त्याची अपेक्षा आहे. गीतातत्त्वाधारित कथा आस्वादण्यासाठी श्रोत्यांची मनोभूमिका कशी असावी व त्यांची आस्वादनपद्धती कोणती असावी याविषयी निवेदक पहिल्या अध्यायात आपले विचार मांडतो.

इये शारदेचिये चंद्रकळे माजी अमृतकळा कोवळे
ते वेंचिती मने मवाळे चकोरतलगे ॥ (१)

असे अमृतकण वेचणाऱ्या चकोरपिल्लांप्रमाणे श्रोत्याचे चित्त हळुवार असावे हे तर खरेच परंतु 'शारदेचिये चंद्रकले'मधून निवेदक काय सुचवित आहे? जेथे प्रखर प्रकाश नाही व काळाकुट्ट अंधार नाही अशा जाणीव-नेणीवेच्या मधल्या मानसस्थितीची तर सूचना नव्हे? चांदण्यासारख्या मनःस्थितीत अनुभवण्याची ही कथा आहे असेच जणू तो श्रोत्याला सांगतो, व भ्रमर-कमल-न्यायाने व त्याच्याही पलिकडे जाऊन कमलिनी-चंद्र न्यायाने या कथेतील शब्दातीत अनुभव भोगण्यासाठी श्रोतृमानस सिद्ध करतो. मात्र गीतातत्त्वाची अनुभूती येण्यासाठी श्रोत्याने कथेकडे अवधान देणे आवश्यक आहे. अवधान दिले गेल्यावर श्रोते 'सर्वसुखाला पात्र होतील' हे आश्वासनदेखील निवेदकाने दिले आहे. येथे निवेदक-श्रोता नाते बालक-माता, दुबळा भक्त-महेशाच्या मुर्ती, चंद्रकांत-चंद्र, तांदुळ-स्वयंपाकी, साईखेडे-सुत्रधार अशा विविध दृष्टांताच्या आधारे व्यक्त होते. त्यातून निवेदकाची श्रोत्याविषयीची लडिवाळ सलगी व्यक्त होते त्याचप्रमाणे निवेदकाच्या निवेदनात रंग भरला जाण्यासाठी 'श्रोता' हा घटक किती महत्त्वपुर्ण आहे याविषयीचे चिंतनही व्यक्त होते. श्रोत्याने अवधान दिले नाही तर निवेदकाच्या वक्तृत्वाचा 'कौंभेला उन्मेख' सुकून जाईल. श्रोता दुश्चित असला तर मांडलेला रस वितळेल. म्हणून 'तुम्ही अवधान द्या' अशी श्रोत्यांना पुन्हापुन्हा विनवणी करणारा निवेदक पूर्वार्धात दिसतो.

पुढे या दोघातील ऐक्यभाव वाढीस लागतो आणि कथा रंगू लागते. निवेदक श्रोत्यांची स्तुती करतो, त्यामुळे ते प्रसन्न होतात तरी कथेचा ओघ खंडीत झाल्याचे त्यांना रुचत नाही. त्यांची कथेविषयीची उत्सुकता वाढीस लागते व आपली स्तुती ऐकून रिझलेले संत " आता सांगे जे बोलिले अर्जुन तेथ " अशी निवेदकाला श्रवणासंबंधी निकड लावतात.

ज्ञानेश्वरीतील निवेदक-श्रोता संवाद एकतर्फी नाही. कथेशी तन्मय होत चाललेला श्रोता त्याच्या निवेदकाला आपल्या प्रतिक्रिया देतो. १३ वा अध्याय या दृष्टीने महत्त्वाचा! निवेदक 'अज्ञानाची लक्षणे' विस्तारपूर्वक सांगतो परंतु नंतर आपण फारच पाल्हाळ केला या जाणीवेने संकोचतो. तेव्हा त्यांच्या पाल्हाळाबावत श्रोते अभिप्राय व्यक्त करतात, 'कविपोषका, व्यर्थ का भितोस? श्रीमुरारीचे दिव्य अभिप्राय तू प्रकट केलेस. देवांचे मनोगत तू मूर्त केलेस असे म्हणतानाही तू दडप-शील म्हणून आम्ही तसे बोलत नाही. परंतु "साविया गा तोपलो ज्ञानतरिसे मेळविलो" मात्र या नंतर ते पुढील कथानकासाठी उत्सुकतेने विचारणा करतात,

आता इयावरी जे तो श्रीहरी
बोलिला ते करी कथन वेगा ॥ (१३.८५८)

निवेदक अनेकदा आपल्या पाल्हाळाचे समर्थन श्रोत्या-कडेच करताना दिसतो. अहिंसाविषयक मतप्रदर्शन

करताना निवेदक असाच पाल्हाळ करतो. व मग श्रोत्याला समजावतो की, "हे माझे केवळ बोलघेवडेपणाचे बोलणे नव्हते. अहिंसाविषयक मतांचा निव्वळ कालवा करुन मी बोललो असतो तर आपण माझे बोल कानरुपी मुखाकडे नेले नसते. हंस 'गोंडाळीची उदके' पिणार नाहीत, चकोर ढगांमधून आलेला मळकट चंद्रप्रकाश घेणार नाहीत. त्याचप्रमाणे 'निर्विवाद' नसलेले माझे 'व्याख्यान' तुम्ही स्वीकारणार नाहीत. 'न'कारात्मक पद्धतीने 'व्याख्यान कसे असावे' याविषयी निवेदक आपला अभिप्राय व्यक्त करतो. 'गीता' हे श्रोत्यांनी आपल्याकडे दिलेले 'तारण' आहे व श्रोत्यांची कृपा लाभावी हाच आपला हेतू आहे असे श्रोत्यांना बजावताना तो

कथे पसरु जाहला श्लोकार्थु दूरि गेला
की जो क्षमा या बोला अपत्या मज ॥ (१३.३३४)

अशा शब्दांत श्रोत्यांची क्षमायाचना करतो.

निवेदकाचा काही पाल्हाळ श्रोत्याला योग्य वाटतो परंतु कथौघ खंडित करणारा पाल्हाळ त्याला रुचत नाही. अध्यात्मज्ञान प्राप्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषाचे वर्णन करण्यात रंगून गेलेल्या निवेदकाला श्रोता अडवतो,

तंव श्रोतां म्हणतिले असो न सांगतिया अतिसो
ग्रंथोक्ती तेथ आडसो घालिसी का ॥
(१३.६३३)

रसु होआवा अतिमात्रु हा घेतासि कविमंत्रु
तरि अवंतुनी शत्रु करितोसी का गा ॥
(१३.६३५)

श्रोत्यांच्या या अभिप्रायामधून ज्ञानेश्वर 'सामान्य' कवींचा पाल्हाळ ही केवळ एक क्लृप्ती असते असे कवित्वाविषयीचे चिंतन मांडतात. निवेदकाचा पाल्हाळ हा त्या स्वरुपाचा नाही असे श्रोत्यांचे आश्वासन मिळवतात. अध्यात्मज्ञानाविषयीचे निवेदकाचे व्याख्यान हे त्यांना सुखकर वाटते. 'अमृताची सात दिवस संतत धार लागली तरी कंटाळा येईल का? सुखाचे दिवस कोणी मोजेल का? पौर्णिमेची रात्र एका युगाची झाली तरी चकोरांना ती संपावी व उजाडावे असे वाटेल काय?" हे श्रोतृमुखीचे बोल निवेदक व श्रोता एकाच पातळीवरून अध्यात्मानुभव घेत असल्याचे सूचित करतात. निवेदकाला अधिकच स्फुर्ती मिळते.

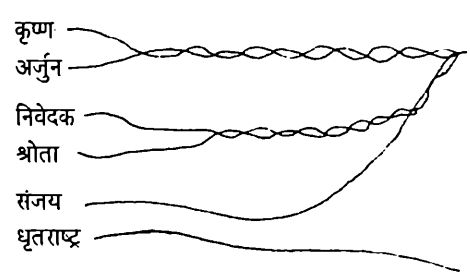
निवेदक-श्रोता यांच्या तन्मयतेतून पुढचा कथौघ निर्वेधपणे वाहू लागतो. श्रोता हा केवळ श्रोता राहात नाही. तो निवेदकाच्या जाणीवेची कला वाढविणारा, त्याच्या काव्याचा सूत्रधार होतो. १८व्या अध्यायात निवेदक श्रोत्याला म्हणतो, "तुमच्यामुळे माझे धर्मकीर्तन सिद्धीस गेले." समाधान पावलेला निवेदक आपल्या कीर्तनाचे सर्व श्रेय श्रोत्याच्या पदरी घालतो. 'गीता वाखाणणे' ही गोष्ट निवेदकाला 'ख पुष्पाच्या तुरंविणी'प्रमाणे अशक्यप्राय वाटत होती, तोच आता तृप्त होऊन उद्गारतो.

मजलागी ग्रंथाची स्वामी दुजी सृष्टी जे हे केली तुम्ही
ते पाहोन हासो आम्ही विश्वामित्रातेंही ॥ (१८.)

श्रोत्यांना 'दिठीचा विषय' व्हावा अशा हेतूने 'मऱ्हाटीया' गीतार्थु सांगावयास सिद्ध झालेला निवेदक 'मजलागी' ग्रंथाची दुजीसृष्टी 'तुम्ही' केली, असे म्हणू लागतो. निवेदक - श्रोता यांच्यात असे अद्वैत घडवून आणणारे आहे गीतातत्त्व!

श्रीकृष्ण-अर्जुन, निवेदक-श्रोता यांच्यात असे अद्वैत घडवून आणणारे आहे गीतातत्त्वच!

श्रीकृष्ण-अर्जुन, निवेदक-श्रोता व संजय-धृतराष्ट्र या जोड्यांमधून गीतातत्त्वाचे स्वरुप कसे प्रवाहित केले जाते ते आकृतीच्या आधारे पुढीलप्रमाणे दाखविता येईल -



यावरून असे म्हणता येईल की ज्ञानेश्वरीत आदिमध्यावसानी भरुन राहिलेल्या गीतातत्त्वप्रवाहाचे असे ठळक तीन घाट 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथाच्या आकृतीचेही सौंदर्य दाखवितात.

ज्ञानेश्वरीतील विचार-भाव-कल्पनासौंदर्यावरोबरच या ग्रंथाच्या आकृतिसौंदर्याचाही जाणकारांकडून अधिक विचार व्हावा ही अपेक्षा. ■ ■

अनुक्रमणिका

मृत्युचा काळोख कवटाळणारी अनुराधा पाटलांची कविता!

डॉ. श्रीपाल सबनीस

एखाद्या पुस्तकाची अर्पण-पत्रिका पुस्तकांतील आशयाचा एक भाग होऊन एकरूप झालेली पाहणे हा अनुभव नवाच म्हटला पाहिजे. किंबहुना अर्पण-पत्रिकेचेच विविध स्तर पुस्तकाच्या प्रत्येक पानावर भेटणे, हा प्रकार वेगळा आहे. अनुराधा पाटील यांच्या 'दिवसेंदिवस' या तिसऱ्या कविता संग्रहाचे वेगळेपण या मुद्यापासून सुरू होते. या कवितासंग्रहाची अर्पण-पत्रिका मन सुन्न करून टाकणारी आहे.

"प्रिय बंटीस
तुझं असणं हा माझा तोल होता.
जगणं सहज करणारी
त्यावर श्रद्धा ठेवायला लावणारी
ती शक्ती होती."

अर्पण पत्रिकेचा हा प्रारंभ, कवितेचाही प्रारंभ आहे. अर्पण-पत्रिका जेवढी अंतःकरणाचा अर्क म्हणून सत्य, तेवढीच पुढील कविता सुद्धा! कारण अनुराधाबाईंची अर्पण-पत्रिका हीच एक कविता आहे आणि त्यांची कविता ही अर्पण-पत्रिकाच आहे! या कवितेचे फक्त आशय-मूल्य तपासण्यासाठी हा समीक्षा लेख आहे.

मुलाच्या मृत्यूच्या या कविता, अनुराधाबाईंच्या दृष्टीत केवळ कविता नाहीत! त्यांची जीवन वेदना आणि त्यांची कविता वेगळी नाहीच! ही एकरूपताच कवयित्रीच्या जीवनाचे आणि कवितेचेही वेगळेपण सांगून जाते. मुलाचा मृत्यू, सर्व काळतील सर्व कुटुंबातील सर्व मुलांच्या आणि व्यक्तिंच्या मृत्यूपर्यंत भिडतो. किंबहुना एकूणच चराचराच्या मृत्यूपर्यंत, ही वेदना व्यापक होत जाते. आणि मग अनुराधाबाईंच्या कविता मृत्यूच्या कविता म्हणून पुढे येतात. मृत्यूची-दुःखाची विभिन्न रूपे, त्यांची अटळता अपरिहार्यपणे कोसळताना - सोसताना प्रत्येक जीव 'अनुराधा' होतो. या प्रवासात मृत्यूच्या अमरत्वाबरोबरच या कवितेलाही अक्षरत्व प्राप्त होते. पण असे अमरत्व, त्या कवितेच्या किंवा उध्वस्त जीवनाच्या गौरवाचा भाग असू शकतो का? हा प्रश्नही छळत राहतो. त्याला आज उत्तर नाहीच. उद्याही नसावे!

जिवलगाचा अंत ही कल्पनाच केवळ असह्य! सोसण्याचे पर्याय तीन - (१) स्वतःच स्वतःचा अंत करून घेणे-संपवणे. (२) कोडगेपणाने बेशरमपणे जगत राहणे. (३) जगण्या-मरण्याच्या सीमेवर स्थितप्रज्ञावस्थेत अनंतात विलीन झालेल्या आपल्या काळजाकडे, डोळे मिटेपर्यंत डोळे लावणे! या तिसऱ्या अवस्थेतील कविता ही वाचक समीक्षकांच्या दृष्टीतील कविता नसतेच. कायम स्वरूपी गेलेल्या जीवलगाशी केलेला तो सहज उर्मीचा संवाद असतो. अनुराधाबाईंच्या या कविता म्हणूनच 'बंटीच्या कविता' आहेत असे मी मानतो. पण त्यामधील वेदनेची अनुभूती आणि तिचा सच्चेपणा कोणत्याही दुःखी जीवाला सहज भिडतो. 'बंटी' हा मृत्यूचे - सूक्ष्म आणि व्यापक वेदनेचे 'प्रतीक' म्हणूनच प्रत्येक व्यक्तीला भावतो.

अनुराधा पाटलांचा 'दिवसेंदिवस' हा तिसरा कविता संग्रह आहे. यापूर्वीच्या 'दिगंत' आणि 'तरीही' या त्यांच्या कवितासंग्रहाविषयी अनेक नामवंत समीक्षकांनी गौरवास्पद समीक्षा लिहिली आहे. 'दिवसेंदिवस'मधील कवींना पूर्वीच्या कवितेपेक्षा कमालीची वेगळी असण्याचं मुख्य कारण, दरम्यानच्या काळात मुलाचा झालेला मृत्यू होय. कवितेची शैली, धाटणी आणि कवयित्रीचे व्यक्तिमत्व तेच असले तरीही 'दिवसेंदिवस' मधील आशयाचे केंद्र वेगळे आहे. उदासिनतेचा स्वर पूर्वीच्या कवितेतही असला तरीही - निर्णायकी विफलता आणि त्यातून स्वतःलाच स्वतःच्या हाताने संपवत जाणाऱ्या भयाण आशयाची वीण, केवळ 'दिवसेंदिवस' मधील कवितेतच विणली आहे. जीवनातील एखाद्या संदर्भातील निराशा, कवितेचा विषय होऊन त्या चिंतनाचा स्पर्श काव्यानुभूतीला होणे हे मागच्या कवितेचे रूप-वैशिष्ट्य होते. तर जीवनाचे सर्व संदर्भच, बेईमान, विनाशकारी झाल्याने कोणतेही मूल्यच शिल्लक

नसते हे या नव्या कवितेचे आशय-सूत्र आहे. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, त्याप्रमाणे 'तरीही'मधील 'दडपलेला कोलाहल' बहुरंगी वगैरे असेलही (टीका स्वयंवर पृ.१२७) पण 'दिवसेंदिवस' मध्ये फक्त काळ्या रंगाचे साम्राज्य असून बाकीच्या सर्व रंगाचे अस्तित्वच संपल्यात जमा आहे. शिवाय 'कोलाहल' दडपण्याच्या प्रक्रियेत 'कोलाहलांचे अस्तित्व तरी खोलवर शिल्लक असतेच. या नव्या कवितेत मृत्यूच्या काळ्याकुट्ट करुणासागरात, नेमाडे म्हणतात तो 'कोलाहल'सुद्धा मृत्यू पावलाय. म्हणून तर एकाच कवयित्रिच्या या भिन्न कविता-संग्रहातील आशय-सूत्रांमध्ये विशेषतः केंद्रस्थानी असलेल्या जीवन-जाणिवेत, मूलतः फरक पडलेला आहे. या वास्तवतेकडे समीक्षकांचेही लक्ष अद्याप गेलेले नाही. प्रसिद्ध हिन्दी कवी आणि समीक्षक चंद्रकांत देवतळे यांनी म्हटले आहे की, 'दिवसेंदिवस' काव्यसंग्रहाच्या नावातूनच पुन्हा पुन्हा पुर्नजन्माची तीव्र इच्छा डोकावते यातच या काव्य संग्रहाचे मोठेपण आहे. (लोकमत २९.१२.९२) जीवलगाच्या मृत्यूचा झटका बसलेल्या अवस्थेत 'दिवसेंदिवस' खचत जाऊन स्वतःच मिटून घेणारी मनोअवस्था, पुर्नजन्माची तीव्र इच्छा कशासाठी करील? पुन्हा जन्म घेणे, म्हणजे पुन्हा मृत्यू अटळ! शिवाय मृत्यूपर्यंतचे जीवलगाचे मृत्यू सोसणे ही शिक्षा मृत्यूपेक्षा वाईट असते. हे सत्य या जन्मात अनुभवाला आल्यावरही पुन्हा जन्म ही कविता कशाला अपेक्षील? अनुराधा बाईच्या या कवितांचा आक्रोश आकळण्यासाठी, कदाचित त्याच प्रकारच्या दुःख भोगाचा अनुभव गाठीशी असणे किमान गरजेचे ठरावे का? या पार्श्वभूमीवर चंद्रकांत देवतळे हे 'दिवसेंदिवस' या नावात 'पुर्नजन्माची इच्छा' शोधून, त्या अटीत कवितेचे मोठेपण नोंदवतात. पण एक तर पुर्नजन्माची आकांक्षा, या कवितेचा स्थायीभाव नाही. शिवाय पुर्नजन्माच्या आशय-सूत्रावर काव्याचे मोठेपण ठरवणे, हा कवि चंद्रकांत देवताळे यांचा मानसिक परंपरावाद आहे. ती अनुराधाबाईंच्या कवितेची थोरवी नव्हे!

या कवितेतील अनुभूतीचे स्वरूप लक्षात घेता, समीक्षक बाळकृष्ण कवठेकरांचा 'एकच सूर टाळण्याचा' उपदेशही गैर लागू ठरावा. (उक्त)

'कवितेशी जुळलेलं जिवाचं मैत्र' हे अनुराधा पोतदार यांना 'तरीही'मधील कवितेबाबत गवसलेली वास्तवता (महाराष्ट्र टाईम्स ९.४.८६) अनुराधा पाटलाच्याच 'दिवसेंदिवस' काव्यसंग्रहात लयाला जाताना दिसते. कारण 'मैत्र' ऐवजी स्वतःला स्वतःमध्ये 'चुपचाप' मिटण्याचाच कवयित्रीचा प्रयत्न आहे. आता कविताही तिला परकीच होत जात आहे. म्हणून कवितेशी असलेले पूर्वीचे 'मैत्र' यानंतर शिल्लक राहणार नाही. तेव्हा कवयित्रीच्या 'काव्यात्म व्यक्तिमत्वाचा' अनुराधा पोतदार यांनी केलेला गौरव, सार्थ असला तरी, त्या सन्मानाचा स्वीकार करण्याएवढी क्षमता आणि भान कवयित्रीच्या ठायी आता 'दिवसें-दिवस' मध्ये उरलेले नाही.

समीक्षक चंद्रकांत पाटलाच्या मते, 'भावकवितेच्या विश्वात नव्या शैलीत पुढचं पाऊलं टाकणारी' अनुराधाबाईंची कविता आहे. खरे तर ही, 'मर्यादित सत्याची नोंद.' तरीही काव्यसंग्रहापर्यंत ठीक आहे. 'दिवसेंदिवस'च्या एकूण आशयाचा पट लक्षात घेतला तर, 'भावकवितेच्या रूपनिष्ठ चौकटी बाद करून सर्व आकृतीबंधाच्या शोकात्मक आशय परंपरेत अनुराधाबाईंचे अनुभव विश्व प्रचंड सामर्थ्य घेऊन उभे असल्याचे दिसते.

चिंतनात्मकतेची ही उंची केवळ भावकवितेच्या तुरुंगात 'बंदिस्त करणे योग्य होणार नाही. चंद्रकांत पाटलांनी 'रोमॅंटिसिझम' मधून बाहेर येणारी कविता म्हणून अनुराधा पाटलांच्या कवितेचा गौरव केला आहे. हा गौरव 'तरीही' पर्यंतच यथार्थ ठरावा! 'दिवसें-दिवस' मधील कवितेला कुठल्याही 'इझम' च्या बंदिशी मानवणाऱ्या नाहीत. दुःखमुक्ती हा अनेक 'इझम'चा ध्येयवाद असला तरी, दुःख वेदना ही वादातितच असते. तेच या कवितेचे अधिष्ठान आहे. म्हणून दिवसेंदिवस'मधील कविता, जेथे सर्व वाद संपतात तिथे ती सुरू होते. आणि जिथे सर्व वाद सुरू होतात, तिथे ही कविता स्वतःला संपवून घेते.

कविता हे 'स्वतःच्या जगण्याचे माध्यम, म्हणून अनुराधा बाईंनी स्वीकारल्याचे भालचंद्र नेमाडे 'तरीही'च्या संदर्भात सांगतात. (टीका स्वयंवर, पृ. १२८), पण 'दिवसेंदिवस'मध्ये कवियित्रीला लौकिक

अर्थाने खरे तर जगायचच नाहीय. आणि तरीही जे जगणं चालू आहे, त्यात कविता ही 'माध्यम' नसून तिच्याशी संवाद करणारी सखी किंबहुना कवयित्रीचेच ते एक रूप आहे. 'माध्यम' ही संकल्पना दुय्यम असते. अनुराधा बाईंची कविता ही अनुराधाचीच जिवंत पण समांतर प्रतीकृती आहे. प्रतिबिंब आहे, 'माध्यम' नव्हे!

द. ता. भोसले म्हणतात त्याप्रमाणे आता ही कविता 'दिवसेंदिवस' मध्ये 'स्वतःत बुडून स्वतःचा शोध घेणारी कविता' राहिलेली नाही. खरं तर ही कवयित्री एकूणच विश्ववेदनेच्या डोहात बुडाली आहे. तिच्या बुडण्याच्या प्रकियेचा प्रारंभ, स्वतःच्या वेदनेत असला तरी, खोलखोल बुडत जाणारा तिचा प्रवास, नंतर स्वतःच्या संदर्भापुरता मर्यादित राहत नाही. या प्रवासात तिच्या विश्वात्म वेदनेशी संवाद साधून व्यापक बनतो. शिवाय स्वतःची शोध-प्रक्रिया केवळ स्वतःपुरती इथे मर्यादित राहत नाही. सबंध चराचर सृष्टीची गूढता, अद्‌भुतता, अनाकलनीयता या कवितेत सतत प्रत्ययाला येत राहते. हा शोध आता केवळ स्वतःचा राहत नाही.

विश्वाच्या आदि अन्ताला भिडणारा हा चिंतनात्मक अनुभूतीचा प्रवास असतो. या प्रवासाचा आरंभ बिंदू अनुराधाबाईंच्या रक्तमांसाचा मृतवारस 'बंटी' असला तर, त्याचा शेवट केवळ 'बंटी'च नसतो. किंवा केवळ अनुराधाबाईंच्या स्वतःचाही अंतही नसतो. विश्वाच्या जन्मापासून अन्तापर्यंतच्या कोटी-कोटी जीवलग व अनामिक जीवांच्या जन्ममृत्यूचा आणि जन्मपूर्व व मरणोत्तर रहस्यांचा वेध घेणारी ही श्रेष्ठ चिंतनात्मक कविता आहे. तिचे मूल्य भालचंद्र नेमाडे, डॉ. सुधीर रसाळ या दिग्गजापासून ते अविनाश पाध्ये पर्यंतच्या अनेक समीक्षकांनी तपासूनही पूर्णांशाने तिची मूल्यगर्भ जाणीव अद्यापही आकळणे बाकी आहे.

या कवितेच्या सर्वांगाचा शोध घेण्याचा इथे मुळीच हेतू नाही. या कवितेतील वेदना मला सर्वाधिक भावली. वेदनेवर आधारित वाङ्मय 'अभिजात' मानण्याची प्रथा आहे. त्या अर्थाने ही कविता श्रेष्ठ अभिजात वाङ्मयाचा ठेवा आहे. अस्सल वेदना तिच्या व्यामिश्र स्वरूपात अभिव्यक्त करणारी ही कविता, कुठल्याही शोकात्म वाङ्मयाच्या उंचीला साद घालू शकेल, एवढ्या ताकदीची आहे.

जिवलगाच्या-साक्षात जन्म दिलेल्या मुलाच्या मृत्यूने उध्वस्त झालेल्या मातृत्वाचा विषण्ण अविष्कार, या कवितेते ओतप्रोत भरून उरलाय. दुःखाच्या विविध कडा इथे प्रगट होताना, डोळ्याच्या कडा पाणवतात. ही जीवघेणी वेदना मग कवितेशी बोलू लागते. 'ईश्वराचं निरंतर असणं' तिला स्विकारता येत नाही. कारण तिच्या वेदनेला त्या तथाकथित 'निरंतर ईश्वराकडे' उत्तर नसतं. पण आस्तिकवादी परंपरेच्या संस्कारातून जन्म पावलेल्या श्रद्धा, ईश्वराकडे पाठ फिरवू शकत नाहीत. असा हा गुंता आहे.

कवयित्रीच्या 'बिन सावली'च्या जगात, म्हणूनच 'निरंतर' असणारा ईश्वर 'देशोधडीला' लागला आहे. ईश्वराचे अस्तित्व 'निरंतर' मानणारी श्रद्धा, मुलाच्या मृत्यूने उध्वस्त होते. पण ती नास्तिक बनत नाही. तिचा ईश्वर तिचेच मृत मुल परत करू शकत नाही, ही वास्तवताही पटवून घ्यावीच लागते. म्हणून 'ईश्वर' या संकल्पनेबद्दल ठामपणे काही बोलणे, तिला शक्य होत नाही. तिच्या दृष्टीत ईश्वर हा 'वाचता न येणाऱ्या अक्षरांचा ग्रंथ' आहे. ईश्वराच्या 'काठीचा धाक' या कवयित्रीने नोंदवला आहे. कारण 'विनाशाची चाहूल' किती जवळ असते, याचे अनुभवसिद्ध भान तिला आहे. 'पडक्या घराची माती', 'अंगावर बुरुबुरू गळत राहावी' तसं कठीण होत जाणारं जगणं, तिच्या वाट्याला आलेलं. दुःखाच्या कडा हळूहळू झिजतात आणि वेदनेवर काळाचं उत्तर मिळतं असं लोक म्हणतात. पण हा ईश्वरच तिचे बोट धरून नव्या वाटेवर तिला नेऊन सोडतो. त्या घेऊन जातात 'नव्याच ओसाडीकडे'! नवी वाट, ईश्वराने धरलेले बोट, या सर्वांची परिणती पुन्हा 'नव्या ओसाडी'तच होते. जीवनाचे हे निरर्थकत्व फार अर्थपूर्ण ठरावे. 'ओसाडपणे' हेच जीवनाचे मध्यवर्ती केंद्र आहे. जे व्यापक वेदनेने न्हाऊन निघालेय! जीवनाची ही 'ओसाडी' भयानक दुःखाची खाई असून, या खाईतच कवयित्रीचा जीवन-स्तर संपत चालला आहे.

कवयित्रीने 'अबीर बुक्याचं पंढरपूर' नाकारलं आहे, जीवनाकडे पाहण्याचा तिचा चारचौघांपेक्षा वेगळा असा अस्सल दृष्टीकोन आहे. तिला मुक्तिचा 'श्रीरंग चक्रवाही' नकोय. 'उजाड होणारी घरदारं' वसवावीत

आणि त्या घरात 'कोवळे पाय' दुडूदुडू धावावेत, असं तिचं एकमेव मागणं! पुन्हा हे मागणं ईश्वराला उद्देशूनच! तिच्या उजाडलेल्या मातृत्त्वाची वेदना, आता व्यापक होऊन जीवसृष्टीतल्या सर्व काळातील सर्व थरातील सर्व उजाड घरांचा कारुण्याला भिडते. आणि स्वतःच त्या व्यापक, चिरंतन, करुणेचे प्रतिनिधीत्व करू लागते. तिला ध्यास लागलाय 'पोरींच्या स्वप्नांची परिपूर्ती होण्याचा'. 'तुळशीजवळ दिवा लावताना -' मनाच्या गाभाऱ्यात जी स्वप्ने तरळतात त्यांच्या सिद्धीसाठीही कवयित्री सर्व 'पोरींच्या' वतीने बोलू लागते. 'काकणाचा रंग' थोडासा उजाळताना 'सुखाचा निदान एखादा तरी क्षण' असू दे, कशी प्रार्थना ती करते. अर्थात ही मागणी अपार शिणलेल्या जगण्यासाठी आहे. स्वतःच्या विनमोल जगण्याला ईश्वराने जन्मापासून सोवत दिलेली आहे. या जाणिवेच्या आधारेच ही कवयित्री ईश्वरावर विश्वासून, 'मृगाची पावलं', 'आमच्या ओसाड भूमीवर' वाजू देण्याची प्रार्थना करते. एवढी प्रगल्भ आणि कारुण्यपूर्ण प्रार्थना, मराठी कवितेत दुर्मिळ दिसते. 'विटत चाललेल्या' तिच्या आयुष्याला, हा तिचा ईश्वर खरोखरच काही न्याय देऊ शकतो का?

मुलाच्या मृत्यूने उन्मळून पडलेल्या मनाची ही कविता सातत्याने त्याच्या स्मृतीत गळून जाते. "आता तू नाहीस, कुठंच नाहीस" ही वास्तवता, तिला पटलेली आहे. आणि त्याच्या नसलेपणाचे परिणामही तिने तटस्थपणाने लक्षात घेतलेत. मुलाच्या मृत्यू सोवत आपलाही मृत्यूच झाल्याची तिची जाणीव आहे. म्हणूनच 'तुझ्या शिवायचा हा माझा नवा जन्म आहे' असे ती सांगते. या नव्या जन्माचे वैशिष्ट्य भयानक आहे. नवा जन्म घेतलेल्या या मातीच्या शरिराला फक्त 'मृत्यूचाच वास' येतो.

कवयित्रीचा प्रत्येक जीवन श्वास या मृत्यूच्या वासाने भारावलेला आहे. श्वासाची आणि वासाची ही अटळता भयंकर आहे, सक्तीची आहे. जीवंतपणाच्या प्रत्येक श्वासात मृत्यूच्या वासाची सक्ती असणे, या अवस्थेला जगणे म्हणावे की मरणे म्हणावे? जगण्यातले प्रत्येक स्पंदन, मृत्यूच्या पावलांनी झाकाळले असेल तर आयुष्याची ही अगतिकता कोणी आणि कशी सहन करावी? या अगतिक आयुष्यासाठी कवयित्रीने अत्यंत अर्थपूर्ण प्रतिमा वापरलीय. लांबलचक प्रतिमा पचविण्याची या कवितेची अंगभूत प्रकृतीच आहे. 'हळूहळू आत खचत जाऊन। खोल काळोख्या दरीत बदलून जाणाऱ्या। जमिनीसारखे हे आयुष्य।' अगतिक असल्याचं ती सांगते. ही प्रतिमा अनेक अर्थच्छटांमुळे आशयघनतेचा उत्कट प्रत्यय देते. खोल काळोख्या दरीत हळूहळू खचत जाणे, हा अनुभव भीषण आहे. जगण्याच्या सक्तीमध्ये या अनुभूतीची दाहकता, कवयित्रीच्या जीवनावरोवरच कविताही जाळत जाते. आणि वाचकाच्या काळजाला जाळूनच ती थांबते. अशी ही वेदनेच्या विस्फोटाने जळलेली कविता अपवादानेच मराठीत भेटते. इंदिरा संताच्या कवितेतील वेदना, आत्मनिष्ठेच्या चौकटीतच प्रत्यय देणारी म्हणून, अनुराधाबाईंच्या कवितेच्या तुलनेत मर्यादित दुःखाचा टाहो फोडते. पतीच्या मृत्यूचे दुःख हे दुःखच असणार! दुःखात प्रतवारी लावण्याचे कारण नसावे. परंतु दुःखाची व्याप्ती व्यक्तीगततेच्या कक्षा ओलांडून जीवनगाभ्याला लपेटलेल्या अटळ वेदनेला जेव्हा भिडते, तेव्हा त्या कवितेचे मूल्य वेगळे ठरते. अनुराधा बाईंची कविता या प्रकारात सामावणारी आहे. दुःखाच्या आघाताने माणूस खचतो, रडतो, उध्वस्त होतो, हे जेवढे खरे आहे, तेवढेच अधिक अंतर्मुख होऊन तर्कशुद्ध विचारही करू लागतो. हे पण खरे आहे! कवयित्रीच्या विचार-यात्रेत, 'ईश्वर देशोधडीला' लागतो हे त्याचेच उत्तम उदाहरण आहे. त्याचप्रमाणे तिने 'बिन तक्रार निभावलेला' धर्म, तिच्या आयुष्यातील दुःख-प्रलय टाळू शकला नाही. म्हणूनच ती धर्माला 'तथाकथित' ठरविते. ईश्वर आणि धर्म या संकल्पना, मानवाच्या सृष्टी निर्मितीच्या प्राचीन इतिहासात निर्माण झाल्या - त्या भया पोटी! ईश्वर आणि धर्म यांच्या पुजनातून सर्वांचे कल्याण होते, ही पारंपारिक धारणा आणि श्रद्धा ठेवूनच चार चौघासारखी सश्रद्ध भक्ती, अनुराधा बाईंनीही त्यांच्या जीवनात मांडली असली पाहिजे. पण ही पुण्याई मुलाचा मृत्यू ज्याठिकाणी थांबवू शकली नाही, त्या क्षणी ईश्वर आणि धर्म यांचे सामर्थ्य व त्यांचे कृपाळूपण, त्यांची कल्याणकारी उपयुक्तता संशयास्पद ठरली. तरीही श्रद्धेचे पदर काही उरलेच! पण त्याचा आशयच पोकळ ठरला. व्यक्तिगत जीवनासह संपूर्ण जीवसृष्टीचा आधार

व आश्रयदाता असणारा ईश्वर, संशयास्पद ठरला आणि धर्म 'तथाकथित' ठरला. हे सत्य फक्त कवितेपुरते मर्यादित नाही. कवयित्रीच्या ज़ीवनातूनच मूलतः या सत्याचा उदय झाला आहे. तेव्हा स्वतःचा आणि जगाचा मुलाधार आता तिला गवसणे शक्य नाही. कारण त्याचे अस्तित्व कवयित्रीलाच नव्हे तर कुणालाच 'वाचणे' शक्य नाही. दुसऱ्या बाजूने पहाता तिचा एकमेव मुलगाही मृत्यू पावलाय. तेव्हा तिचे सर्वच आधार कायमचे संपलेत. आधार संपलेले ओसाड जीवन असंख्य प्रश्न निर्माण करते. त्यापैकी आपण का आणि कोणासाठी जगतो आहेत ? हा प्रश्न सर्वाधिक जीवघेणा असतो. त्याचे उत्तर कधीच कुणाकडून मिळणार नाही, याचा विश्वास बौद्धिक पातळीवर कोरला जातो आणि तरीही 'दिवसेंदिवस' जगत राहण्याची सक्ती होत राहते - मरता येत नाही म्हणून ! अशी ही वैचारिक आणि भावनात्मक गुंता असणारी बहुवेडी वेदना अनुराधा बाईच्या कवितेने भोगली आहे भोगते आहे. हे भोगलेपण कवयित्रीच्या अंतापर्यंत चालणार आहे ! धर्म, पुण्य या पैकी

"काहीच आडवं आलं नाही
यातलं तुझ्या माझ्यासाठी"

ही कवयित्रीची दुःख वेदना, रूढ झालेल्या सर्व पारंपारिक संकल्पनांना छेद देऊन जाते. लेकराच्यां मृत्यूपूर्व जीवन-स्मृतीचा पाऊस झेलताना, ही कविता सतत प्रलयंकारी अंताच्या छायेतच उभी राहते. तिला आठवतं, 'लालबुंद फुलांचा सडा', 'अंथरलेलं आंगण' आणि वेगाने धावत गेलेल्या त्यांच्या 'पाऊल-खुणा'. विशेष म्हणजे या रम्य स्मृतींना दाहक वास्तवाची अटळपणे चिकटलेली काळी किनार आहे. कवयित्री या 'आठवणींच्या वाटेवर'च चालते आहे. ही वाटचाल तिच्याच शब्दात, 'आणि भर दुपारच्या वितळणाऱ्या डांबरी रस्त्यावर अनवाणी हिंडाव तशी' आहे. ही वाट अनेक भ्रम निर्माण करणारी असते. भीषण वास्तव भोगतानाही, अचानक, अकारण, काही स्वप्नाळू पदरही तरंगत येतात आणि. मग कवयित्रीलाही 'वाटतं'-

"निदान कुणी तरी सांगावं मला
की तू अजून मला विसरला नाहीस -
अजून तुला आठवते आई"

काळजाची नाती असिम वेडी असतात. त्यातही आई-मुलाचं नातं स्पष्ट करणं शब्दांच्या पलिकडचे असावे ! अनुराधाबाईतली 'आई' दुःख भोगताना जेवढी प्रगल्भ आणि शहाणी होते, तेवढीच ती वेडीही होते. तिची प्रगल्भता आणि शहाणपण, तिच्या आयुष्याचा विकास मानणे कठीण आहे. समजा तो विकासच मानला तर त्याचा तिला उपयोग काय ? आणि हो ! तिचे वेडेपण तिची मर्यादा ठरू नये ! !

कायम मातीत लोटलं गेलेलं कवयित्रीचं काळीज, जगाच्या नजरेत 'मृत्यू' आहे. विज्ञान व निसर्गाच्या शास्त्रीय नियमानुसार सुद्धा ती घटना 'मृत्यू' हेच सत्य सांगणारी आहे. ही वास्तवता नाईलाजाने मान्य असणारे सुज्ञपण, कवयित्रीच्या ठाई आहेच. पण त्याच व्यक्तित्त्वात दुसरं एक स्वप्नाळू मन आहे. त्या मनाचा ध्यास असा की, 'कुणीतरी सांगाव मला की तू अजून मला विसरला नाहीस - अजून तुला आठवते आई'

हे कसं शक्य आहे ? मुलगा जीवंत नसताना त्याला आई कशी आठवेल ? मृत्यूनंतर जीवाची कोणती अवस्था होते, हे अद्याप न सुटलेलं कोडं आहे. कदाचित अनुराधाबाईचा मुलगा पृथ्वीवर मृत्यू पावला असूनही, वेगळ्या जगात त्यांच अस्तित्व असेलही ! त्या अनामिक जगाचा थांग नसला म्हणून काय झालं ? परंतु अनामिक विश्वातील त्याचे अस्तित्व, समजा 'आई' म्हणून अनुराधाबाईंना साद घालीत असले 'तरीही', ती साद खुद्द आईलाच ऐकू येत नसेल तर ? तर्कशुद्ध वैचारिकतेची प्रमेये, इहवादी जगात श्रेष्ठ ठरवणे योग्य असले तरीही, वेदनेच्या डोहात खोलखोल बुडत जाणाऱ्या दुर्दैवी जीवनातही तर्ककर्कश सैद्धान्तिकता पचू शकत नसते. आकळू शकत नसते. त्याचं कारण साधं आहे. प्रमेय रचताना सिद्धांत - कर्त्याचं बाळ मेलेलं नसतं. तर्कशुद्ध भूमिका आणि सिद्धांत रचना खोटी ठरवण्याचा हा मुळीच प्रयत्न नाही ! तर्कशास्त्रीय निकषावर, दुःख वेदना घासून पुसून तिला वेडगळ ठरविणाऱ्या भावशून्य प्रवृत्तीला बळी पडणाऱ्या मुळातील दुर्दैवी जीवांचे कारुण्य मांडण्याचा हा प्रयत्न आहे.

मेलेल्या बाळाच्या दुःखाला उत्तर म्हणून दुसरं मूल, जन्माला घालण्याचा पराक्रम, पर्याय ठरतो का ? ठरावा का ? एका जीवाशी जडलेले अतुट नाते, तुलनेत दुसऱ्या पर्यायाने एकत्र कसे अनुभवाला यावे ? शिवाय ज्या जीवाला दुसरा पर्यायसुद्धा निसर्गतः किंवा इतर अंगाने अशक्य व्हावा, त्याने पहिलाच कलिजा हरविल्याचे दुःख कुठे लपवावे ? कसे विसरावे ? हे प्रश्न अपरिहार्य कोटीतील असल्याने, त्यांना उत्तरं नसतात. जी उत्तरं असू शकतील, ती पेलणारी नसतात. आणि पेलवण्याच्या-पचविण्याचा प्रयत्न केला तर उर्वरित ओसाड आयुष्यही उन्मळून कोसळू शकते. म्हणून "वाळवंट" भोगता भोगता स्वतःच वाळवंट होऊन जाण्यात ही दशा धन्यता मानते. चितेपूर्वीची चिता म्हणजे असे आयुष्य ! या चितेला सामोरे जाणाऱ्यांचा गौरव कुणी कितीही केला तरी, त्याला अर्थ काय ? चितेचा वणवा जिवंतपणी भोगणाऱ्या माणसांची संख्या जगात कमी नसावीच ! पण पेटलेला वणवा विझवून, पुन्हा फुलणाऱ्या जीवनात असंख्य जीव रमून जातात. ते एवढे रमतात की जणू वणवा पेटलाच नव्हता. वणव्याचा विसर पडावा एवढ्या सुखाच्या वर्षावात चिंबून घेणारे जीव, भाग्यवानच म्हटले पाहिजेत.

पण ज्यांच्या जिवंतपणी प्रत्येक क्षणी - चीतेच्या ज्वाळांचाच वर्षाव सक्तीचा झाला त्या जिवांचे काय ? अनुराधाबाई या प्रवाहातील आहेत ! त्यांना सुखाचा अन्य पर्यायच शिल्लक नाही, हे एक सत्य ! आणि त्यांना पर्याय शोधायचे भानही उरले नाहीयं- हे दुसरे सत्य ! !

खरंच, माणूस हाच एक प्रचंड गुंता आहे, हे पुन्हा या कवितेतून जाणवत राहतं.

लेकराचं आता या घरात कायम 'नसणं' या 'घराला जाणवत नाही'. कारण 'इथली माणसं' रमून गेली आहेत, आपल्यातच, पुन्हा आवेगानं, हे कवयित्रीला जाणवतंय. हे जाणवल्यामुळेच तिच्यात आणि तिच्या घरात एक छुपं अंतर पडलंय. तिच्याच घरातील तिच्याच माणसात आणि तिच्यात, एक दरी निर्माण झालीय. तिच्या घरातील तिचीच माणसं, मुलाच्या मृत्यूचं दुःख विसरून पुन्हा आपापल्या कामात रमलीत. त्यांना दुःख पचलं आहे - पचवावं लागलेलं आहे. अनुराधाबाईंना तेच दुःख पचलेलं नाही. आणि तिला ते विसरायचंही नाहीच.

काळजाचा तुकडा गमावला, पण त्या बाळाशी जे काही संबंधित असेल, ते गमवायची - विसरायची तिची मुळात इच्छा नाही. म्हणूनच बाळाशी संबंधित दुःखही ती विसरू शकत नाही ही वेदनाच तिच्या उर्वरित आयुष्याचा अमोल ठेवा आहे. घरातली माणसं या आघाताने खचली नाहीत, असं नव्हेच ! पण खचून - कोसळून पुन्हा नवं उभं राहण्याचं त्राण, त्यांच्यात आलं-आणावं लागलं. ही उभारी पुन्हा यावी असा काही धागा, निसर्गतःच त्यांच्या आयुष्यात शिल्लक असावा, म्हणूनच पोकळीवर त्यांना मात करता आली. पोकळीवर मात करणे, पोकळीशी बेईमानी नसतेच ! अनुराधाबाईंना या पोकळीवर मात करण्याची इच्छाच उरली नाही. तिचे संपूर्ण जीवन-धागे, एकाच धाग्याशी जुळून होते. आणि तोच मुख्य धागा मातीत कुजून गेला. म्हणून तर पर्यायी जीवन धाग्यावर स्वत्वाची वीण गुंफणाऱ्या तिच्याच घरातील अन्य माणसांचे जग, कवयित्रीला आता परके झालेय. त्या जगाचा तिला हेवा वाटत नाही. कारण या लौकिक भावनेच्या पल्याड, तिची आंतरदृष्टी रमली आहे. पण तिच्या शब्दात या व्यवहारी जगाचा सुप्त निषेध आहे, हे निश्चित ! हा निषेध योग्य मानता येत नाही, हे सुद्धा खरेच ! कारण जीवंत राहिलेल्यांनी मृतांच्या स्मृतीत किती रमायचे, यालाही मर्यादा असणारच ! चूक आणि बरोबर, योग्य आणि अयोग्य, या आणि अशा द्वंद्वांत, अनुराधाबाईंचा भावानुभव आणि त्याने निर्माण केलेल्या प्रश्नांची वास्तवता सामावू शकत नाही.

सगळं घरच पुन्हा कामात रमलयं, हे दिसत असताना, 'फक्त रिकामी आहे माझी कुस' हा आतून फुटून येणारा उमाळा, तिच्या अदिम वेदनेचे निर्दोषत्व सिद्ध करतो. पण मग पुन्हा कामात 'रमलेली' कवयित्रीची घरातली माणसं, त्यांच्या स्वतःच्या आणि तिच्या दुःखाशी बेईमान झालीत, असेही नाहीच ना ! स्वतःच्या वेदनेशी अप्रामाणिकपणा करताच येत नसतो. म्हणून 'घरातली माणसं' आणि कवयित्री, दोन्ही अस्सलच ! त्यांच्या दुःखाच्या सच्चेपणा एवढेच तेही सच्चे ! ! फरक आहे तो अनुभुतीच्या परिणामात आणि

जीवनव्यापी व्यामिश्र संदर्भात मुलाच्या १३ मैल लांबीच्या आयुष्यातील प्रत्येक जिवंत क्षण कवयित्रीला भुलवत गेला. या चकव्यातील यातना बोलक्या आहेत.

ज्या घरानं कित्येक भ्रम निर्माण केले, तेच घर तिला आता 'ओळख देत नाही.' इथले रस्ते, इथल्या पायवाटा सुद्धा तशाच! बाळाच्या 'दूध' भरल्या कोवळेपणाचा वास आणि त्याची 'हातपाय' आपटत कोपऱ्यात रुसून बसण्याची जिद्द', हे आणि असं बरचं काही कवयित्रीला आठवत राहणं स्वाभाविकच!

'सगळेच मोसम' बदलून फक्त 'निरंतर दुष्काळ'च वाट्याला देणाऱ्या, ईश्वराच्या इच्छेचा गौरव कसा आणि का करावा? अनुराधाबाईंना इथली सुखं 'घातकी' वाटतात. आणि 'टाळता' न येणाऱ्या दुःखाची तडजोड करता करता जीवन संपते पण 'काळाचा' करडा दाट गंज कायम राहिल्याचा अनुभवही येतो.

कवयित्रीची ही अनुभूती सखोल चिंतनातून आविष्कृत होते. माणसाच्या जन्म-प्रक्रियेत 'काळोखातून येताना, निदान मातीच्या शरीराच्या तरी सोबत असते.' मेल्यावर ती माती सुद्धा इथेच द्यावी लागते, ज्याची त्याला जिथल्या तिथे! 'मुक्ती' खरं तर कुठच नसते. त्या 'कुठचं नसणाऱ्या' निरंतर मुक्तीसाठी 'अगतिक हातांच्या रित्या ओंजळी' नदीच्या काठावर रित्या होतात. ही व्यर्थता! पण त्या शिवाय जीवंत माणसाच्या हाती काय असणार! कुठल्या तरी आशेवर स्वप्नावर-समजुतीवर, स्वतःचं आयुष्य लटकावून तरंगत राहणे, हाच मृत्यूला आणि मृत्यू पर्यंतचा पर्याय नसावा का?

ही कविता वाचकाचे हृदय पिळवटून टाकते. कवितेचा शब्द ना शब्द वेदनेचा विस्फोट घेऊन येतो, आणि रसिक मनात सुरुंगांची मालिका धाडधाड पेटत राहते. अनुराधाबाईंचे दुःख तिचे राहतच नाही, ते प्रत्येक रसिकाचेही दुःख होते.

"जाहिरातीच्या तुकड्यांमध्ये
रुसून निघून जाणाऱ्या
कुण्या अपरिचित चेहऱ्यात"

अनुराधाचे बंटीला पहाणे, ही काव्यात्म अनुभूतीच विलक्षण परिणाम करणारी आहे. 'जग कालही तेच होतं. आणि आजही तेचं असताना, फक्त बदलून जातात, अर्थ दोन्ही जगांचे'! पण हा अनर्थ हा भोगवाटा काही लोकांच्याच वाट्याला का यावा? हा प्रश्न कवयित्रीने विचारला नसला तरी या कवितेने मात्र निश्चितच उभा केलाय.

हाहाःकार माजविणारी एखादी अनुभूती किती उत्कट असावी, याचे प्रत्यंतर देणाऱ्या ज्या अनेक कविता अनुराधाबाईंनी लिहिल्या, त्यापैकी 'मी कोंबले सगळे अभाव' ही अत्यंत महत्त्वाची कविता ठरते. कविता आणि तिच्या जीवनाचे एक अर्थपूर्ण नाते इथे जाणवत राहते. जीवनातील सगळेच अभाव कोंबण्यासाठी कविता सोईची व उपयुक्त ठरली आणि 'एका बालमुठीत' या कवयित्रीने 'दिलासा' शोधला. अर्थात कविता आणि 'बाळमुठ' हे आणि एवढेच तिचे भाग आहे. पण त्यातूनही बाळमुठ हे दुर्दैवाने कायम वजाबाकीत लोटली. मग फक्त कविताच राहिली. परंतु बाळमुठीच्या वजाबाकीचं दुःख इतकं प्रचंड आहे की, आता अंतहीन हाहाःकार सर्वत्र व्यापतोय. भोवतीच्या हाहाःकारापेक्षा आतून फुटलेला हाहाःकार अत्यंत ताकदीचा असतो. म्हणूनच या, 'आत आणि भोवती' व्यापून राहिलेल्या हाहाःकारासाठी 'जीवलग कवितेच देह कवितेचं अंगण' ही पुरत नाहीय. म्हणून कवितेला सुद्धा यापुढे कवयित्रीच्या जीवनाची स्पंदनं आकळतां येणार नाहीत. जीवंत माणसांच्या जगात सर्वजण परकी झाली असताना, कविता ही एकमेव सखी शिल्लक असण्यात थोडा तरी दिलासा होता. पण तिचे अंगण मर्यादित आहे. कवयित्रीच्या जीवनात उसळलेला आगडोंब ते पेलू शकणारे नाही. कवितेच्या अंगणाची ही मर्यादा, अनुराधाबाईंच्या लक्षातच आली नसती तर किती चांगले होते? निदान कवितेसारखी एक सखी तरी अन्तापर्यंत सोबतीला राहती. पण एखादे 'सत्य कळणे' हे सुद्धा दुःखाच्या खाईत लोटणारे शहाणपण ठरते.

कवितेचा आश्रय तुटताना कवयित्री अधिकच अगतिक होते. 'आता देणार नाहीत, कुठूनच साधी हाक दिवस' ही अनुभूती, त्यातूनच जन्माला येते. 'आतली सोबत' असेपर्यंत व्यक्तिच्या जगण्याला कुठला तरी अर्थ असतो. पण ती आंतरिक 'सोबत' ही संपल्यानंतर पुढे काय? कवितेची सोबत ही यापुढे 'कदाचित' असणार नाही. कारण

"रानभुलीत सापडलेला जीव,
मूळ जागी येता येता पिळून निघावा,
तशी कविता
तिचेही पात्र अखेर
मातीचेच आहेत."

'मातीचे पाय' असण्याची वास्तवता मान्य करूनही, या सत्याला सामोरे जाण्याचा वेमुर्वतपणा, काही मनं दाखवू शकत नाहीत. कवयित्री या हळव्या विश्वातील तरल संवेदनांची-स्पंदनांची स्वामिनी आहे.

अनुराधाबाईंचे साम्राज्य ओसाडीने पूर्ण आहे. वेदना, टाहो, हाहाःकार यांचे कल्लोळ, या साम्राज्यात उसळले आहेत. स्मशानशांतता भोगणारी आणि कारुण्याच्या अंधारात रमणारी ही एकाकी कविता आहे.

एरवी मातृत्व सुखदायक! पण 'कुस' ओस पडलेल्या मातृत्वाची वेदना कशी बहुपेडी असते नाही? कवयित्री म्हणते-

"आता पुन्हा तुला
जन्माला घालण्याच्या कल्पनेनं
मी संपूर्ण थरारलेयं भितीनं
की आई असणं
किती अवघड गोष्ट असते
जगण्याइतकीच"

तेव्हा इथलं दुःख जेवढं अवघड तेवढं सुख सुद्धा अवघडच! म्हणूनच पुन्हा आई होण्याच्या कल्पनेनं हे मातृत्व भितीनं थरारतं. दुःखाचा प्रलय निर्माण करणाऱ्या सुखाची धास्ती स्वाभाविकच म्हणावी ना? इथला जन्मही संघर्षातूनच! 'गर्भाच्या सर्वरक्षीत अंधारातून' बाहेरच्या थरकाप उडवणाऱ्या उजेडात पाऊल टाकल्यावर, प्रत्येक जीवाला संघर्ष अटळ आहे, सक्तीचा आहे, या वास्तवाचे सार्थ भान, अनुराधाबाईंनी 'ज्याचं त्यालाच लढावं लागतं इथल युद्ध' या प्रमेयरूप काव्यपंक्तीत व्यक्त केलयं. मानवी जगत हे 'अमर्याद एकटेपणाचं किर्र जंगल' असून इथं आईची किंवा कुणाचीही 'आत्मीय हमी' त्या बाळाच्या जीवन-युद्धात कामास येत नाही. अशा वेळी तिचा जीव गदगदतो.

'तरीही' ही आई उगीच स्वप्न रंगवून 'तू येशील माझ्या जवळ तर' या कल्पनेत तरंगते. ती स्वतःच्या जीवनाचा हिशोब मांडताना म्हणते-

"ना आधी काही होतं तुझ्याशिवाय,
ना पुढे काही असेल,
पण मी विसरेन साऱ्या यातना
तू असशील.
या शक्यतेच्या बाजूने विचार करताना"

बाळाच्या जिवंतपणी राहून गेलेल्या सांगायच्या गोष्टी ही वेडी आई पुन्हा त्याला सांगू इच्छिते. पण हा कल्पना-विलास तिच्या 'थंड निष्ठूर आयुष्याला' न्याय देऊ शकत नाहीच. कारण संपूर्ण आयुष्यच वाया गेलेलं आहे.

तरीही कवयित्रीला 'कुणाचेच सांत्वनाचे शब्द नको आहेत. कारण हे शब्द पावसाळ्यात कोरड्या जाणाऱ्या नक्षत्रासारखे वांझ असतात. थोडी समंजस कणव मात्र या कवयित्रीला अपेक्षित आहे. काही दुःख सांत्वनाच्या पलिकडची व शब्दातीत असतात, हे सभोवतालच्या माणसांना न कळणे हे दुसरे दुर्दैवच असते.! दुःखाच्या या वाटसरूंना खरं तर एकटं सोडण्याची 'नितांत' गरज असते. परंतु हे कळणेच दुष्प्राप्य झालेय(?) की 'एखाद्या नदीसारखे आटून गेलेत. आत बाहेरच्या सगळ्याच संवादाचे आंतरिक झरे'?

दिवस 'नुसतेच' येतात. जातात. रंग बदलून! अनुराधाबाईतली 'आई' स्वतःलाच सांगत राहते -

"की मी घेऊन येईन तुला तिथून
जिथं एकदा सोडून आलेयं
चार हात माती खाली"

जिथल्या 'हवेलाही' 'विनाशाचा वास' येतो, त्या ठिकाणच्या खोल खड्ड्यात पुरून टाकलेल्या बाळाला ही आई कशी आणणार आहे? हृदय पिळवटून टाकणारी एवढी कारुण्यदाई फॅन्टसी. तरीही या आईला माहित आहे की, 'उन्हाचं चांदणं' व्हावं अशी किमया, ना माझ्यात ना कुणात! पण मनाचा हा सतत खेळ चालू आहे.

हे सुनसान गाव, उन्हाची वाट, सर्व काही असह्य आहे. म्हणून कवयित्री म्हणते -

"वाटतं परतावं आता तुझ्याकडे"

हा विचारच भीषण आहे. माती आड लपलेल्या मुलाकडे 'परतणे', ही मानसप्रक्रियेतील आत्महत्या आहे, आणि ती निदान या कवितेपुरती तरी घडली आहे!

आधीच बुडून गेलेल्यांशी फक्त या कवयित्रीचं नातं आहे. हे नातेच वेदनेचा शोध घेत राहते. पुस्तकांतली 'हसणारी गाणारी माणसं' आणि 'मनमुराद उडणारे पक्ष्यांचे थवे'; असतीलही कुठेतरी. 'हिरव्या गवताच्या सळसळत्या वाटा' आणि 'झगमगते दिवसही' असतील कुठेतरी! पण इथं कवयित्रीच्या विश्वात मात्र फक्त आहे 'कुणाच्या तरी हाताने डहुळला जाणारा काळोख.' अणूरेणूत भरून उरलेला काळोख. म्हणूनच श्वास जड होत आहेत आणि सतत व्यापून आहेत. 'निर्मम अंतहीन आकाश'! याला आयुष्य म्हणायचं का! जन्मासोबत त्याने मातीत पेरलेल्या 'विषारी बिया' रुजून आयुष्याचं मायावी जंगल किर्र होत जातं' अशा प्रवासात 'दुखऱ्या अनुत्तरीत हाका' अटळ असतात आणि तरीही 'चकव्यांनी' ओथंबलेले हे जीवन जगावेच लागते - इच्छा नसतांनाही! कुठेच न पोचणाऱ्या ह्या अंतहीन प्रवासाची आत्मकथा म्हणजेच अनुराधाबाईंची ही कविता आहे.

या जगात सुख आणि दुःख ही 'देखणं' करून सांगण्याची तऱ्हा आहे. पण कवयित्रीला ते जमणं अशक्य! तिच्या शब्दांचे रंग फिके झालेत असं तिचचं मत आहे. कारण तिच्या 'जगण्यावरची मुसमुसती झळाळी उतरून गेल्याची' वास्तवता तिलाही माहित झालीय. या कवितेतील चिंतनशिलतेचा झपाटा, काही औरच आहे, केवळ दुःखाने उर बडवत बसणारी - आक्रोश करणारी ही कविता नव्हे! तिला जीवन मरणाच्या प्रश्नाने ग्रासले आहे. अस्तित्वाच्या प्रश्नाने ती अंर्तमुख झालीय. सुख-दुःखाच्या अदिम अनुभवाचा ती पुन्हा पुन्हा वेध घेत आहे. या शोध-प्रक्रियेत तिच्या लक्षात येतं ते असं-

"की आपण तर असतो,
दैवाच्या हातानं पोत्यात घालून,
कुठंतरी सोडून दिलेल्या
मांजरासारखे"

ज्याला 'एवढाश्या सुखाचं तोंडही आपल्या दिशेनं' वळवता येत नाही, अशा असाह्य मांजरासारखा इथला माणूस! हा अर्थ कवयित्रीच्या व्यक्तिगत अस्तित्वाच्या चौकटी ओलांडून संपूर्ण मानवी अस्तित्वालाच निरर्थक ठरवू लागतो. हेच या कवितेचे खरे सामर्थ्य ठरावे!

दुःखानं व्यापलेली ही कविता निराशेच्या विफलतेचा स्वर आळवते म्हणून आशावादी संप्रदायाच्या समीक्षकांनी तिला कमी लेखावे, आपण स्वाभाविक मानुही, पण ते समर्थनीय मानता येणार नाही. कारण जगण्याच्या उपयुक्ततेच्या संदर्भातच कवितेची वाङ्मयाची मूल्यात्मकता सिद्ध करणे, बरोबर होणार नाही. उपयुक्ततेपेक्षा जीवन-जाणीवेची कक्षा आणि सखोलता वाढण्यावर, जीवन-रहस्य अधिक सामर्थ्यानि उलगडण्यावर मनाला काळजाला अनुभूती भिडण्यावर आणि चिंतनाच्या सर्वस्पर्षी तरलतेवर, कवितेची थोरवी सिद्ध व्हावी! ह्या सर्व निकषावर अनुराधाबाईंची कविता श्रेष्ठ ठरते.

सामाजिक दुःख जरूर महत्त्वाचे आहे. म्हणून त्याला पोटात घेणारी वैचारिक कविता निश्चितच आवश्यक आहे. पण व्यक्तीगत जीवनातील दुःख हे दुःख नसते कां? या दुःखाचे मुळ कारण नियती-प्रधानतेत असले तरी, त्याचा परिणाम सामाजिक संदर्भातही व्यक्तीच्या माध्यमातूनही लक्षात घ्यावाच लागतो की नाही? व्यक्ती-व्यक्तीच्या दुःखनिय समासाचे दुःख निर्माण होत असते. तेव्हा आत्मनिष्ठ कवितेतील व्यक्तीगत दुःख वेदना, ही नियतीप्रधान असो वा मानवनिर्मित असो, तिचे महत्त्व आणि मूल्य कमी मानणे, ही एकूणच वाङ्मयीन व्यवहाराशी अप्रामाणिकता सिद्ध करणारी भूमिका आहे. याउलट सामाजिक दुःखावर आधारित वाङ्मयाबद्दलही म्हणता येईल.

या कविता संग्रहातील कवितांच्या कपाळावरील शीर्षकांचा टिळा पुसून काढला तरी, काही बिघडत नाही कारण प्रत्येक कवितेत 'मृत्यू' आणि 'वेदना' हाच समान धागा आहे. मुलाच्या मृत्यूचे दुःख भोगतांना पाझरत जाणारा वेदनेचा झरा, पुढे मानवी जीवनातील अनेक व्यथा वेदनांचे ओहोळ, प्रवाह, डोह, भोवरे पचवून महासागरात परिवर्तित होतो.

म्हणून हा कवितासंग्रह नाहीच- ती आहे प्रदीर्घ कविता! एक महाकाव्य!! अनुराधाबाईंची ही प्रदीर्घ कविता म्हणजे वेदनेचे महाकाव्यच आहे.

जीवनातील सर्व दुःख आपसात संवादी असतात. त्यामुळे दुःखादुःखात तुलना करून आणि त्यात भांडण लावून, श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरविणे योग्य नसावे. व्यक्तिगत

दुःखाच्या प्रेरणेतून, अनुराधाबाईंच्या चिंतनाचा प्रवास सुरू झाला हे खरेच. पण त्या दुःखाचा आवाका, चिंतनाच्या अनुभूतीच्या पातळीवर विशाल व्यापक आहे. म्हणूनच ही कविता जडवादी व चैतन्यवादी समीक्षकांच्या पिढ्यांना एक आव्हान ठरते!

प्रत्येकाचं आयुष्य 'वैराण वाटेवरूनचं' सिद्ध होत जातं. तरी ही कवयित्रीनं आपल्या आयुष्याजवळ फार काही मागीतलचं नव्हतं! या फार नं मागण्यात, प्रगल्भता आणि सामंजस्य आहे. 'पाऊल बुडावं एवढी ओलं' आणि 'डोक्यावर एखादा तुकडा आपल्या आभाळाचा', ही मागणी फार मोठी नाहीच! संपूर्ण मानवी जीवनचं कोरड ठणठणीत झालं, म्हणून तर स्वतःच्या पाऊलाएवढी ओल हवीच ना! आणि जगण्यापुरतं आभाळही हवंच! पण जे मागितलं ते तर मिळालं नाहीचं.

'उलट त्यानं तर सगळंच काढून नेलं!'

सर्वस्व गमावल्यावर भिकारी म्हणून तर जगण्याची सोय उपलब्ध असते. पण जगण्यालाच आग लागली तर, भीक तरी कुणासाठी, कुणासमोर आणि का मागायची? पुन्हा अग्नी-अग्नीतही फरक असावाच ना! साक्षात 'कवितेचीच चुड' जगण्याला लागल्याची अनुभूती, अंतरंग होरपळून टाकणारी असते, त्यात कविता जळत राहते आणि कवयित्रीही जळत राहते. अनुराधाबाईंची कविता अशी जळत राहणारी, कवयित्रीसह वाचकांनाही जाळणारी वेदनेची कविता आहे. या प्रक्रियेतून शिल्लक राहणाऱ्या राखेचे मूल्य, नव्या जीवांच्या अदिम वेदनेला फुंकर घालण्याचे सामर्थ्य सिद्ध करते काय!

एखादी काव्यात्म अनुभूती किती विदारक असावी? ती किती पदराच्या गुंत्यांनी सिद्ध व्हावी? या कवितेचा प्रत्येक चेहराच व्यामिश्र आहे. 'अटळ वास्तवाच्या' खरखरीत भूमीवर, चुपचाप उभ्या असलेल्या ह्या कवयित्रीच्या सर्व आसक्ती, काळाच्या पायाखाली चुरगळून गेल्या आहेत. कुणाला 'मन भरून' देता यावं असं कवयित्रीजवळ काही नाहीच! 'रक्तचंदनाच्या भावलीसारखं' आपलं असणं कवयित्रीला जाणवतं आणि 'जाणवतं' 'जगण्याची निरगाठ' कदाचित सुटली तर सुटेल ही मुलाच्या स्मृतींना कवटाळतांना त्याला काही देण्याच्या जीवंत भासात!

स्वतःचीच स्वतःला भिती वाटावी असे परकेपण स्वतःत मुरत जाणं, ही अवस्था भोगणे-शब्दांत टिपणे-आकळणे, हे सर्व महाकठिण! भविष्यात आपणच स्वतः 'एक कोरं पान' होत. जाण्याचं भय, भयंकर आहे. तिथं ना शब्द, ना कविता, ना मोकळा वारा, निळ्या आभाळाचा एखादा तुकडा, मन निवळणारा, जिथं नाही असं कोरेपण! मुख्य म्हणजे फक्त दिवस झडत जातांना जगणं ही झडत राहातं. झगडणं एखाद्यावेळी ठिक. पण झडणं! सर्वार्थानं भिषण! झडत जाण्यात क्षणाक्षणाला कणाकणाचा मृत्यू पाहावा लागतो-भोगावा लागतो. 'उतरत्या उन्हाच्या खिन्न सावल्या' सोसतांना मायेचं एखादंही माणूस नसावं याचं दुःख कमालीच वाईट! मायेची माणसं नसणं आणि त्यात भर म्हणून कविताही लिहाव्याशा न वाटणं, या भयानक अवस्थेला ह्या कवयित्रीचं मन आलं आहे. म्हणूनच तिला आता नको आहे, कुणाबद्दलही विचार करतांना चुकणारी स्वतःच्या 'श्वासांची लय' नको आहेत. स्नेहबंधातले दिवस आणि रात्री. रांगोळ्यांनी सजणारी परक्यांची आंगण तिला पाहायची नाहीत. अर्थात इतरांच्या सुखाचा हा द्वेष नव्हेच! कोणत्याही सुखाला-सुखाच्या कल्पनेला झेलण्याची क्षमताच तिच्यात उरलेली नाही, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. म्हणूनच बाहेर ओसंडून वाहणाऱ्या सुखाच्या क्षणाला पकडण्यासाठी ती हात पुढे करीत नाही.

इथल्या जगातल्या प्रकाशच विनाशाच्या स्पर्शानं कुजला आहे. म्हणून कवयित्रीला 'नसा काळवंडून टाकणारा' इथला उजेड नको आहे. आणि निरर्थक नोंदीच्या कॅलेंडरची पानं फडफडत ठेवणारी इथली हवाही तिला नको आहे. आणि हे कळून आल्यानं अधिक शहाणपणातून अधिक दुःख प्रत्ययाला येतं. तरीही तशाच अवस्थेत 'दातावर दात रोवून' दिवस ओलांडावे लागतात यालाच सामान्य जण जगणं म्हणतात.

कवयित्रीनं स्वतःच्या ओठावरील हसणं-विसरणं, ही अनुभूती वाचकांना अस्वस्थ करतेच, पण दिवसांच्या आणि इतरांच्यासह स्वतःचाही चेहरा ओळखता न येणारी तिची अवस्था, अधिक चिंताजनक आहे.

कवयित्रीच्या साचलेल्या वर्षाचा शीण कवितेच्या ओळीत उतरवला जाण्याची प्रक्रियाही आता संपण्यात आलीय. कारण 'चांगले आणि वाईट' सगळेच दिवस कवितेसाठी सुद्धा सारखेच झालेत. 'वेळूच्या बोटाखाली मुठभर गवतही वाढत नाही. असं मनोगत कवितेजवळ सांगणंही आता कवयित्रीनं बंद केलयं. अभय देणाऱ्या कवितेच्या तिसरा किनारा कवयित्रीनं सोडून देऊन, विरक्त-उदासिन होण्याचा निर्णय घेतला आहे. आता यापुढे उमलत्या फुलांच्या स्पर्शानं सुद्धा तिच्या मनाचे आतले पापुद्रे सजीव होणार नाहीत. कारण तीनं ठरवलंय 'आतल्या आत' स्वतःशीच 'चुपचाप' होत जाण्याचं! हीच काव्यात्म आत्महत्या होय!!

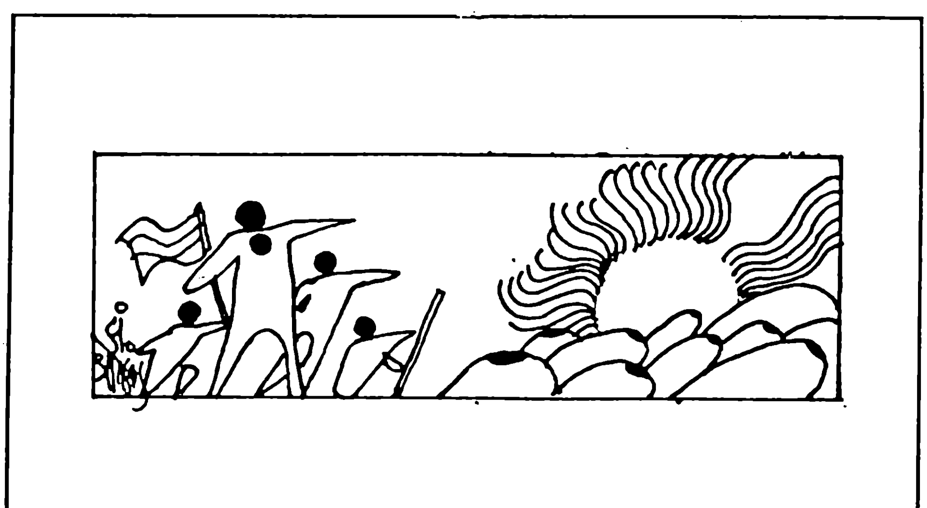
ज्या कवितेला रेशमी बांगड्या घालून कवयित्रीनं सजवलं, तिच आज 'दूरची परकी' झालीय. हे 'परकेपण' कवितेच्या बाजुनं सुरू झालेलं नसून कवयित्रीनं कवितेवर आरोपित केलय. या आरोपणातही अटळता आहे. जीवन-जाणीवेच्या अर्थ-प्रक्रियेत उमजलेल्या भयाण सत्याचा, हा अपरिहार्य परिणाम आहे. कवितेकडे पाहण्याची कवयित्रीची दृष्टी बदलली, कारण जीवनाकडे पाहण्याच्या तिच्या दृष्टीतच मुलतः बदल झालाय. म्हणून तर कवयित्रीला कवितेच्या पलिकडे विस्तारलेल्या तिच्या 'पांढऱ्या नद्या' दिसतात. कवयित्रीला कळतं- कवितेची आणि आपल्या अस्तित्वाची मुळं, दुःखाच्याच अंगानं वाढणार आहेत. कवितेच्या व स्वतःच्या कवेत न येणारं । मावणारं हे अफाट गुंतागुंतीच आयुष्य आहे! सभोवतालचा 'मावळता बाजार' अटळच! पण हे दिवसही कवयित्रीनं स्वेच्छेनेचं स्वीकारलेत ना?

एक लक्षात आलं की, कविता परकी होऊनही तिच्याशीच फक्त कवयित्रीचा आता संवाद उरलाय. कारण तेवढ्याच संवादाची शक्यता तिच्या मनाला पुन्हा पुन्हा भावतेय. म्हणून तर ती नव्यानं 'एकमेकींना स्वीकारण्याची भाषा बोलते. पण त्यातही 'कदाचित' ही शक्य किंवा अशक्य संकल्पना आहेच. पण कवितेच्या संवादाची शक्यता पुनःश्च कवयित्रीला मान्य झालीय. याला पार्श्वभूमी आहे समान संदर्भाची! जन्माचा उन्हाळा दोघींचाही झालाय. म्हणून तर कविता आणि कवयित्रीचं 'व्याकुळ मौन' निरंतरपणे बोलत जाणे शक्य आहे. संवादाचा हा एकमेव दुवा आहे.

व्याकुळ का असेना पण कवयित्रीचा संवाद जोपर्यंत कवितेशी चालू राहील तोपर्यंत या उभयतांचे जगणे शक्य आहे.

■ ■

डॉ. श्रीपाल सबनीस
विद्यावर्धिनी परिसर, धुळे.



तीन मुक्तके

१
खऱ्याखोट्याचा धनी
ना आकाशी ना मनी
खरे ना घरी ना दारी
खरे नाहीच् संसारी
खोटे लक्ष पायांनी
नाचे घरी, बाजारी
खरे जन्माचे वांझोटे
त्याला नोहेच रोपटे
खोट्याच्या खते येते
फळ रसरशीत गोमटे!

■

२
माझ्या हातावर पडलेले
हे उन्हाचे कवडसे
तुझ्या डोळ्यांच्या कडांमधून आले होते
हे मला फार उशीरा कळले,
एरव्ही, उन्हाच्या शोधांत मी
सूर्याकडे पाठ फिरवलीच नसती!

■

३
कोलाहल सरतांना
शब्दांना नीज जडे
विश्रब्ध पापणीला
मरणाचे स्वप्न पडे
कोलाहल सरतांना
अर्थांतुन विश्व गठे
मरणाच्या काठावर
अवकाशा काळ मिळे
कोलाहल सरतांना
सर्वांतुन सर्व सुटे
मरणाच्या काठावर
चैतन्या कोंभ फुटे!

- **विश्वास कानडे**

■

अंधार हळुहळु गडद होत गेला

शोधात असलेला पथिक
शिवेपर्यंत आला तेव्हा
अंधार हळुहळु गडद होत गेला.
त्याने हात टेकले आणि लॉज गाठले
रात्रीचा विसावा म्हणून उदास होऊन.
तो होता शोधीत त्या फळाच्या
ज्यावर रुतले होते त्याचे दात
स्वर्गातून आदळण्यापुर्वी.
बिछान्यावर झोकत नाही अंग तोच
त्याला ऐकू आलेत बांगड्यांचे आवाज
कंपार्टमेंट मधुन पलिकडील.
झोपेची तोड मोड करुन
तो शोधु लागला पार्टिशन वरील भोके.
आणि लावतो न लावतो
भोकाला डोळा आधाशी तोच
मालवल्या गेला दिवा
पार्टिशनच्या पलिकडील.
मग, नुसतेच कॉटवर पडून
गाठत असतांना स्वर्ग सुतावरून
तो पहाता झाला
तिच्या स्थनावर टवटवीत
उमटलेले त्याचे दात
तोच गवसल्याच्या आनंदामयी हेलकाव्यात
त्याने झेप घेतली
आणि तो कोसळला तारवटलेल्या पहाटेत
रात्रप्रपात घेवून.

श्रीधर पांडे

■

दिवाळी

साजरा केला मी । दिवाळीचा सण
अंधारात मन । पेटवून ॥
दारात थांबली । दिव्यांची आरास
उजेडाचे भास । घरभर ॥
जपून ठेवल्या । आकांक्षेच्या चिंध्या
कापडाला. मिंध्या । आयुष्य हे ॥
टांगून भुकेला । केली रोषणाई
पोटाला मनाई । भाकरीची ॥
नुसत्या व्यथांनी । भरलीय झोळी
संसाराची होळी । अंगणात ॥

मुबारक शेख
५/६ उत्तर कसबा, सोलापूर - ४१३ ००७

■

उषःसूक्ते

१
जेव्हा चंद्र उजळतो पुन्हा एकवार
ढगाळ पुंजक्यांचं आक्रमण
नितळशुभ्र अंगावरून निपटून,
तेव्हा थरारते निंबोणी डहाळीडहाळीतून,
पाझरतो मधुचंद्र तिच्या
कडूजहर गात्रांतून.
...लांबलचक रात्रीची यथासांग सांगता.

२
विस्तीर्ण पानांआड दडून राहिलेली
केळींच्या मांडवातली गूढ गुपितं
शालीनपणा सोडून देऊन होतात
हलुवारपणे निस्तुग, आरपार...
कोवळेपणाला झोंबलेला कलंदर वारा
हसून मागे ठेवून जातो धांदोटनांची निशाणं...
....पहाटेची चाहूल आता स्वप्नांना
लागलेली असते.

३
झाडांची खडबडीत खोडं
आता फेडून टाकतात
चांदणवर्खी तलम बुरखे
आणि त्यांचे गावठी विस्तार
नव्यानं मोहक होतात
सोनसळी उजेडाची
अर्धपारदर्शी वस्त्रं लेवून.
....न्हायला माखल्या पहाटेचा आता
ताजातवाना दिवस होत असतो.

४
कोंबडा देतो खणखणीत बांग
प्राणाचा अंश न् अंश पिळवटून :
एक अपूर्व पूर्वस्वर
दिवसाची धून सुरु करून देणारा.
नीरव शांततेवर पुसटपुसट उमटू लागतात
विविध नाद एकापाठोपाठ :
पक्ष्यांच्या सुरील्या लकेरी,
कावळ्याची कर्कश काव,
हळूहळू वाढणारी गिजबिज झाडोऱ्यातून,
घरट्याघरट्यातून.
.....पहाटेचा स्वर आता मनासारखा
लागत असतो.

५
किणकिणतात देऊळघंटा कुठेकुठे,
नित्याच्या व्यवहारात किटलेल्या कानांवर
रेखतात अलौकिकाची कुणकुण
...आता पहाटेला दिवसाचं भान आलेलं असतं.

६
उमटते उंच हिरवी अजान
मशिदीच्या करूण मनोऱ्यातून,
अस्वस्थ आसमंतातली मूक वेदना
आर्त आरोहातून उमटवत
...तेव्हा दिनचर्येला आवर्तनांचा शीण
आलेला असतो.

दूर कुठेतरी डोंगरदऱ्यात
लुकलुकावा दिवा तशी
पालवते प्राणात तहान
कुडीचा कोश भेदून
सोलीवपणे विश्वात्मकाच्या कुशीत
सामावण्याची,
सगळ्या अनाथ पसाऱ्यातून उठून
त्याच्या चरणांवर अजाण माथा टेकण्याची.
....दिवस आता पूर्णपणे उजाडलेला असतो.

हेमा अंतरकर.

■

आकांत

सहज भावाने	कोरले तिने
आपल्या मनात	एक मंदिर
कातीव कोरीव	सुबक सुरेख
थेट कैलास	लेण्यासारखे
मूर्तिस्थापना	करण्यासाठी
आता स्वतःच	व्हायचेय तिला
त्या मंदिरात	पीठासनस्थ
सुवर्णकांति	मूर्ति बनून.
म्हणून हवाय्	प्राणांना तिच्या
कुण्या मिडासचा	परीसस्पर्श.
तेवढ्याचसाठी	आताशा तिच्या
जिवाचा आकांत	चालला आहे.

रमेश वाबगावकर

अे ६४, 'कमलपुष्प', प्लॉट क्र. ६, वान्द्रा रेक्लमेशन,
वांद्रा (प), मुंबई - ४०० ०५०

■

दोलनवेला

सांज कोवळी क्षितिजावरती
अजूनही फुलतेच आहे
दोलनवेला आठवणींची
अजूनही झुलतेच आहे
ग्रीष्मसखा हा तांबूसपानी
पळसफुलांतून फुलू लागला
श्रावणवेडा रंग घननिळा
पापण्यांना सलू लागला
पाऊसगाणे मृगजळाला
अजूनही भुलतेच आहे
माळरानही केविलवाणे
सुसाटलेला पिसाट वारा
विराणवैरी कातरवेळी
तिमिराधीन हा तेजपसारा
स्वप्नांसाठी लोचनमिठी
अजूनही खुलतेच आहे
अंकुरण्यास्तव विचारमग्न
बीज कोवळे गर्भामधले
रक्तिम वाटा....पाऊल थकले,
भवितव्यही भयाण हसते
गर्द हिरवी सल बोचरी
अजूनही सलतेच आहे

संजय इंगळे तिगावकर

१४, विदर्भ गृहनिर्माण वसाहत, वर्धा - ४४२ ००१.

■

मोर

जळतसे अंतर्यामी आठवाचा थवा
कंठातून रुते एक टिचलेला पावा
सगे पांगाळून गेले दूर दूर गावा
जन्मनाळ गुंतलेली माझी जन्मगावा
कशी तोडू नाळ आता कसे टाळू भोग ?
जरी मनी चरतसे वैफल्याचा रोग....
घेत जावे डोईवर उन्हं शिरजोर
ओघळले पंख शोधे एक भुंडा मोर
ओघळले पंख शोधे एक भुंडा मोर
तेजाळल्या उन्हापरी झाला हेकेखोर

- सदानंद देशमुख

अमडापूर, ता. चिखली, जि. बुलढाणा ४४४ ३०१

कविता

दारापुढं सडा घालुन
प्रामाणिकपणे
रोज नवी रांगोळी काढावी
तसं आणि
तितकेच प्रामाणिक हेतू बाळगून -
अस्ताव्यस्त पसरलेलं ऊन
उरातला खोलवरचा दाह
हिरव्यागार गर्द झाडांच्या
बदलत्या सावलीप्रमाणं
जुळता घेऊन
कुठवर जपणार आहे
मी
पुराणस्थ
मुसळधार पावसांचे संदर्भ
आणि
सांगत बसणार आहे गोष्ट
चिऊचं घर होतं मेणाचं

-सुधाकर नेर्लेकर
पुणे

■

तशी ही माणसं

बाजारात मान टाकून हारीनं
उभी असावीत मुकी जनावरं
तशी पाठीत वाकलेली
तरीही डोक्यावर ओझे घेऊन
चालतच राहणारी उजाड माणसं
पायालगतच ओसंडून वाहणारी
समृद्ध, दयार्द्र, सनातन नदी
पण त्यांची पावलं कोरडी कोरडीचं
भरभरून आलेलं माथ्यावर आभाळ
पण त्यांची शेतं कोरडी, कोरडी, कोरडीचं
अवती भवती त्यांच्या
दाट मळ्यांची लागट लावण
पण त्यांची मनं कोरडी, कोरडी, कोरडीच
पहाटताच आपल्या पाऊलखुणा
धुळीत उमटवीत गेलेल्या पाऊलवाटेनेच
मावळताना निमूट परतणारी सवयीनंच
गोठ्यात वाट पाहात आपल्या दावणीची
तशी ही माणसं न बांधूनही बांधल्यागत.

सुहासिनी इर्लेकर
२७५, अक्षर, नवगण कॉलनी
वार्शी रोड, बीड - ४३११२२.

■

प्रार्थना

पहाडी इलाख्यातून
पळत सुटतेय माझी पडछाया.
मी आत्मबधीर
उभाय स्तब्धतेच्या निसरड्या वाटेवर.
इतका काळोख माझ्यातून
कधीच बाहेर पडला नव्हता
हे माझ्या दैवता
मला प्रार्थनेची स्फूर्ती दे!

धुक्यातून मुक्या केल्या गेल्याहेत
बिनचेहरी पांढुरक्या अभिलाषा
डोळ्यांच्या खोल डोहात
बुडत चाललाय
करुणेच्या वैरागिणींचा टाहो.
इतक्या भयानक क्रूरतेतून सांडत गेलेलं
दिवसांचं.... वर्षांचं अस्तित्व.
हे आत्मक्लेशातील बैरागीचा भस्मदात्या
मला प्रार्थनेची स्फूर्ती दे!

आत्मग्लानीतच मुसमुसतोय
वेदनांचा सनातनी शाश्वत काफिला.
हळुवार चालतांनाही
रक्तप्रवाहातून सतत ऐकू येतेय
एक शोकमग्न धून आणि
आवळले जातात संघर्षाचे पाश
निष्ठेच्या गात्रांना
हे अंधारातील दुःखात्मा

मला प्रार्थनेची स्फूर्ती दे!
श्वासात जहर कालवतो
हा शाश्वत विश्वप्रदेश
धुमसत्या उमेदींवर झडप घालतात
या प्रदेशातील वृक्ष
आशेचे डोळे काढून नेतात
येथील पक्षी अन् रस्ते छिलून काढतात
तळपायाची मऊशार त्वचा
हे दुष्टांचा विश्ववाली
मला प्रार्थनेची स्फूर्ती दे!
गरजांनी हात नेलेत
समस्यांचा मेंदू झालाय
घरानं पाय घेतलेत
दिवसांनी आत्मा तर
रात्रीनं डोळे...
हे देहकर्त्या - माझा प्रत्येक अवयव
मला परत हवाय
त्यासाठी प्रार्थनेची स्फूर्ती दे!

■ ■ ■ ■ ■ ■

शाळा

शरद बघ, वरद बघ
ही आमची शाळा बघ
बघ शाळा मोठी किती
तुमच्या शाळेतून किती मोठी!
पहा किती ऑफिस छान
ओळख बघू चपराशी कोण?
सांग बाबू कोण इथे?
हेड सर दिसतात कुठे?
खुळा रे ऽ खुळा
बाबू नाही इथे कोणी
चपराशी साहेब येताहेत दोन्ही
हेडसर सारेच इथे
सर, मॅडम दिसतील ते ते
चल आता वर्ग पाहू
नको यार जिवाला खाऊ
तासाला जरी शिक्षक नसेल
शिकवणीत पण ह्मखास दिसेल
ही आमची प्रयोगशाळा
तिन्ही शास्त्रांचा ताल निराळा
नाही यार,
विज्ञान शिकतात वर्गात मुले
प्रयोग साहित्य धुळीत न्हाले
रात्री इथे फुटतात शिश्या
नका हसूस लेका वशा
होतही असेल काही बाही
आपण लहानांनी पण तसे बोलू नाही.
आहेत नं,
ते बघ पाण्याचे नळ
पाण्यासाठी रडती घळघळ
आहे रे,
आहे हापशी
चालत नाही बेटी तिही फारशी
वेडो बा ऽ
शाळेत होते का गॅदरिंग कधी?
आम्ही नाही विचारीत
असले फालतू कधी
मुलांची नाटके नसतात बाबा
शिक्षकांची होतात पण. तोबा! तोबा!
होय,
शाळा आमची सेकंडरी
फलक तिचा पहा तरी
आम्ही ना?
समजू नकोस आम्हाला असे तसे
विद्यार्थी आहोत आम्ही खासे
जादा तासांना दांडी मारतो
शिकवणीला पण चिक्कार असतो.
शरद बघ, वरद बघ
शाळा आमची बघच बघ
छोड यार,
तुमच्या शाळेहून किती मोठी!
बिल्डींग तरी आहेच मोठी!

नामदेव चं. कांबळे
रा. ल. कन्या शाळा, वाशीम, (जि. अकोला)

व्याकरण

जन्मापासून कळले नाही आयुष्याचे कधीं व्याकरण
जीवन केवलप्रयोगी अवयव अस्तित्वाचे उदाहरण पण.
कोण असे कोणाचा कर्ता कर्माची ना राही आठवण
देहाची नच चाले मात्रा जगण्यामधले हेच विशेषण.
क्रियापदाच्या पाऊलखुणा काळावरती अुमटुन येती.
जन्मान्तरीची नाती गोती प्रत्ययकारी असे विभक्ती.
दुःखाकरिता विरामचिन्हे सुखापुढती असती टिंब
जगण्यामधला अर्थ शोधण्या प्रश्नचिन्ह ही होई चिंब.
व्यथावेदना दूर सारुनी शब्दयोगी जर झालो आपण
जीवनामधले होईल सोपे तेव्हा सारे कठीण व्याकरण.

नीलकृष्ण देशपांडे
पोहंडुळ.

■

गाठ

पायाखालच्या वाटेवरले समस्या संभ्रमांच्या गुत्यांचे पुंजके
तिने बांधलेत जीर्ण नेसूच्या हरेक गाठीत
गाठी-गाठीचं गाठोड होवून ती ओझ्यानं खचली
आणि स्वतःच ओझ झाली.
अंगावरल्या नेसूचं भान न ठेवता गावभर हिंडणारी ती वेडी
नवरा मेल्यावर त्यादिवशी सारखं प्रेताजवळ बसून
ढसाढसा रडली अगदी चारचौघीसारखी
कशी सुतासारखी उकलत गेलीय तिच्याने
ही चिवट रक्तविण ?
कोठल्या कोठे पाझरत जाणारे मातीच्या उदरातले झरे
तिला कसे गवसलेत ?
पापणीतल्या थराखालचे थर उकलीत
हळदओल्या संगात ती आली असेल कां न्हावून ?
गेली असेल कां वेचित पदरात
निरागसतेत हरवलेले ते अल्लड क्षण ?
- नसेलही कदाचित.
हराळीच्या काश्यासारखे इथे तिथे उगवलेले
तिच्या रक्तविणीचे जाळे
तरीपण दुर्वांचे ललाट लाभले नाही तिला
बांधायलाच हवी म्हणून बांधली तिने एक गाठ अजूनही जूनेराला
नवरा मेल्याचा क्षण जपून ठेवावा म्हणून.

देवानंद गोरडे
जैनमंदिराजवळ, सावकारपेठ, मु.पो. ता. अंजनगावसुर्जी, जि. अमरावती

विदर्भ साहित्य संघ

झाशी राणी चौक, सीतावर्डी, नागपूर १२

विक्रीस तयार असलेली प्रकाशने

१.	संशोधन लेखसंग्रह, भाग - २ : कै. हरिभाऊ नेने	रु.	६-००
२.	प्रयोगक्षम मराठी नाटके : डॉ. मु. श्री. कानडे	रु.	३०-००
३.	मराठी वर्णोच्चार विकास : डॉ. द. ह. अग्निहोत्री	रु.	३२-००
४.	अध्यक्षीय भाषणे : सा. भू. तु. ना. काटकर (विदर्भ साहित्य संघाच्या संमेलनाध्यक्षांच्या भाषणांचे संकलन)	रु.	७५-००
५.	आणखी भाषणे : डॉ. मधुकर आष्टीकर	रु.	१०-००
६.	तीन भाषणे : गणेश व्याख्यानमाला १९७७ : डॉ. र. श. केळकर	रु.	४-००
६.	"प्रातिभ" लघुकथा संग्रह (१९८०)	रु.	२०-००
८.	समग्र बजावा	रु.	२०-००
९.	हिंदी मराठी भाषा प्रवेशिका : श्रीमती मालतीबाई श्रीखंडे	रु.	४-००
१०.	ज. के. उपाध्ये यांची १८८३-१९१३ कविता : संपा. आशा सावदेकर	रु.	३०.००
११.	दक्षिणेतील दोन आचार्य : तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी	रु.	५-००
१२.	मराठी गद्य : प्रा. श्री. गो. काशीकर	रु.	३-००
१३.	संपूर्ण गडकरी भाग - १ व २ (म. रा. सं. मं.)	रु.	७५-००
१४.	युगवाणी साहित्य सूची : (संपादन : केशव जोशी)	रु.	७०-००
१५.	कविता विदर्भाची : डॉ. सौ. आशा सावदेकर	रु.	५०-००
१६.	छंदशास्त्र- एक अध्ययन : कुंदर दिवाण	रु.	१०-००
१७.	वसंत वैभव : डॉ. सौ. कुंदा केळापुरे / डॉ. मदन कुलकर्णी	रु.	८०-००
१८.	धन्यतेची थाप : डॉ. वि. श्रि. कोलते	रु.	१००-००
१९.	वक्ता दशसहस्रेषु (प्रा. राम शेवाळकर) संपादक : डॉ. वि. स. जोग	रु.	१२५-००

टीप : १. संमेलन स्थळी एकूण १० रु. किंमतीच्या पुस्तकांवर १० टक्के सूट.
२. शाळा / महाविद्यालय / ग्रंथालये विक्रेत्यांकरिता २५ टक्के सूट.

"युगवाणी" : सभासद वार्षिक वर्गणी रु. ५० /- ■ त्रैवार्षिक वर्गणी रु. १२५/-

-: युगवाणी जाहिरात दर :-

कव्हर पेज - ४	रु. ३०००/-	पूर्ण पान	रु. १०००/-
कव्हर पेज - ३	रु. २०००/-	अर्ध पान	रु. ५५०/-
कव्हर पेज - २	रु. २०००/-	पाव पान	रु. ३५०/-

जाहिरात संकल्पन दर हा वेगळा राहील.

संपर्क : सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ, झाशी राणी चौक, सीताबर्डी, नागपूर - ४४० ०१२
फोन नं. ५२३९२९

वेडा

■

■

■

साठी उलटून गेलेले गणपतराव देशमुख, सायंकाळी फिरायला निघाले होते. गावाबाहेरचा पूल, नदीतट किंवा मग गावशिवेवरचं दुर्गामातेचं मंदिर, ही अगदी अलवार शांतता पसरलेली ठिकाणं. नेहमीचीच मित्र हे नव्या संदर्भातले. यापूर्वी ते सगळे कुठे होते देव जाणे पण आता ते मित्र होते. सकाळ, संध्याकाळच्या फिरतीचे सोबती. हळू-हळू एकएक जण निरोप घेत होता. मधुमेह, हृदयविकार, कर्करोग वेगवेगळी कारणं. परिणाम एकच ताटातूट! असंच होतं, एक एक हात सूटत जातो आणि आपण नव्या संदर्भात जगायला लागतो. लहानपणी वर्गमित्रांना नोकऱ्या लागत गेल्या, तूटत गेले. कधीतरी अवचित भेटायचे, अचानक आलेल्या पावसासारखे बरसून जायचे. परवा, अगदी परवा गेलेले शंकरराव खरात आज परत त्या पुलावर भेटले तर? या विचारांनी गणपतराव शहारले!

विचाराविचारात दुर्गेच मंदिर लागलं. हंऽ ऽ थांबायला हव थोडावेळ. गणपतरावांनी मातेच दर्शन घेतल, अगदी मनोभावे. जगण्याची उमेद असली, मागण्यासारख बरच असलं तोपर्यंत 'ईश्वर' जिवंत राहतो. स्वतः केवळ वर्तमानमात्र शिल्लक असणारे वृद्ध जवळच्या आप्तांसाठी काही मागतात. कारण त्यांना त्यांच्यारूपाने जगायचं असतं. मरणाआधी हे वृद्ध भविष्य बनून आपल्या वंशजांमध्ये विलीन झाले असतात.

गणपतराव वृंदावनाच्या ओट्यावर येऊन बसले. कसं घालवलं आपण आयुष्य? चांगल, वाईट कसं? काही करायचं शिल्लक राहिलय? कुणाचं काही देणं राहिलय, आठवलं तर देऊन टाकावं. उगाच बोल नको, गणपतराव असा माणूस होता म्हणून. पण आपल्यामागे काय शिल्लक राहणार? वाईट बोलले लोक तर बोलोत, मला काय त्याचं? पण मुलांना? अरे! त्यांना वाईट वाटेलंच! त्यांना की त्यांच्या मनात दडून बसलेल्या मला?

- ओऽ ऽ गणपतराव केव्हापासनं हाका मारतोय, लक्षच नाही बुवाच.

गणपतरावांनी हाताची झापड करून बघितलं. अंधारू लागलेल्या सांजेला खालच्या पायरीवर कुणीतरी तरुण उभा होता. गणपतरावांनी त्याला खुणेनी जवळ बोलावलं.

- नमस्कार

- नमस्कार, कोण रे तू? ओळखलं नाही.

- ओळख विसरलात गणपतराव? कम्माल आहे. आताच विचार करीत होतात कुणाच काही द्यायचं राहिलयं का म्हणून, न आता....

?

- अं, मी तुमच्या मनातलं कसं ओळखलं म्हणून दचकलात न? -पण मी नाही ओळखायचं तुमच्या मनातल तर कुणी? अहो मी घेणेकरी अन् कुणाचं काही द्यायचं असेल तर देऊन टाकू असा तुम्ही अगदी प्रामाणिकपणे विचार केलात म्हणून चटकन आलो.

- पण कोण तू, अन् काय देणं लागतो मी तुझं?

- प्रश्न वाजवीच पण तुमच्यासाठी उत्तर गहन ठरेल. मी गणपतराव शंकरराव देशमुख, जन्म खेतवाडी. शिक्षण जिल्ह्याला झालं.... क्या बात है। परत दचकलात, हे तर तुमचच वर्णन चाललय म्हणून. पण मी म्हणजे तुम्ही.

- छे! काय बोलतोस, कळत नाही.

- कळेल हळू-हळू, जरा नीट बघा माझ्याकडे मग कळेल तुम्हाला तुम्ही म्हणजे मी अन मी दुसरा - तिसरा कुणी नसून तुम्हीच!

गणपतरावांनी समोरच्या तरुणाकडे निरखून बघितलं अन् केवढ्यांदा दचकले! चोविस-पंचविसाव्या वर्षी ते जसे दिसायचे तसाच तो दिसत होता.

- तू - तू.....

ये एस, मी गणपतराव देशमुख, पस्तीस वर्षापूर्वीचा

- पण तू का आलास इथे?

- माझ घेणं घ्यायला, द्या, निघून जातो.

- तुझं काय देण लागतो मी?

तुझं म्हणजे माझंच मी देणं लागतो की, मग द्यायचं कशाला?

गणपतराव हेडक्लर्कचा दुवळा व्यवहारवाद आणलात परत ? आठवा तुम्ही माझ्यावर त्यावेळी काय अन्याय केलेत ते. कर्तव्य कठोरतेचे पाश आवळून माझ्या आशा आकांक्षांचा गळा घोटलात. तरुणाईनं मान खाली घालावी इतक्या प्रौढपणानं तुम्ही तेव्हा वागलात.

- पण तेव्हा परिस्थिती....

- कसली परिस्थिती ? लग्न तर केलच. मग तुम्हाला आवडणाऱ्या मंदाकिनीशी कां केल नाही ?

- ते बावांना आवडलं नसतं

- हे बावांना आवडलं नसतं, ते छोट्याला नडलं असतं, ते ताईच्या लग्नाला लावायचय म्हणून खर्चू नका, हेच करत आलात आयुष्यभर. निदान तिच्या प्रेमाला होकार द्यायचास - तेही केलं नाही.

- अरे पण मी घरातला मोठा मुलगा. सगळ्यांची जवाबदारी माझ्यावर अन् घरची परिस्थिती हलाखीची. म्हणून मी शिक्षण सोडून नोकरी धरली

याच मोठेपणाच्या अहंकारात किंवा कथित कर्तव्यात तू माझा वेळोवेळी बळी दिला. कधी मौज-मजा केली नाही. मित्रात मिसळला नाही कारण खर्च झाला असता. सहलीला गेला नाही. प्रेम केल नाहीस, तारुण्यात थोडा उडाणटप्पूपणा करावा तू तोही केला नाही, शिक्षण सोडून नोकरीला लागलास. शिकता आलं असतं तुला पण नाही. लहान भावाचं शिक्षण, बहिणींची लग्न, आई व वडिलांची आजारपण यातच गुंतून राहिलास. बायकोसाठी गजरा न्यावासा वाटला कधी मला तर तू माझं मन मारून अंगारपेट्या नाहीतर कोथिंबीर न्यायचा. अरे, मला तू खळखळून हसूसुद्धा दिलं नाही.

- पण मी केलं ते चूक होत का ?

- चूक नव्हतं पण तू एक सांग तू तृप्त होतास तेव्हा, किंवा आता आहेस ?

- नाही, पण.... तस, म्हणजे मी....

- तू तृप्त नव्हतास अन् नाहीसही. अन् स्वतः अतृप्त राहून, दुसऱ्याला समाधानी ठेवता येत नाही. आनंद, समाधान कशाही परिस्थितीत शोधता येतं. तू तर भर तारुण्यात मला फुलामागेही वेडं होवू दिलं नाही. कर्तव्याच्या चाबकानं फोडून रक्तबंबाळ करीत तू मला मित्र, मैत्रिणीतून, हॉटेलमधून, पानठेल्याहून, बगिच्यातून नाटकाच्या थिएटर बाहेरून तसाच परत फिरवाला आहे. लोक बालगंधर्वाचं लावण्य अन् गळ्याच्या गोडव्यावर बोलत थिएटर बाहेर बाहेर पडत तेव्हा तू तिकिटाचे पैसे वाचवून घराला लावण्याच्या छद्मी आनंदात असायचा. दोन आण्याचं पानही कधी खाऊ दिलं नाहीस मला, बायकोला घेऊन फिरायला जायला पैसे पडत नव्हते. पण त्यावेळी तू वडिलांची औषध आणायला किंवा कंट्रोलच्या रांगेत अगायचा. विचार कर माझ्यावर तू किती अन्याय केला.

- मान्य आहे मला, पण आता मी काय करू ?

- तू आता खुलून वाहा, खळाळता रहा. त्या वयात साठीला पोहचल्या सारखा वागून तारुण्याचा कोंडमारा केला आता तू तरुणासारखा वाग अन् मला समाधानी कर

- पण मला जमेल ते ?

- इच्छा असली तर जमेल अन् मी हे आपल्या तृप्ततेसाठीच सांगतो आहे.

- आपल्या ?

- हो आपल्या, तुझ्या-माझ्या असा भेदच मुळात नाही. तृप्ततेनं मेलास तरं जन्म सार्थकी लागेल. उपभोग म्हणजे तृप्तता नव्हे पण उपभोग म्हणजे संसारी माणसाच्या गात्रांचा शांतीयज्ञ. त्यातून मिळणारं समाधान कोतेपणा घालवतं आणि पैलतिरी जाताना या मर्त्यलोकात उपभोगाच्या इच्छेची मूळं कायम रहात नाही. ती जर कायम राहिली तर नको त्या वेळी ती रुजायला लागतात आणि अतृप्त इच्छांच्या सावल्या माणसांभोवती फेर धरून नाचतात. त्यांच्या जगण्यातला आनंद घालवतात. त्यालाच लोक भूत म्हणतात.

- पटतं मला हे, पण...

- तू तृप्त आहेस ?

- नाही.

- मग झालं तर. तू माझा, पर्यायानं तुझाच देणेकरी आहे

- पण मी नेमकं काय करायचं ?

-जे तू माझ्या वयात केलं नाहीस ते. तुला तुझ्या तारुण्याचं समाधान करावं लागेल.

ठीक आहे.

गणपतराव घरी निघाले. रात्र पडू लागली होती पण आजची रात्र त्यांना भेडसावणारी नव्हती. रात्रीच्या गर्भात रूजणारी सकाळ त्यांना जाणवत होती. वार्धक्यानं थोडफार झुकू लागलेलं शरीर आपोआप ताठ झालं. तेविस, चोविस वर्षाच्या तरूणानं लाजावं इतक्या दमदारपणे पावलं पडायला लागली होती. पायवाटेच्या वळणावर त्यांना त्यांचा मुलगा जगन्नाथचा मित्र दिसला संदीप, त्याला हाक मारली लक्षच नव्हतं त्याचं. कोण्या मुलीशी गप्पा मारत असावा. लक्ष कसं वेधावं बेट्याचं ? गणपतरावांच्या दोन्ही हाताची समोरची बोटं नकळत तोंडात गेली आणि एक दणदणीत शीळ बाहेर पडली

- हाय अण्णाऽ ऽ

जग्याचे वडिल एकदम असे कसे काय वागतात यावद्दल आश्चर्यानं बोट तोंडात घालायलाही वेळ न देता गणपतराव त्याच्याजवळ पोहेचले. एक थाप त्याच्या पाठीवर मारली

- हाय हॅं, -डसम, क्यां कर रहा है, ओऽ ऽ व, फ्रेंड है साथमे. हाऊ स्वीट, व्हाटस् योर नेम बेबी ?

काय कराव दोघांनाही सुचेना. अन् डोकं काम करायला लागायच्या आधीच गणपतरावांनी दुसरा हल्ला चढवला.

- संप्या, यार घर छोडदे अप्पनको

गाडीला किक मारली अन् गणपतरावांना घेऊन निघाला. वाटेत गाडी थांबवून पान खाल्ल गणपतरावांनी अन् विचारलं.

- संप्या, कुठला ब्रॅंड तुझा ?

- अं ?

- अबे सिगारेट ओढ्तोस न ? नखरे नको करू. दो विल्स देना, आमचा जग्याही विल्सच ओढतो.

संदीपला काय कराव सुचेना. काय प्रकार आहे कळेना. गणपतरावांचा कडकपणा (ज्याला ते खडूसपणा म्हणायचे) त्यानं अनुभवला होता. पण आज कसं वागावं त्याला कळत नव्हत. शेवटी त्यानं गणपतरावांना घरी सोडलं अन् तो निघून गेला.

रात्री गणपतरावांना खूप बरं वाटलं. रोज देवदर्शनाहून आल्यावर जितकी शांती मिळत नव्हती तेवढी आज मिळाली.

गणपतराव सकाळी उठले. दाढी उरकली. आपले पांढरे केस त्यांना खटकले. 'डाय व्हायच्या आधी डाय करावा केसांना' या आपल्या पोरकट जोकवर ते स्वतःच खळाळून हसले. चहा घेता-घेताच पेपर चाळला. संपादकीय टाळून त्यांनी सिनेमाच्या जाहिराती बघितल्या. 'च्यायला काय पेपर आहे ? नुसती बौद्धिक, डॅशिंग असं काही नाही' ते पुटपुटले. पण तेवढ्यानं कप-बशी न्यायला आलेली सुनबाई दचकली. विचित्रासारख बघत निघून गेली. मोठा सुधाकर ऑफिसच्या तयारीला लागला होता. गणपतरावांनी आंघोळ उरकली. टेप रेकॉर्डमध्ये जग्यानं आणलेली मायकल जॅक्सनची कॅसेट घातली अन् आवाज मोठा करून 'होऽ ओऽ लायब्ररियन गर्लऽ 'च्या तालावर भांग पाडला. जग्याचा जीनचा पॅंट, टी शर्ट आलमारीतून काढून घातला. रेबैन चा गॉगल डोळ्यावर चढवला. अन् शू घालायला बसले तेव्हढ्यात 'सौ' आल्या.

- अहो, हे काय ?

साप अंगावर पडल्यागत त्या दचकल्या.

- ओऽ डार्लींग

- शी, काय हे ? पूजेच काढून ठेवलय. अन् ही पॅन्ट वगैरे काय घातलीत. नसत्या वयात नसते थेर, जगन्नाथची आहे ती.

- असेल, और आजसे पूजा बंद, नो वरशीप, मी सिनेमाला चाल्लो, ओ के डार्लिंगऽ

गणपतराव मालतीबाईंना काही कळायच्या आत बाहेर पडले. आपला ड्रेस घालून हिरो होंडावर जाणारे वडिल बघून जगन्नाथची झोप पार उडाली होती. दिवसभर भूकंप झाल्यागत वावरणारे देशमुख कुटुंबीय गणपतरावांच्या सायंकाळच्या एन्ट्रीन तर हादरून गेले.

केसांना कलप लावलेले, जीनचा पॅंट, टी शर्ट, शू, तोंडात सिगारेट अशा अवतारात गणपतराव भलतच गाणं गुणगुणत घरात शिरले. घरात आल्या आल्या टेप लावला अन् कपडे अंगावर तसेच ठेऊन जोरदार पंखा लावून गादीवर दणकन पडले. सायंकाळच्या आरतीचं ताट घेऊन आलेल्या सूनेला त्यांनी साडी ऐवजी सलवार घालायची सूचना करून गारद केलं. तेव्हा मात्र मग सुधाकर ऑफिसमधून आल्यावर बैठक बसली.

गणपतराव मात्र गाडी घेऊन कुठतरी निघून गेले ते रात्री दोन वाजता आले.

- हे काय चालवलय तुम्ही ?

- काय, काय चालवल म्हटलं ?

- हे बघा उगाच खुळ्यागत करू नका.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीच मालतीबाईंनी वादाला तोंड फोडलं

- खुळाविळा नाही. पण आता यापुढे आपण असेच वागणार. आजच मी जग्याच्या कॉलेजमध्ये ॲडमिशन् घेणार.

- कां पण ? कां अस करता ?

- 'क्या खूब दिखती होऽ बडी सुंदर लगती होऽ' गाण फेकत गणपतराव बाथरूममध्ये घुसले.

हे असच सुरू झालं अन् पंधरा-वीस दिवसात उद्रेक झाला. जग्यान एक दिवस गणपतरावांना फैलावर घेतलं.

- बाबा आता अतिरेक झाला. तुम्ही माझे कपडे घातले. गाडी घेऊन पळालात. शहरातले सगळे तरुण ज्या टी हाऊसवर 'टी' घेतात तिथे जायला लागलात मी काही म्हंटलं नाही पण काल तुम्ही अतिरेक केलात.

- डोन्ट माइन्ड जग्या

- काय झालं जगू ? - आईनं विचारलं

- काय सांगणार, यांनी काल मारामारी केली अन् तिही एका पोरीसाठी.

मग काय करणार ? तो साला आपल्यामध्ये पडला, ती पोरगी माझ्यापाशी बोलते तर त्यात त्याचं काय गेलं ?

मी डॉक्टरला बोलावलय ते गाडी घेऊन येतील. तो पर्यंत सांभाळा. अशा माणसांशी सहानुभूती, समजूतदारपणान वागायला हवं, असं थोरल्या सुधाकरनं सांगितल्यावर घर शांत झालं.

डॉक्टर आले. पुढील सोपस्कार पार पडले. गाणपतराव ओरडून सांगत होते मी वेडा नाही, कुणी ऐकायला तयार नव्हता.

- अरे सुधाकर, मी वेडा नाही रे, मला सोडव.

- कोण म्हणतं बाबा तुम्हाला वेडा. छट् तुम्ही वेडे नाहीतच.

मला लहानमुलासारखं समजाऊ नको, मला वेड्यांच्या इस्पितळात कां नेत आहात मग ?

- अहो तुम्हाला कुणी सांगितलं ?

- ती गाडी....

- अरे, हं ती गाडी नं ? ती गाडी, आपल्या जनरल हॉस्पिलटलमधली गाडी खराब झाली म्हणून ती आणली. तुम्हाला दवाखान्यात हार्टच्या चेकिंगसाठी नेणार आहेत.

- अरे पण.....

- ते काही नाही चला बाबा तुम्ही.

तपासणी, शॉक, डॉक्टरांचे अनेक प्रश्न याला गणपतराव एकच उत्तर द्यायचे -

- त्याच्यावर मी खूप अन्याय केला. मौज मजा करू दिली नाही. आता मी देणेकरी लागतो त्याचा म्हणून असा वागतोय. तो समाधानी झाला की चांगला वागेन.....

गणपतरावांचं पूर्वायुष्य, सगळ्याचं सगळं करता करता मन मारून जगले. ज्या वयात जे करायचं ते करू शकले नाही आणि त्यातून आलेलं फस्ट्रेशन, रितेपणा - मनातल्या दाबून टाकलेल्या इच्छा, म्हातारपणी आता सगळ्याचं बाबतीत निवृत्त झाल्यावर उफाळून आल्या, त्यातून हे वेडेपण आलय....

डॉक्टर सुधाकरला सांगत होते. मि. देशमुख तुमच्या वडिलांना आता इथेच ठेवा, बघू सुधारले तर तसं हे शेवटचच वाटतं,

गणपतराव तीन-तीनदा सांगत होते -

सुधाकर, जगू, मालती सोडवा मला इथून. मला त्याला, त्याला म्हणजे मलाच तृप्त करायचं आहे. खूप छळलं मी त्याला, तो अतृप्त राहिला अन् मी मेलो तर मला मुक्ती नाही. तो घेणेकरी आहे. रात्रंदिवस मला छळेल. तो आता कुठे समाधानी दिसायला लागला तर तुम्ही इथे आणून डांबलात. इथे राहून मी त्याचं देण देऊ शकणार नाही, मला सोडवा इथून, मला सोडवा ऽ ऽ

गणपतराव बेंबीच्या देठापासून ओरडून सांगत होते पण त्यांचं कुणाला कळणार नव्हतं. वेड्याची भाषा शहाण्यांना कधी कळते ?

■

श्याम पेठकर

C/o आर. एम. डाऊ, स्नेहनगर,
वर्धारोड, नागपूर-१५

स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कादंबरी एक टिपण
(१९५० ते ७५)

डॉ. रवीन्द्र नारायण ठाकूर

सामान्यतः १९५० पासून मराठी वाङ्मयात नव्या जाणिवा दृग्गोचर होऊ लागल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीमुळे नव्हे तर युद्धोत्तर काळात समाजजीवनात झालेल्या बहुविध स्थित्यंतरामुळे मराठी वाङ्मयात आशय आणि अभिव्यक्ती ह्या दोन्ही पातळ्यांवर आमुलाग्र बदल झाले. कादंबरीचे आशयसूत्र प्रादेशिकतेच्या अंगाने अधिक विस्तारले. श्री. ना. पेंडसे, गो. नी. दांडेकर, व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कादंबरीवाङ्मयातून आलेले अनुभवविश्व प्राधान्याने ग्रामीण व प्रादेशिक होते. या कादंबरीकारांनी १९६० पर्यंतची कादंवरी घडविली आहे.

श्री. ना. पेंडसे : एखादा विशिष्ट प्रदेश आणि मानवी जीवन यांच्यातील अविनाभाव पेंडशांच्या कादंबरीत प्रथम दिसून आला. जीवनानुभवाची अपरिहार्यता म्हणून त्यांच्या कादंबऱ्यांत प्रादेशिकता अवतरते. 'एल्गार' (१९४९), 'हद्दपार' (१९५०), 'गारंबीचा बापू', (१९५२) 'हत्या' (१९५४), 'कलंदर' (१९५९) आणि 'रथचक्र' (१९६२) या कादंबऱ्यांचा साकल्याने विचार करता हा प्रत्यय येतो. पेंडशांनी साखरपेंडी, दापोली, मुर्डी, हर्णे, आंजर्ले परिसरातील कोकणचा प्रदेश तेथील मानवी जीवनासह प्रभावीपणे चित्रित केल्यामुळे प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणून त्यांची प्रतिमा निर्माण झाली.

'एल्गार' ही रघु आणि कादर या दोन मित्रांची कथा. त्यांचे धर्म व सांस्कृतिक संचित वेगवेगळे असले तरी स्वभावगत सहिष्णुतेमुळे ते एकमेकांचे सच्चे मित्र आहेत. पुढे राजकीय घटनांमुळे साखरपेंडीच्या वातावरणात संघर्षाची ठिणगी पडते. केवळ मुसलमान म्हणून कादरला वेगळी वागणूक दिली जाते. परिणामी तोही पाकिस्तानचा समर्थक बनतो. कादंबरीचा शेवट मात्र मानवतावादाची डूब देऊन मेलोड्रमॅटिक पद्धतीने केल्यासारखा वाटतो. 'हद्दपार' मध्ये आपल्या आणि आपल्यासारख्या अनेक विद्यार्थ्यांच्या मनावर स्वाभिमानाचे संस्कार करणाऱ्या राजेमास्तरांची जीवनकहाणी पेंडशांना सांगायची आहे. थोर ऐतिहासिक परंपरा लाभलेल्या कोरडे घराण्याचे वंशज मास्तरकांची शूद्रवृत्ती स्वीकारायला वाड्यावाहेर पडतात ही दुर्गेश्वरातली अघटित घटना होती. राजेमास्तर आपल्या अंगिकृत कार्यापासून कधीही ढळले नाहीत. मात्र राजेमास्तरांच्या भोवतीचे सामाजिक वातावरण पुरेशा सामर्थ्याने चित्रित न झाल्याने कादंबरीची प्रादेशिकता उणावते. एकप्रकारच्या बेहोषीत लिहिली गेलेली 'गारंबीचा बापू' अफाट बापूच्या कर्तुत्वाची कथा वर्णन करते. बापू आणि राधा यांची प्रेमकथा असे प्राधान्याने या कादंबरीचे स्वरूप आहे. त्यामुळे प्रादेशिकता उणावते. मात्र 'हत्या' ही कादंबरी या दोषांपासून दूर आहे. या कादंबरीत पेंडशांनी ब्राह्मणी संस्कारांच्या दबावाखाली जगणाऱ्या परंतु त्यातून बाहेर पडू पहाणाऱ्या हत्या या बालकांचा पौगंडावस्थेपर्यंतचा प्रवास चितारला आहे. 'रथचक्र' ही पेंडशांची अकादमी पुरस्कारप्राप्त कादंबरी. पेंडशांनीही स्वतःची आवडती कलाकृती म्हणून तिचा उल्लेख केला आहे. एका अनामिकेच्या दुर्दैवाची कथा अधोरेखित करण्यासाठी पेंडशांनी रथचक्राचे प्रतिक वापरले आहे. आपल्या सर्व जीवनप्रेरणा ज्या मुलांभोवती ती कार्यरत ठेवते तोच तिला समजून घेऊ शकला नाही. येथेच तिचा खरा पराभव होतो. नायिकेभोवतीचे कौटुंबिक वातावरण लेखकाने यशस्वीपणे चित्रित केले आहे.

अलीकडे पेंडशांनी 'तुंबाडचे खोत' (१९८७) ही दीर्घ कादंबरी लिहिली आहे. ही कादंबरी कोकणी ग्रामीण वास्तवाचा एकात्म प्रत्यय घडवू शकत नाही. पेंडशांच्या कादंबरीवाङ्मयाचे मूल्यमापन करतांना चंद्रकांत बांदिवडेकर यांनी केलेले विधान अर्थपूर्ण वाटते. दिघे, दांडेकर, माडगूळकर, यांच्या संदर्भात पेंडशांच्या प्रादेशिकतेच्या स्वरूपाचं आकलन करतांना पेंडसे फारच कमी पडतात असे त्यांनी म्हटले आहे.[१]

गो. नी. दांडेकर : 'शितू'मुळे कादंबरीकार म्हणून ओळखले जाऊ लागलेले गोनीदा 'पडघवली'मुळे (१९५५) प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणून प्रतिष्ठा पावले. प्राचीन समाजव्यवस्था उद्ध्वस्त होत चालल्यामुळे रेवेत ही या कादंबरीची निर्मितीप्रेरणा आहे. परंतु पडघवलीच्या उद्ध्वस्त होण्याचे इतर अनेक संदर्भ लेखकाने तपासले नाहीत. त्यामुळे त्याचे आकलन भावविवश व भाबडे वाटू लागते. गोनीदांची पूर्वदिव्यपूजक भावूकता 'पवनाकाठचा धोंडी' (१९५५) मधून अधिक स्पष्टपणे दिसून आली. धोंडीची ही कथा अगदी ठसठशीत वठली आहे. वाडवडिलांच्या परंपरा चालविणे यातच त्याला आपल्या जीवनाची इतिकर्तव्यता वाटते. गोनीदांच्या निसर्गवेड्या मनाने 'माचीवरला बुधा' (१९५७) ही कादंबरी घडविली. 'पडघवली'मध्ये दिसून आलेल्या निसर्गप्रेमाला येथे मुक्त आविष्कार लाभला. वेगवेगळ्या अनुभवविश्वाचा वेध घेण्याची जिद्द असलेल्या गोनीदांनी 'जैत रे जैत' (१९६५) मध्ये ठाकर या आदिवासी जमातीच्या जीवनाचे चित्रण केले. 'शितू' मधील रोमॅंटिकता येथे पुन्हा दिसून आली. 'रानभुली'मध्येही (१९७८) हेच घडले. गोनीदांचे निवेदन ओघवती आणि भाषा फार प्रभावी आहे. संवादातून तर कधी निवेदनातून ग्रामीण बोलीचा वापर करण्यात ते कुशल आहेत. दांडेकरांची कादंबरी वेगवेगळ्या अनुभवक्षेत्रांचा वेध घेत असली तरी ती मध्यमवर्गीय वाचकासाठी लिहिली गेली आहे. त्याची अभिरुची ती प्रमाण मानते. त्यातच पुनरुज्जीवनवादी दृष्टिकोणामुळे जीवनदर्शनावर मर्यादा पडतात.

व्यंकटेश माडगूळकर : त्यांची 'बनगरवाडी' (१९५५) मराठी ग्रामीण कादंबरीत मैलाचा दगड ठरली. तिने प्रादेशिक कादंबरीचा नवा मानदंड निर्माण केला. प्रादेशिक कादंबरीत निसर्गाधीन जीवन जगण्याचा मानवसमूहाचे दर्शन घडते, असे आपण म्हणू लागलो ते बनगरवाडीमुळेच. माडगुळकरांनी माणदेश एवढ्या समर्थपणे अभिव्यक्त केला की आपण त्यांना माणदेशचे लेखक म्हणू लागलो. पाणकळा, स्वराई, गावगुंड, गारंबीचा बापू यानंतर अवतरलेली बनगरवाडी एवढी वेगळी होती की तिची परंपरा दाखवून देणे अवघड व्हावे. रम्य म्हणावा असा निसर्ग नसलेले, चित्ताकर्षक घटना नसलेले, वरवर रुक्ष वाटावे असे हे जीवन राजाराम सौंदणीकर या शिक्षकाच्या मुखातून निवेदित केले जाते. तोही बनगरवाडीत समरसून गेल्याने तटस्थ निवेदक उरत नाही. कादंबरीतल्या सर्व व्यक्तिरेखा हाडामासाच्या आणि माणदेशच्या मातीतल्या आहेत. खेरीज 'वावटळ' (१९६४), 'कोवळे दिवस' (१९७९) आणि 'करुणाष्टक' (१९८२) या कादंबऱ्यांतून माडगूळकरांनी ग्रामीण वास्तवाचा समर्थ आविष्कार घडविला आहे. 'वावटळ' मध्ये गांधीवधानंतर ग्रामीण भागात ब्राह्मण समाजावर जे गंडांतर कोसळले त्याचे चित्रण आले आहे.

'बनगरवाडी'नंतरच्या दिघ्यांच्या 'आई आहे शेतात' (१९५६) आणि 'पड रे पाण्या!' (१९५८) या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. परंतु तोपर्यंत दिघे म्हणजे 'सराई' आणि 'पाणकळा' असे समीकरण रुढ झालेले असल्याने या कादंबऱ्यांकडे दुर्लक्षच झाले. एकंदरीत १९६० पर्यंतचा काळ सामान्यतः पेंडसे-दांडेकर-माडगूळकर यांचा आहे.

या काळात लेखन करणाऱ्या आणखी काही लेखकांचा नामोल्लेख आवश्यक ठरतो, रा. गो. बोरसे यांनी 'जीभाऊ' (१९५४)मध्ये खानदेशचे ग्रामीण जीवन शब्दरुप केले. के. नारखेडे यांनीही खानदेशातील अंजनी नदीकाठचे जीवन 'अंजनी' (१९५३) मध्ये रेखाटले तसेच ना. रा. शेंडे (काजळी रात्र, १९५६), दुर्गा भागवत (महानदीच्या तीरावर, १९५३) आणि ह. श्री. राजोलीकर (मायजीची मंजुळा, १९५९) यांनी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातली १९६० पर्यंतची ग्रामीण कादंबरी मराठी कादंबरीची मुख्य धारा बनलेली दिसते. आणि नागर जीवनाचे चित्रण करणारी कादंबरी काठाशी गेलेली दिसते. तरीही हे मान्य केलेच पाहिजे की, हे लेखक

अनुक्रमणिका

मध्यमवर्गीय जाणिवा घेऊनच त्या जीवनाकडे वळले आहेत, त्यामुळे ग्रामीण जीवनानुभव अजुनही अविष्कृत स्वरुपात व्यक्त व्हावयाचा राहिलाच आहे. १९६० नंतरच्या कादंबरीने ही अपेक्षा पूर्ण केली.

१९६० नंतरचा काळ मराठी कादंबरीच्या संदर्भात अनेक दृष्टींनी महत्वाचा आहे. १९४०-५० पासून तिच्यात होऊ लागलेले अनेक बदल १९६० नंतर स्पष्टपणे दिसू लागले. ग्रामीण, दलित, राजकीय, ऐतिहासिक, पौराणिक, अस्तित्त्ववादी अशा अनेक दिशांनी ती झपाट्याने विकसित झाली. भाषा व शैलीबाबत जागरुक व प्रयोगशील झाली. फकिरा, धग, माझा गाव, देव चालले, रथचक्र, माणूस, कोसला, वैतागवाडी, टारफुली, इंधन, चक्र, अजगर आणि स्वामी या कादंबऱ्यांतून हा बदल दिसून आला. ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात फकिरा, धग, टारफुला, इंधन या वळणावरच्या कादंबऱ्या म्हणाव्या लागतील. याच प्रवाहात १९७० नंतर बोराडे-यादव, महानोर, लक्ष्मीकांत तांबोळी, चंद्रकुमार नलगे, महादेव मोरे यांची ग्रामीण कादंबरी लिहिली गेली.

१९६० च्या सुमारास मराठी कादंबरीने नवे वळण घेतले. धग, फकिरा, माझा गाव, माणूस, कोसला, वैतागवाडी, टारफुली, इंधन, रथचक्र, अजगर आणि स्वामी इत्यादी अनेक महत्वाच्या कादंबऱ्या १९६० ते ६५ या काळात लिहिल्या गेल्या. ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात धग, फकिरा, टारफुला, इंधन, रथचक्र या कादंबऱ्या महत्वाच्या ठरल्या.

अण्णाभाऊंनी वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण भागातील वैरांच्या कथा लिहिल्या. काही कादंबऱ्यांतून तमाशा कलावंतांचे दुःख शब्दरुप केले. त्यांचा 'फकिरा' (१९५९) हा वारणाखोऱ्यातील वीरनायकच आहे. इंग्रजसत्तेशी लढा देण्याची जिद्द बाळगून गोरगरीबांचा वाली ठरणारा फकिरा आदराचे स्थान ठरतो. मात्र अण्णाभाऊंजवळ अनुभवांचे भांडार असले तरी आविष्कारांचा नवा बाज नाही. त्यांची भाषा जोरकस आहे परंतु ते एक वैशिष्ट्य ठरते.

उद्धव शेळके यांची 'धग' ही (१९६०) कादंबरी मैलाचा दगड ठरली. प्रचलित रचनातंत्र झुगारून ग्रामीण वास्तवाचा नवा आविष्कार 'धग' ने घडविला. कौतिक या शिंपी कुटुंबातल्या सामान्य स्त्रीने जगण्यासाठी केलेल्या धडपडीची ही कथा आहे. जगण्याच्या प्राथमिक प्रश्नांनी तिने जीवन एवढे ग्रासून टाकले आहे की, शेवटपर्यंत त्यातून ती बाहेर पडू शकली नाही. एकाकीपणे झुंजत राहिली आणि शेवटी पराभूत झाली. कौतिकचा आक्रोश आणि नामाचे मूकरुदन वाचकाचे हृदय पिळवटून टाकते.

रणजित देसाई यांनी 'बारी' (१९५९), 'माझा गाव' (१९६०) आणि 'समिधा' (१९७९) चा कादंबऱ्यांतून ग्रामीण वास्तवाचा आविष्कार घडविला. 'बारी' ही त्यांची पहिली कादंबरी. गुन्हेगार मानल्या गेलेल्या बेरड या जमातीच्या जीवनाचे चित्रण करणारी 'बळी' नंतरची ही लक्षणीय कादंबरी आहे. 'माझा गाव' मध्ये देसाईंनी स्वातंत्रपूर्व काळातील खेडे उभे करण्याचा प्रयत्न केला. 'समिधा' मध्ये दलित समाजात परिवर्तनाचे कार्य करणाऱ्या तुका या दलित तरुणाची शोकांतिका चित्रित झाली आहे. वरील स्वरुपाचे कादंबरीलेखन करणारे देसाई नंतरच्या काळात ऐतिहासिक कादंबरीकार म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

दि. बा. मोकाशी यांची 'देव चालले' (१९६१) ही मराठी समीक्षेने फारशी दखल न घेतलेली लक्षणीय कादंबरी आहे. सर्व कुटुंबाला एकत्र ओवून ठेवणारा देव आणि धर्मविषयक श्रद्धांचा धागा काळाच्या ओघात कसा विरत चालला आहे हे या कादंबरीत मोकाशींनी दाखवून दिले आहे. ग्रामीण कथाकार म्हणून स्थिर झाल्यानंतर शंकर पाटील यांनी 'टारफुला' (१९६४) ही कादंबरी लिहिली. मराठी कादंबरीतील हा एक प्रयोग होता. परंतु तो दुर्लक्षित राहिला. येथे व्यक्तिरेखन वा कथानक हे महत्वाचे नसून गावातला सत्तासंघर्ष हाच केंद्रस्थानी आहे. व्यक्ती जातात, पिढ्या बदलतात परंतु सत्तासंघर्ष सुरुच राहतो. त्यामुळे रुढ पद्धतीने विचार करणाऱ्या समीक्षकांना या कादंबरीचे आकलन करता आले नाही अशी तक्रार नागनाथ कोतापल्ले यांनी नोंदविली आहे.[२]

'इंधन' (१९६५) ही हमीद दलवाई या कृतिशील सामाजिक कार्यकर्त्याने लिहिलेली विचारप्रेरक कादंबरी म्हणावी लागेल. या कादंबरीने स्वातंत्र्योत्तर काळात हिंदू-मुस्लीम संबंधात निर्माण झालेले ताणतणाव अचूक टिपले

आहेत. जयवंत दळवी यांनी 'सारे प्रवासी घडीचे' (१९६४) मध्ये कोकणातील एक खेडे उभे केले आहे. ग्रामजीवनाचे अस्सल चित्रण असूनही विनोदनिर्मितीला प्राधान्य देणाऱ्या निवेदनशैलीमुळे ही कादंबरी हलक्याफुलक्या पातळीवर राहते. 'महानंदा'मध्ये (१९७०) दळवींनी एका भाविणीच्या मुलीची परवड चित्रित केली आहे. मधु मंगेश कर्णिक यांनीही 'देवकी' या कथेत भाविणीच्या असीम त्यागाची कथा वर्णिली आहे. त्यांच्या 'भाकरी आणि फूल' (१९८२) आणि 'कातळ' (१९८५) या कादंबऱ्या कोकणी ग्रामीण वास्तवाचे चित्र रेखाटतात.

बोराडे-यादव यांची कादंबरी हा साठोत्तरी ग्रामीण कादंबरीचा लक्षणीय टप्पा आहे. त्यांची कादंबरी जीवनाशय आणि भाषा या दोहोंबाबत ग्रामीण संवेदनशीलतेच्या अधिक निकट गेली. 'पाचोळा' (१९७१) ही मराठवाड्यातल्या एका खेड्यातील गंगाराम आणि पारवती या शिंपी कुटुंबाची शोकांत कहाणी आहे. आपला ओढग्रस्तीचा संसार सांभाळीत जगणाऱ्या या कुटुंबाची त्यात पाचोळ्यासारखी वाताहत होत जाते. गंगाराम काळाची पावले ओळखू शकला नाही. इथेच त्याची शोकांतिका निश्चित होते. 'गोतावळा' (१९७१) ही कादंबरी कृषिसंस्कृतीवरील यंत्रसंस्कृतीचे आक्रमण हा विषय घेऊन येते. कोल्हापूर-कागल या परिसरातल्या एका खेडेगावात सालगडी म्हणून शेतकाम करणाऱ्या नारवाची ही आत्मकथा आहे. आईबापाविना वाढलेला हा पोर रामू सोनावडेच्या शेतात कामाला म्हणून राहतो आणि ढोरागुरांबरोबर तोही एक ढोर होऊन जातो. त्याच्या पशुपक्ष्यांच्या गोतावळ्याशी तो भावनिकदृष्ट्या एवढा बांधला गेला आहे की, माणसांपेक्षा तोच त्याला जवळचा वाटतो. म्हणूनच तो गोतावळा नष्ट होत जातो तसतसा नारवाही उद्ध्वस्त होत जातो. 'नटरंग' (१९८०) या कादंबरीत यादवांनी गुणा या तमाशा कलावंताच्या जीवनाची शोकांतिका वर्णन केली आहे.

ना. धो. महानोर यांच्या 'गांधारी' (१९७३) या कादंबरीत स्वातंत्र्यपूर्व काळात रझाकारी जुलुमांखाली आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात जगदेवसारख्या गावठी पुढाऱ्यांच्या कारवायांखाली भरडून निघणाऱ्या खानदेशातील एका खेड्याचे वास्तवदर्शी चित्रण आले आहे. निष्ठेने आणि सातत्याने ग्रामीण कथात्मक लेखन करणाऱ्या लेखकांत चंद्रकुमार नलगे, महादेव मोरे, शंकर खंडू पाटील यांचा समावेश होतो. नलग्यांनी 'देवाची साक्ष', 'आगीनफुल' या कादंबऱ्यांतून धरणग्रस्त खेड्याचे व ग्रामीण स्त्रियांचे जीवन अभिव्यक्त केले. शंकर खंडू यांनी 'सरपंच', 'घुंगरु', 'कुलवती' या कादंबऱ्यांतून तमाशा कलावंतांचे व ग्रामीण करारी स्त्रियांचे चित्रण केले. महादेव मोरे यांनी 'लाईन', 'एकोणीसावी जात', 'स्टॅंड' इत्यादी कादंबऱ्यांतून मोटारधंद्यातील कामगारांचे जीवनदर्शन घडविले.

श्रीपाद काळे व लक्ष्मीकांत तांबोळी यांनी अनुक्रमे कोकणी व मराठवाड्याच्या ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण केले. तांबोळी यांची 'दूर गेलेले घर' (१९७०) ही कादंबरी महत्वाची ठरते. द. ना. भोसले यांनी 'मी आणि माझा बाप' (१९६९) या कादंबरीत ग्रामीण विनोदी कादंबरीचे नवे रुप घडविले. सुभाष भेंडे, चंद्रकांत काकोडकर, बा. द. सातोस्कर, स. शं. देसाई यांनी गोमंतकीय प्रादेशिक जीवनाचा आविष्कार घडविला. शंकरराव खरात, भीमसेन देठे, केशव मेश्राम, माधव कसबे यांनी दलित जीवन अभिव्यक्त केले. बाबा कदम, देवदत्त पाटील यांनी लोकप्रिय ग्रामीण कादंबरीचा प्रवाह समृद्ध केला.

१९६० ते ७५ हा कालखंड मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात संक्रमणकाल म्हणावा लागेल. १९५० ते ६० या काळातली पेंडसे-दांडेकर यांची पिढी अस्तंगत होऊन बोराडे-यादव ही नवी पिढी ग्रामीण वास्तवाचे अधिक जवळून आकलन-अवलोकन करू लागली. मधल्या काळात माडगूळकर-शेळके यांच्या पिढीने त्या नव्या संक्रमणाची भूमी निर्माण केली. ही कादंबरी प्रदेशविशिष्ट ग्रामीणतेकडे जास्त झुकली.

एकंदरीत स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कादंबरी आशयदृष्ट्या संपन्न असून आविष्काराच्या नव्या वाटा चोखाळते आणि मराठी कादंबरीविश्वात आपले स्वतःचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करते.

संदर्भ-

१. बांदिवडेकर, चंद्रकांत : मराठी कादंबरी चिंतन आणि समीक्षा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, आवृत्ती पहिली १९८३, पृ. १०८
२. कोतापल्ले, नागनाथ : प्रतिष्ठान, जाने. १९८१ पृ. ८०

■

मुऱ्हे आणि महाराष्ट्र

विश्वनाथ खैरे

शिवाजी महाराजांचे विश्वासू मावळे आपल्या चांगले परिचयाचे असतात. पुण्याच्या मावळतीला, सह्याद्रीच्या कुशीत त्यांची वस्ती ज्या खोऱ्यांमध्ये होती त्यांना बारा 'मावळे' म्हणत. या मावळ्यांचाही आपलयाला नावाने परिचय असतो. या मावळांच्याही मागे घाटमाथ्यापर्यंतच्या गिरिखोऱ्यांना 'मुऱ्हे' म्हणतात हे फारसे परिचयाचे नसते. ही मुऱ्ही आठ असत.

यांच्यासंबंधी दोन लेख - 'शब्दावरचा शेंदूर' आणि 'मुऱ्हे खोऱ्यातील मऱ्हास्ट' - कै. द. ग. गोडसे यांच्या 'समन्दे तलाश' या लेखसंग्रहात आले आहेत. (श्री विद्या प्रकाशन १९८१. यातला एक लेख युगवाणीच्या १९७३ च्या दिवाळी अंकात प्रथम प्रसिद्ध झाला होता.)

गोडसे रायरेश्वराचा डोंगर चढत असताना, चढणीचा अवघडपणा सांगण्यासाठी स्थानिक रहिवाशी उद्‌गारला, 'हा मुऱ्ह्याचा डोंगर आहे..... पुण्याची टेकडी नव्हे.' या उद्‌गारातून गोडसे यांना हा नवा शब्द माहीत झाला. 'तोंडवळ्यावरून तरी हा नवखा शब्द संस्कृत खानदानीचा नसावा असं वाटलं. पण अजूनपर्यंत तो संस्कृतच्या कचाट्यातून कसा सुटला याचेही आश्चर्य वाटले. नेहमी वाटे की संस्कृत बोलणारी वैदिक संस्कृती.... समोर असलेली वस्तू ती पूर्णतया गिळून फस्त करते. त्या वास्तूच्या पूर्वस्वरूपाची नावनिशाणीसुद्धा शिल्लक ठेवीत नाही..... त्यामुळे नद्या, पर्वत, पठारे, जंगल यांचीही प्राचीन नावं पार पुसून गेली.... मुऱ्हा हा शब्द शिवाजीच्या मानानं सुदैवी वाटला, अजून तो सुखरूप होता. बहुधा त्याच्या पहाडी वास्तव्यामुळेच तो अजून भ्रष्ट झाला नसावा.' (पृ. ९३)

या अभ्रष्ट, अ-संस्कृत शब्दाने गोडसे यांच्या कल्पनाशक्तीला चालना दिली 'अशी आठ मुऱ्ही आहेत, सह्याद्रीच्या या परिसरात.... आठ मुऱ्हे.... मुऱ्ह्यांचे अष्टक, अष्ट मुऱ्हे, मुऱ्हे अष्ट..... मुऱ्हेष्ट.... मुऱ्हेष्ट. एक विचित्र कल्पना विजेसारखी तळपून गेली. मुऱ्हेष्ट.... मऱ्हाष्ट.' (९४-९५) म्हणजे विसाव्या शतकापर्यंत भ्रष्ट न झालेल्या शब्दाला, पूर्वस्वरूपाची नावनिशाणी शिल्लक न ठेवणाऱ्या संस्कृतच्या कचाट्यात ढकलून गोडसे यांनी एक 'उद्‌भ्रष्ट' शब्द- उद्‌भ्रंश उभा केला.

त्याला जेधे करीन्यातल्या 'हे मऱ्हास्ट राज्य आहे' या वाक्याचा आधार गोडसे यांना लाभला. त्यांच्या मते, 'मऱ्हास्ट राज्य म्हणजे या परिसरातील वेगवेगळ्या मुऱ्ह्यातून असलेली शिवकालीन कदीम वतनदारांची छोटी मोठी मुऱ्हा राज्ये तर नव्हेत ?' (९५) त्यापुढचा आधार १६९० सालचे राजारामाची बाजी जेधे यांस पत्रे. त्यात 'हे मऱ्हाट राज्य आहे' असा उल्लेख येतो. गोडसे म्हणतात, 'हा निर्देश सह्याद्रीच्या मुऱ्हा प्रांतातील राज्याचाच आहे. याच पत्रात या प्रांतातील लोकांना मऱ्हाटे असे म्हटले आहे.... राजारामाच्या वेळी मऱ्हास्टचे 'मऱ्हाट' असे परिवर्तन झालेले दिसते.'(९९)

आणखी काही लहान मोठे आधार देत विवेचन करून गोडसे यांनी निष्कर्ष काढला आहे की

कान्होजींचा मऱ्हास्ट हा आपण समजतो त्या महाराष्ट्राहून वेगळा आहे. एवढेच नव्हे तर केवळ उच्चारसादृश्याने गैरसमज होऊन कान्होजींच्या मऱ्हास्टावरच आम्ही शेंदराची पुटावर पुटे चढवून गेल्या पन्नास वर्षात त्याला आजच्या महाराष्ट्राचा आकार व अर्थ दिला आहे, अशी शंका येते. (९९)

गोडसे यांच्या एकंदर विवेचनात शब्दांच्या अर्थ-ध्वनींच्या बदलाविषयी काही कल्पना मांडल्या गेल्या आहेत त्यांचा साधकबाधक विचार करूनच या निष्कर्षाचे परीक्षण करता येईल. त्यासाठी 'मुऱ्हे' या शब्दाचा अर्थ प्रथम पाहू. या नपुसकलिंगी शब्दाचे दोन अर्थ मोल्सवर्थच्या कोशात दिले आहेत. एक : 'धुके'. दुसरा याच अर्थावरून आलेला प्रदेश दर्शक

'(पावसाळाभर धुकटाने झाकला जातो म्हणून) सह्याद्रीच्या माथ्यावरचा व कटितटावरचा आणि पायथ्याचा प्रदेश. तो पूर्वेकडे पाचसहा मैल पसरून मावळात निघून गेला असे मानतात. सामान्यतः या दुसऱ्या अर्थानेच हा शब्द माहीत आहे.' म्हणजे, गोडसे म्हणतात त्याप्रमाणे हा शब्द ध्वनींच्या अंगाने सुखरूप राहिला, तरी अर्थाच्या अंगाने वेगळा झाला. मात्र

पूर्वार्थाची निशाणी शिल्लक राहिली. हा शब्द 'संस्कृत खानदानीचा' नाही हेही खरे आहे.

त्याची कुळी दक्षिणी आहे. सामान्यतः मराठी शब्दांमध्ये जो ऱ्ह येतो त्याचा संबंध ऱ (ṟ) या तामिळ वर्णाशी जुळतो. या निगमानुसार दक्षिणी शब्दकोशात शोध घेतला तर

त० - मुरुरु - सगळीकडून वेढणे, बंद करणे, वर चढणे

क० - मुत्तु - झाकणे, वेढणे, वेटाळणे

त० - मुरै-कृ-कारुरु - पावसाळी वारे

मुऱ्हें या मऱ्हाटी शब्दात पहिल्या दोन शब्दांची क्रियालक्षणे समावलेली आहेत. तिसऱ्या शब्दातील मुरै म्हणजे नियमिता, व्यवस्था. 'नेमेचि येतो' त्या पावसाळ्याशी त्याची सांगड झाली. 'पावसाळी धुकट' हा मुऱ्हें शब्दाचा नेमका अर्थ असा निष्पन्न होतो. त्यातला ऱ्ह ध्वनी कन्नडपेक्षा तमिळ शब्दांमधल्या वर्णाशी अधिक जवळचा आहे हे लक्षणीय आहे.

मुऱ्हें हा खास अ-संस्कृत शब्द जपणारांनी 'आठ'साठी मात्र 'अष्ट' हा संस्कृत शब्द त्याला जोडला असेल हे स्वाभाविक वाटत नाही. दक्षिणी 'एट्टु' किंवा मराठी 'आठ' अशा समासात सहजपणे आला असता. आणखी मागे जाऊन असे विचारता येते की, आठ मुऱ्ह्यांचा गट या अर्थाचा शब्द प्रचारात होता का आणि कशासाठी ? 'बारा मावळे' अशा समाहाराचा शब्द प्रचारात नाही. आणि गोडसे यांनी त्या काळच्या कागदपत्रातली उदाहरणे दिली आहेत त्यातही 'आमचे मुऱ्हे प्रांती' 'बारा मावळे व मुऱ्हीं सोडविली' असे उल्लेख आहेत, त्यामध्ये आठांच्या गटाचा उल्लेख अजिबात नाही. यामुळे मुऱ्हेष्ट हा उद्भ्रंश मुऱ्हे प्रांताच्या बोलीतही नसून, 'मऱ्हास्ट' या शब्दाला जुळण्यासाठी बनवला आहे हे उघड होते.

समासातल्या अष्ट या कल्पित पदाला आधार म्हणून गोडसे देवाचे नावही घेतात. 'मुऱ्हुंब देव ! येथल्याच एका डोंगराचे जुने नाव. मुऱ्हुंब देव म्हणजे मुऱ्ह्याचा देव... मुऱ्हेश्वर. याचाच पुढे मोरेश्वर झाला काय ?... अष्ट मुऱ्ही, अष्ट विनायक' (९६) आठ मुऱ्ह्यांचे आठ विनायक प्रत्यक्षात मुऱ्हे प्रांती नाहीत, आणखी पूर्वेला मावळांमध्ये वगैरे आहेत. म्हणून "रायरेश्वर केंद्र धरून 'भोवतालच्या मुऱ्ह्यामावळाच्या म्हणजेच पूजक देशाच्या परिघावर आठ विनायकांची साखळी" गोडसे संकल्पितात. (११३) 'मुऱ्ह्याचा हा प्रांत मावळ प्रांताहून वेगळा आहे' (९७) आणि 'मुऱ्ह्या प्रांतातील दैवतेही खास आणि वेगळी होती' (९८) असे म्हटल्यावर, विनायकांच्या अष्ट संख्येपुरती मुऱ्हे-मावळांची सांगड घालण्याचा हा प्रयत्न तर्कसंगत नाही. मुऱ्हेश्वर हा समास अ-संस्कृत व संस्कृत शब्दांचा, मुऱ्हेष्ट सारखाच बनीव आहे. मुळात मुऱ्हेश्वर असा शब्दच उपलब्ध नसताना त्याचाच मोरेश्वर झाला हे सुचवणेही कल्पनाजन्यच ठरते. मुऱ्ह्याचा देव या अर्थी मुऱ्हुंब देव असे नाव जर लोकभाषेत रूढच असते तर मुऱ्हेश्वर या नवीन नावाची गरजही पडली नसती. शिवाय मुऱ्हुंब देव हे 'येथल्याच एका डोंगराचे जुने नाव' असे गोडसे सांगतात. तो विनायक नक्कीच नाही. त्याला मुऱ्हुंबेश्वर म्हणण्याऐवजी मुऱ्हेश्वर म्हणण्यातही विशेष अर्थ नाही.

मुख्य म्हणजे मुऱ्हे सारखाच मुऱ्हुंब ही दक्षिणी लोकभाषेतला आहे, आणि त्यांचा मुऱ्हेशी आर्थिक संबंध नाही (मराठी मुरूमशी आहे)

त० मुरम्पु (मुरम्बु) दगडांचा ढिगारा, टेकाड, खडक अर्थात मुऱ्हुंबदेव हे डोंगरदेवाचेच नाव आहे, विनायकाचे नाही किंवा मुऱ्हेश्वराचे ही नाही. अष्टविनायकांची संस्कृत नावे आहेत त्यात मोरेश्वर मोरगावचा आहे त्यामुळे गावाचे आणि देवाचे नाव यांच्यात मेळ आहे. ही दोन्ही नावे अनेक शतके चालत आली आहेत. त्यात मोरगाव हे लोकभाषेतले गावाचे नाव आधीचे असले पाहिजे आणि त्याची फोड करून मोरेश्वर (मोर गावचा देव या अर्थाचा) हा समास बनला असला पाहिजे. संस्कृत कोशात मोरेश्वर हे एका ग्रंथकाराचे नाव म्हणून येते, गणपतीचे नाव म्हणून येत नाही आणि मोर याचा कोशगत अर्थ मयूरपक्षी असा दिला आहे, तरी मोर हे गणपतीचे वाहन नसल्यामुळे त्याचाही देवाच्या नावाशी संबंध लागत नाही. पुन्हा दक्षिणी शब्दांकोशाकडे वळले तर मात्र

त० मुरम्
क० मोर } सूप

त० मुरक्कन्न्
क० मोरगिय } सुपासारखे कान असलेला (गणेश)

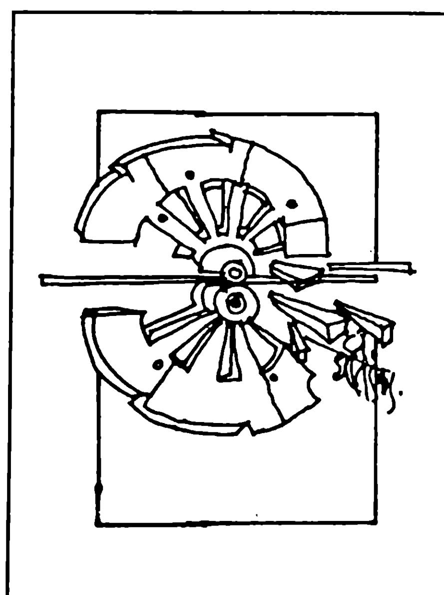
असे स्पष्ट अर्थबोधक शब्द लोकभाषांमध्ये आढळतात आणि सगळी संगती नीट लागते. मोरगाव म्हणजे गणपतीचे गाव. या नावात आलेले शब्द अडाण्यांच्याही बोलीतले आहेत. ईश्वर, अष्ट यांसारखे संस्कृत परंपरेतले शब्द त्या काळातल्या लिहिणेवाचणे जाणणाऱ्या वरच्या वर्गातून आले. कालांतराने ते दोन्ही समाजांना साधारण असलेल्या मराठी बोलीचे झाले. मुन्हें, मोर यांसारख्या शब्दांचे मूळ तमिळ वा कन्नड यांसारख्या लोकभाषांत आहे या म्हणण्याचा अर्थ असा की, त्यांचे अर्थ दर्शवणारे आणि समांतर ध्वनीही ऐकवणारे शब्द तमिळादी लोकभाषांमध्ये उपलब्ध आहेत.

बोलीतल्या शब्दांची संस्कृत वाटावीत अशी रुपांतरे किंवा उद्‌भ्रंश, समाजातल्या वरच्या वर्गाकडून बनवले जात आणि त्यांच्या बोलण्यातून व लिहिण्यातून त्यांचा प्रसार होई. असा प्रसार होताना सर्वसाधारण समाज त्या उद्‌भ्रंशांचे अपभ्रंश करी. इतिहास काळातले लिखित पुरावे आपल्याला जे उपलब्ध आहेत त्यांमध्ये बोलीतला शब्द, त्याचा उद्‌भ्रंश, उद्‌भ्रंशाचा अपभ्रंश ही सर्व रुपांतरे आणि लिहिणाऱ्याच्या समजुतीनुसार झालेले फेरबदल हे सर्व प्रकार पहायला मिळतात. त्यामुळे 'मऱ्हास्ट' सारखा शब्द नेमका कोणत्या प्रकारात पडतो हे पाहणे जरूर आहे.

कान्होजी जेध्यांच्या आधी अनेक शतकांपासून मराठी भाषेत 'महाराष्ट्र' हे प्रदेशनाम प्रचलित होते. वर म्हटल्याप्रमाणे, त्याचा अपभ्रंश, लिहिण्याबोलण्यात होणे अस्वाभाविक नव्हते. मऱ्हास्ट या शब्दाचा उच्चार महाराष्ट्र या शब्दाला जवळचा आहे. मुन्हे वरुन बनवलेल्या मुन्हेष्टशी त्याचे ध्वनिसाम्य कमी आहे आणि अर्थसाम्य लादावे लागतें. म्हणून मऱ्हास्ट शब्दाचा संबंध मुन्हे पेक्षा महाराष्ट्र शब्दाशी अधिक जवळचा आहे. कान्होजींना मऱ्हास्ट शब्दाने महाराष्ट्रच सुचवायचा होता. त्यामुळे आपण कोणी मऱ्हास्टवर शेंदराची पुटे चढविली असे म्हणण्यास जागा नाही.

ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथात महाराष्ट्र आणि मऱ्हाट हे दोन्ही शब्द येतात. या दोन शब्दांचा जन्यजनक संबंध शोधण्यासारखा आहे. तो येथे शोधला नाही तरी मऱ्हाट शब्दाची किमान प्राचीनता आपल्या ध्यानी येते. तो स्वतंत्रपणे भाषेत कान्होजींच्या आधीच असल्यामुळे 'मऱ्हास्ट' चे 'मऱ्हाट' असे परिवर्तन झाले असे मानणे चुकीचे आहे. 'मऱ्हाट'ची तमिळाधार उपपत्ती प्रस्तुत लेखकाच्या 'अडगुलं मडगुलं' पृ. ४०-४१ वर दिली आहे.

लोकभाषेतल्या शब्दांचे संस्कृत उद्‌भ्रंश लिखाणात वापरले गेल्यामुळे तेच जुन्या भाषेतल्या शब्दांचे पुरावे मानले जाऊ लागले. 'त्यामुळे नद्या, पर्वत, पठारे, जंगलं यांची ही प्राचीन नावं पार पुसून गेली' ही गोडसे यांची तक्रार अंशतः खरी आहे कारण या उद्‌भ्रंशाचे संस्कृतवरून लावलेले अन्वयार्थ मूळ शब्दाच्या अर्थाहून पुष्कळदा वेगळे असतात. पण मूळ शब्दाच्या ध्वनीत फिरवाफिरव झाली असली तरी ते ओळखण्याची थोडीफार शक्यता असते. तसे ते ओळखून दक्षिणी भाषांसारख्या लोकभाषांमध्ये शोध घेतला तर या पुसून गेलेल्या प्राचीन नावांचे ध्वनी आणि अर्थही सापडू शकतात. गोडसे यांनी रुढ भाषाशास्त्राच्या वर्मावरच बोट ठेवले आहे. ही त्यांच्या विचारांतली जमेची बाजू. उलट्या बाजूने, नवे उद्‌भ्रंश सुचले तसे सुचवून त्यांच्या आधाराने त्या जुन्या उद्‌भ्रंशाची उकल करण्याचा त्यांचा प्रयत्न चुकलेला आहे. ■



॥ संशोधन ॥

भोसलेशाहीतील काही ललित कला

डॉ. प्रभाकर गद्रे

नागपूरच्या भोसलेशाहीतील ललित कलांचा पद्धतशीर अभ्यास झालेला नाही. या संबंधी साधन सामुग्री अपुरी हे तर खरेच पण उपलब्ध सामुग्रीचा ही पूर्ण अभ्यास झाला नाही. यामुळे उपलब्ध सामुग्रीच्या अभ्यासाला अप्रकाशित सामुग्रीची जोड देऊन हे पहिले वहिले "नमन नटवरा गौरी कुमरा" केलेले आहे. या आधारे कोणी अभ्यासक गंभीर अभ्यास करण्यास प्रवृत्त झालाच तर त्याला शुभेच्छा असाव्या एवढाच या लेखाचा अभिप्राय आहे.

महानुभाव वाङ्मयावरून १३-१४ व्या शतकातील विदर्भाच्या सामाजिक स्थितीची बरीच माहिती मिळते. पण त्यानंतर अस्मानी सुलतानी झाल्यामुळे या काळातील साधनसामुग्री सितेप्रमाणे भूमिगत झाली किंवा यावनी गोषात दडली. शिवराज्योदयानंतर मराठी भाषा आणि संस्कृतीला काहीसे बरे दिवस आले. तथापि छ. संभाजीचा वध आणि त्यानंतर महाराष्ट्रात माजलेली भालेराई यामुळे छ. शाहूचे बस्तान महाराष्ट्रात बसेपर्यंत महाराष्ट्र सांस्कृतिक दृष्ट्या रांगडाच होता.[१]

विदर्भात थोरल्या रघुजीने मराठी राज्य प्रतिष्ठापित केले तरी त्याच्या कारकिर्दीतील ललित कलाच्या स्थिती बाबत फ़ारशी माहिती उपलब्ध नाही तथापि त्याला कथा, कीर्तन, दशावतारी खेळ, विशेषतः रामावतारी खेळ याची आवड असावी असे उत्तरकालीन सांक्षीवरून म्हणता येते.[२] त्याला काही उपस्त्रिया व नाटकशाळाही होत्या, तेव्हा त्याला नृत्य गायनादी कलांचीही आवड असावी असा तर्क करण्यास प्रवृत्ती होते.[३]

पहिल्या रघुजीच्या काळात भानुगणेश्वर मिश्र या वैदर्भिय लेखकाने 'रसमंजरी' या कामशास्त्रपर संस्कृत ग्रंथावर मराठी गद्य टीका लिहिलेली आहे. याची एक प्रत तंजावर येथील महाराजा शरकोजी सरस्वती महाल लायब्ररी येथे आणि दुसरी प्रत यवतमाळच्या 'शारदाश्रम' संशोधन संस्थेत उपलब्ध आहे. या प्रती अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील असून त्यावरुन नागपूरच्या भोसलेशाहीतील ललित कलांवर विस्तृत प्रकाश पडू शकेल अशी आशा आहे. या ग्रंथात प्रारंभी पार्वती-परमेश्वर या सनातन युगुलास नमन केले असून कामशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अष्ट नायिकांचे सोदाहरण वर्णन केलेले आहे. "सामान्य" स्त्रीपासून "असामान्य" स्त्रीपर्यंत सर्वप्रकारच्या नायिकांचे वर्णन ललित लेखकाला आवश्यक ताटस्थ्याने केले असल्यामुळे कुठेही रसभंग होऊन वाचक विकारवश होत नाही.[४]

कलावंत

नृत्य गायन करणे हा त्या काळातील कलावंतांचा व्यवसाय होता आणि त्याला आश्रय देणे हा राजेरजवाड्यांचा प्रघात होता. सुंदर आणि कसबी कलावंतिणीचा ते अभिमान बाळगत व त्याच्या खरेदीसाठी भरमसाठ पैसा खर्च करीत. ते आपले गुमास्ते दिल्ली, आग्रा, लखनौ, मथुरा, जयपूर, कर्नाटक अशा जुन्या कला व संस्कृतीच्या केंद्रात पाठऊन कलावंतिणीचा शोध करीत. नागपूर दरबारातील बातमीदारानी द्वितीय रघुजी आणि द्वितीय मुधोजी (आप्पासाहेब) हे दोघेही कलावंतिणीवर किती लुब्ध होतें ते अगदी स्पष्टपणे लिहिले आहे. रघुजीने सुमारे २०-२५ हजार रुपये खर्च करून वाराणशीहून एक कलावंतीण आणविली होती पण ती गायनाने शून्य आणि

रूपानेही अगदीच सुमार निघाल्यामुळे त्याने आपल्या गुमास्त्यास जादा २५ हजार रुपये देऊन दुसऱ्या कलावंतिणीच्या शोधात लखनौला पाठविले.(५) या लखनौकर कलावंतिणीचे नृत्याचे व गायनाचे कार्यक्रम १७९२ मध्ये झाले तेव्हा तिला व तिच्या सोबतच्या कलाकाराला लुगडी, शैले पागोटे शालजोड्या व तीन हजार रुपये रोख देण्यात आले(६) व तिला निरोप देताना वस्त्रे व शालजोडी देण्यात आली.(७) पण पुण्याहून आलेल्या लालन कलावंतिणीची बरोबरीही लखनौवाली करू शकली नाहीं. कारण लालन ने एकाच नृत्याच्या कार्यक्रमानंतर तेरा हजार रुपये रोख व वस्त्रपात्रे मिळवून निरोप घेतला.(८) अत्रस नंतर आलेली पिरोज हीसुद्धा लखनौकर असावी कारण तिने 'मुजरा' पद्धतीने बसून गायन केल्याचा उल्लेख आहे.(९) कन्हान नदीतील वाघोडे संगम येथे जलविहार करताना वेगळ्या नौकेत नाटकशाळाचे नृत्यगायन करण्याचा शौकही रघुजी व आप्पासाहेबाने केला होता.(१०)

त्या काळात लग्न, मौंज, नामकरणादि समारंभात नाचगाणे ठेवणे अनिवार्य असे. मुधोजी भोसले (आप्पासाहेब) याच्या लग्नात पाहुण्यांच्या करमणुकीसाठी कलावंतिणीचे ताफेच्या ताफे बोलविण्यात आले होते. नृत्याबरोबर संगीतही असे.(११) राजकीय भेटीगाठी, भोजन समारंभ वगैरे कार्यक्रमात नृत्य आवश्यक होते. याशिवाय राज्यकर्ते लोक स्वतःला हवे तेवढे नृत्य गायनाचे कार्यक्रम ठेऊ शकत.(१२) आप्पासाहेबांच्या लग्नानिमित्य कजले अली कलावंत गवई याची कन्या नाटकशाळा केली त्याला एकट्याला दहाहजार रुपये मोत्याची कंठी, सिरपेच व पोशाख दिला. शिवाय शहरातील कलावंतीणीस योग्यतेप्रमाणे १००-५० रुपये दिले.(१३) नाटकशाळा फजले अली कलावंत व काशिनाथ यांच्यावर अतिरिक्त खर्च केल्याबद्दल रघुजी आप्पासाहेबावर नाराज झाला. तेव्हा आप्पासाहेबाने रघुजीच्या नाटकशाळांकडे बोट दाखविले.(१४) रघुजी व त्याचा मुलगा परसोजी याच्या मृत्युनंतर त्याच्या नाटकशाळांना रोजीना ठरवून देण्यात आला.(१५) त्याच्या दागदागिन्यांचा हिशेब करण्यात आला.(१६) नाटक शाळाना पळऊन नेले जाई किंवा त्याच कोणाचा तरी हात धरुन पळून जात. तुळजाजी घाटगे नावाच्या बारगीराने रमा नावाची (पुणे) सरकारची नाटक शाळा, सुंदर नावाची तिची आई व दोन कुनबीणी "काढून" आणल्याचा उल्लेख आहे(१७) तरुण पोरे सुद्धा नृत्य करीत(१८) सोनार जातीच्या मुलींना नृत्य-गायन येत असल्याचा उल्लेख आहे पण तो अपवादात्मक असावा.(१९)

गायनी कळा

भोसले राज्यकर्ते नाचाप्रमाणे गाण्याचेही शौकीन दिसतात. हे नाच देवालयात, चौकात, बगीच्यात आणि नदीकिनारी नेहमी होत असत. गायक-वादकाचे ताफे पहिल्या जानोजीपासून सर्व भोसल्यांनी बाळगले होते. दूसरा रघूजी शुक्रवार तलाव व तेलंखेडी तलाव यात नौकाविहार करीत असे तेव्हा दुसऱ्या जवळच्या नावांत गवयी लोक गात आणि गायक वाद्ये वाजवित. असे असताना कोणत्याही गवयाचे नाव उपलब्ध नाही असे म्हणणे चुकीचे आहे.(२०) मुधोजीच्या काळात १७८६ साली आलमसेन आणि मीर मोसूम या गवयाचे नागपूरात गायन झाले होते.(२१) इ.स. १७८८ साली नागपूरातील पेशवाई वकिलाच्या शिफारशीवरून जाफरमिया आणि मिठू मिया लखनौकर यांच्यां २-३ बैठकी झाल्या तेव्हा ते "फार चांगले गातात" असे श्रोत्यांचे मत झाले हे "श्रीमंत नानासाहेब (फडणीस) याजोगे गवैये" आहेत "साहेबांच्या पसंतीस पडतील" असेही मत व्यक्त करण्यात आले. पण नागपूरकरांना हे गवयी पसंत पडले नाही.(२२) यानंतर १७९० मध्ये येसोबा गवई आणि १७९२ मध्ये करीम खान गवयी यांचे नागपूरात गायन झाले.(२३) परंतु रघुजीच्या गाणे बजावण्याचा शौक काही विशेष दिसतो. खर्ड्याच्या लढाईच्या निमित्याने (१७९५) रघुजी पुण्यास गेला असता तेथे त्याला त्याच्या पसंतीचा गायक सापडला व त्याने व्यंकटशास्त्री द्रविड रामानुज ब्राह्मण "थोर, सत्पात्र दक्षिणी गायन कळेविशी निपुण" या गायकास आदरपूर्वक नागपूर दरबारात बोलाऊन घेतले.(२४) या गायकाचे नागपूरात अनेक कार्यक्रम झाले असावे. द्वितीय मुधोजी (आप्पासाहेब) यासही गायनाचा षौक होता. त्याने आपल्या विवाहानिमित्त्य शहरातील गवयाना तीस हजार रुपये व फजले अली कलावंत गवयी यास दहा हजार रुपये दिले.(२५) तृतीय रघुजींने कन्हान नदीच्या वाघोडा संगम येथे मोठा

उत्साह केला. तेव्हाच्या प्रासंगीक पोवाड्यात "वाजे सारंगी सतार। लागे पखवाजाचा ताल॥ भले गवई गाणार। सुरताल धरुन॥ असा उल्लेख आहे.[२६]

नट आणि नाटक

या काळातील नाट्यकलेबद्दल फारसे संदर्भ मिळत नाहीत. मराठी रंगभूमीचे अभ्यासक नाट्य कलेच्या उपक्रमाचे श्रेय विष्णुदास भावे यांच्या १८४३ च्या प्रयोगास देतात व याची प्रेरणा कर्नाटकातून आली असे मानतात. अठराव्या शतकात कर्नाटक व आंध्र प्रदेशात नाट्यकलेची जीवंत परंपरा होती हे तर खरेच ![२७] पण विदर्भात अन्य स्त्रोतानेही नाट्यकला आली असण्याची शक्यता आहे. नागपूरकर भोसल्याचा कारभारी दिवाकरपंत चोरघडे यांच्या चिमूर येथील देवालयात व्यंकटेशाचा महोत्सव होत असे. तेथे कृष्णदत्त नावाच्या मैथिल कवीने 'पुरंजनविजय' नांवाचे संस्कृत नाटक सादर केले. या उत्सवात दूरदूरचे पंडित व इतर लोक येत.[२८]

विष्णुदास भावे यांच्या प्रारंभिक प्रयोगाना रामावतारी खेळ म्हणत. प्रभु रामचंद्राच्या कथेवर आधारित असल्यामुळे त्याना हे नाव पडले असावे. नागपूर दरबारात दशावतारी खेळ झाल्याचा उल्लेख आहे.[२९] यात भगवान विष्णुच्या १० अवतारांची कथा सांगण्यात येत असावी. रामावतार हा दशावतारातील एक प्रमुख अवतार असून त्याला आद्य रघुजीने रामभक्तीमुळे चालना दिली असण्याची शक्यता आहे.

लळित हे एक प्रकारचे नाट्यमय धार्मिक मनोरंजन, नवरात्रीच्या शेवटच्या दिवशी सादर केले जाई. यातील मुख्य पात्र स्वतःची गाणी व श्लोक सादर करीत असे.[३०] लळीत सादर कर्ता पौराणिक देवतेची भूमिका स्विकारुन पुराण कथांच्या आधारे मनोरंजन करीत असे.[३१]

याशिवाय पोऱ्यांचा तमाशा आणि सोंग [३२]अभिनय कलेच्या आवश्यक अंगामुळे नाट्यकलेसंबंधी विवेचनात घालण्यासारखे आहे. भांड लोकांच्या तमाशात पन्हा भांडाचे खेळ प्रसिद्ध होते.[३३] शिवराम गोसावी नावाचा नकल्या आप्पासाहेबांच्या मर्जीत होता.[३४]

पोवाडा, लावणी तमाशा

पोवाडा व लावणी ऐकणे हा या काळातील विशेष षौक होता. शिवकाळात सुद्धा पोवाड्यांची रचना आणि गायन होत असे. हे अनुमान त्या काळातील पोवाड्यावरून काढता येते.[३५] पोवाडे व लावण्याची रचना करून श्रोत्यापुढे गाणाऱ्या कलावंताना शाहिर म्हणत. ते बहुधा गोंधळी जातीचे असत.[३६] पोवाडे हे तुणतुणे व ढोलाच्या संगतीने म्हटले जात ते देवी देवतांच्या गोंधळाच्या समाप्तीवर श्रोत्याच्या इच्छेनुसार म्हटले जात.[३७] नागपूरकर भोसल्याशी संबंधीत मलक्या महाराचा पोवाडा[३८] आप्पासाहेबाचा पोवाडा व अन्य काही पोवाडे प्रसिद्ध आहे.[३९] शाहिर निंबाजी याचा पेशवे-भोसले भेटीचा पोवाडा विदर्भ साहित्य संघाचे मासिक 'युगवाणी' यात १९५५ साली प्रसिद्ध झाला आहे. मुधोजीच्या काळातील राधाचा तमाशा आणि राधाचे डफगाणे प्रसिद्ध आहे. ते होळीच्या वेळी होत असे.[४०]

गोंधळ, कथा-कीर्तन

गोंधळ, कथा-कीर्तन यांची धर्मपर मनोरंजन कलात गणना करता येईल. गोंधळ हा तुळजापूरच्या देवी अंबा भवानीच्या कृपेसाठी करण्याचा उत्सव असतो. यजमानाच्या इच्छेनुसार त्याच्या घरी गोंधळी गोंधळ घालतात. यावेळी यजमान देवीच्या टाकाची पूजा करतो आणि मग मुख्य गोंधळी देवतेला पाचारण करून तिच्या स्मरणार्थ निरनिराळी गीते (स्त्रोत्रे) म्हणतो. यानंतर गोंधळी यजमानाच्या विनंतीवरून व श्रोत्याच्या आग्रहावरून इतर देवतांची गीते व ऐतिहासिक पोवाडे म्हणतो. संपूर्ण गोंधळात मुख्य गोंधळी आपल्या हातात मशाल पाजळतो व नाचतो आणि त्याच्या सोबतचे झिलकरी संबळ, तुणतुणे व झांज इ. वाद्ये वाजवितात व समुहाने गातात.[४१] खंडोजी भोसले याने मृत्युपूर्वी

१७८८ साली एक गोंधळ घातला होता.[४२] दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धापूर्वी अमरावतीच्या अम्बादेवीपुढे गोंधळ घातला होता.[४३] द्वितीय मुधोजी (आप्पासाहेब) याने आपल्या छोट्याशा कारकिर्दीत घातलेल्या गोंधळाचे अनेक उल्लेख उपलब्ध आहेत.[४४]

नागपूरच्या कथा-कीर्तनकारात लक्ष्मणशास्त्री डोके यांचे नाव डोकेबुवाच्या मठामुळे काळावर मात करून अजून टिकले आहे. लक्ष्मणबुवा चंद्रपूरातील प्रसिद्ध सत्पुरूष गोविंदस्वामी यांचे शिष्य होत. याची परंपरा पुढीलप्रमाणे - गुरू हरी, रामचंद्र मुनी, मुकुन्दराज, नृसिंह श्रीरंग, केशव, शंकर, विश्वनाथ आणि गोविंद. ह्या परंपरेतील लक्ष्मणबुवा हरिदास होते पण त्याच्या साधुवृत्तीवर लुब्ध होऊन १७८७ मध्ये रघुजीने त्याला रामटेक तालुक्यातील कुंभारी गाव मोकासा दिला.[४५] तेव्हापासून १८१७ पर्यंत लक्ष्मणबुवाची कथा, ललित आणि आरती झाल्याचे उल्लेख आहेत.[४६] चिमणाजी दिवाकर गोसावी जामखेड याची कथा अपूर्व झाल्याचा व १७९० मध्ये अनंत ऋषीची कथा झाल्याचा उल्लेख आहे.[४७] याच वर्षी फडणिसाकडे हरीराम बाबाची कथा व चिटणीसाकडे सखारामबाबा देऊळगावकर याची कथा झाल्याचा उल्लेख आहे.[४८] नागपूरकर भोसल्यांच्या काळातील काही ललित कलांची या प्रकारची माहिती उपलब्ध आहे. ■ ■

संदर्भ सूची

(१) भावे वा. कृ., पेशवेकालीन महाराष्ट्र पृ. १०
(२) गुप्ते का. रा., नागपूरकर भोसल्यांची बखर पृ. ४७-४९
(३) शेजवलकर त्र्य. श., नागपूर अफेयर्स खंड १ पृ. ३६६ ते २९६
(४) इतिहास आणि संस्कृति, एप्रिल-जून १९८९ पृ.
(५) शेजवलकर, खंड १ क्र. ३०१
(६) शेजवलकर, खंड १ पृ. २१६
(७) शेजवलकर, खंड १ पृ. ३९६
(८) शेजवलकर, खंड १ पृ. ३५७, ३७२, ३७३
(९) शेजवलकर, खंड १ पृ. २१३, २१५, २१६
(१०) शेजवलकर, खंड १ पृ. ३२६, सं. नि. का. (संशाधकासाठी निवडलेले कागद) वाय सिरीज १७८३६ (पुणे अभिलेखागार)
(११) संनिका वाय १७७२३, १७८४०, १७८५७, १७७४६
(१२) शेजवलकर, खंड १ लेखांक २९५, २९८, ३०२, ३०३ खंड २ पृ. ८०
(१३) सं. नि. का वाय १७८४१, १७८४८ (अप्रकाशित)
(१४) नागपूर अखबार, ९ जाने. १८१४ (अप्रकाशित)
(१५) अख. ८ मार्च १८१७
(१६) अख. ११, १२ मार्च १८१७
(१७) शेजवलकर, खंड २ पृ. २०८
(१८) शेजवलकर, खंड १ पृ. ३१६, ३१८ खंड २ पृ. १४७
(१९) सं. नि. का. १७८०७
(२०) काळे या. मा, नागपूर प्रांताचा इतिहास (द्वितियावृत्ती) पृ. ४३८-३९
(२१) शेजवलकर, खंड २ पृ. १४८
(२२) शेजवलकर, खंड २ पृ. १६९ लेखांक २८९

अनुक्रमणिका

(२३) शेजवलकर, खंड १ पृ. २१६, ३२२
(२४) राजवाडे, वि..का. वाय. मराठ्यांच्या. इतिहासाची साधने खंड १. पृ. ३३१ ते ४०३
(२५) सं. ति. का. वाय १७८४८
(२६) लांडगे दे. गो., नागपूरचा सांस्कृतिक इतिहास पृ. ६८
(२७) कुळकर्णी, मराठी रंगभूमी पृ. ३७-३८
(२८) हे नाटक विदर्भ संशोधन मंडळाने प्रसिद्ध केले आहे.
(२९) शेजवलकर, खंड १ पृ. ३६६ लेखांक २९६
(३०) मोल्सवर्थ डिक्शनरी
(३१) सं. नि. का. वाय. १७७३६ शेजवलकर, खंड १ ले. २५९
(३२) शेजवलकर, खंड १ पृ. ३३८, ३७६
(३३) शेजवलकर, खंड १ पृ. ३७१, खंड २ पृ. १२०
(३४) सं. नि. का. वाय १७८०७
(३५) निरंतर, गं. भा. मराठी वाङ्मयाची परंपरा पृ. २९१-९३
(३६) ॲक्वर्थ - शालिग्राम, ऐतिहासिक पोवाडे, प्रस्तावना पृ. २
(३७) कित्ता
(३८) वागिश्वरी, वर्ष ४ अंक २ पृ. १३१
(३९) काळे या. मा., नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास पृ. २९९, ३२१
(४०) शेजवलकर, खंड १ पृ. २९७, ३७५
(४१) ॲक्वर्थ प्रस्ता. पृ. ५-७
(४२) शेजवलकर, खंड १ पृ. २९९
(४३) सं. नि. का. वाय १८११०
(४४) सं. नि. का. वाय १७७४२, १७८०६
(४५) लांडगे, पृ. ४९
(४६) शेजवलकर, खंड १ पृ. २१३, २१४, २१५, २९९, ३०३, ३४४, ३६१ स. नि. का. वाय १७७७९ (२९ मार्च १८१७)
(४७) शेजवलकर, खंड १ पृ. २१४, ३४४
(४८) सरदेसाई गो. स., ऐतिहासिक पत्रव्यवहार पृ. २७९

■ ■

मराठी भाषा व व्यवसाय

प्रा. प्रकाश रामदास सपकाळे

भाषा ही एक सामाजिक संपत्ती आहे. तिचे संरक्षण, संवर्धन व परिवर्तन हे सामाजिक मान्यतेनुसार घडून येते. समाजातील अनेक घटकांनुसार भाषेतील परिवर्तन घडून येते. समाजातील त्या त्या घटकाच्या गरजेनुसार त्यांच्या भाषेची जडणघडण होत असते. फार पूर्वीपासून श्रमविभागणीच्या तत्त्वानुसार व्यवसायशाखा निर्माण झाल्या. त्यांचे विशेषीकरण झाले. होत आहे. उदा. डॉक्टर, त्यातले वेगवेगळे तज्ञ, वकील, शिक्षक इत्यादी.

आपापली व्यावसायिक भाषा प्रत्येक व्यावसायिक गटाने कमी अधिक प्रमाणात निर्माण केलेली दिसून येते. त्या त्या व्यावसायिक गटामध्ये या व्यावसायिक भाषेचा वापर होत असतो. व्यावसायिक भाषेचे मध्यवर्ती भाषेशी दळणवळण असते. आदानप्रदान असते.

१. मध्यवर्ती भाषा व व्यवसाय

मध्यवर्ती भाषेतून व्यावसायिकांनी शब्द उचललेले असतात. पण आपापल्या व्यवसायपरत्वे, गरजेनुसार त्यांचा वापर वेगळ्या अर्थाने केलेला असतो. हा विशिष्ट, वेगळा अर्थ फक्त त्या व्यवसायापुरता मर्यादित असतो. मध्यवर्ती भाषेत किंवा इतर व्यवसायात तो शब्द वापरला जात असला तरी इतरत्र त्याचा अर्थ त्या व्यवसायात योजलेल्या अर्थापेक्षा वेगळा असतो. म्हणजे एकच शब्द मध्यवर्ती भाषेत एका अर्थाने, एका व्यवसायात दुसऱ्या अर्थाने तर आणखी दुसऱ्या व्यवसायात तिसऱ्याच अर्थाने वापरलेला दिसून येतो म्हणजे भाषेत त्याचा वापर होत असताना व्यवसायपरत्वे, संदर्भानुसार त्याचा अर्थ घ्यावा लागतो. अशा रीतीने मध्यवर्ती भाषेतील शब्दात व्यावसायिकांमुळे अनेकार्थता प्राप्त होते. उदाहरणार्थ

(१) **ऑपरेशन** हा शब्द एम. एस. डॉक्टरच्या दृष्टीने शस्त्रक्रिया, सेनापतीच्या दृष्टीने मोहिमेवरच्या सैन्याची हालचाल, इतरत्र कार्य.

(२) **कटींग** - केस कापणे, न्हाव्याच्या व्यवसायात. तर कापड कापणे - शिंप्याच्या व्यवसायात. बाइंडर मात्र कागद कापणे या अर्थी तर रकॉर्ड ठेवणारा (कारकून) वर्तमानपत्रातील कात्रण या अर्थी वापरतो.

(३) **कूळ** - शेतकरी - जमीन खंडाने करणारा या अर्थी वापरतो. वकीलाच्या भाषेत तो पक्षकार असतो. सावकाराचा तो ऋणको असतो. इतरत्र जात, आडनाव या अर्थीही वापर होतो.

(४) **काठी** - नावाडी डोलकाठी याअर्थी वापरतो तर महाराच्या हातातील गावकीची कामे करण्यासाठी मिळालेली आज्ञा किंवा मान यासाठी आलेली संधी असा असेल. मुद्रक खिळे जोडताना मध्ये जी पट्टी घालतो तिला काठी म्हणतो. जमीन मापण्याचे एक साधन म्हणून शेतकरी हा शब्द मोजतो.

(५) **गुंडा** - मडक्याला आकार देण्यासाठी कुंभार जो दगड वापरतो त्याला गुंडा म्हणतो. गवंडी मात्र चौरस दगडाला गुंडा म्हणतो. चाकाचा मधला ठोकळा असाही एक अर्थ आहे.

(६) **चाल** - गाण्याची चाल संगीतात असते. सैनिक चाल करतात म्हणजे हल्ला, चढाई करतात. चालणे, रीती-चालरीत असाही अर्थ प्रचलित आहे.

(७) **जीभ** - चामड्याच्या दुसऱ्या भागाला चांभार जीभ असे म्हणतात.

(८) **डिग्री** - शिक्षण क्षेत्रात पदवी तर वैद्यकीय व्यवसायात तापमान मोजण्याचे परिमाण.

(९) **तांबोटी** - न्हाव्याच्या दृष्टीने दाढी करण्याच्या पाण्याची वाटी. तेली घाण्यातील भांड्यासाठी हा शब्द योजतो. तांबट तांब्याच्या विटेच्या आकाराच्या तुकड्याला हा शब्द योजतो.

(१०) **पेपर** शिक्षणक्षेत्रात प्रश्नपत्रिका, उत्तर पत्रिका, निबंध, निबंधाचा मसुदा इत्यादींसाठी हा शब्द वापरतात कार्यालयात तो साधा कागद असतो. इतरत्र वर्तमानपत्र असते.

(११) **थापटणे** - कुंभाराचे मडके ठोकण्याचे हत्यार, गवंड्याच्या दृष्टीने मात्र वेगळे हत्यार असते. न्हावी वस्तरा लावण्याच्या कातडी तुकड्याला हा शब्द वापरतो.

(१२) **पंखा** - लोहाराच्या भट्टीस हवा पुरवण्याचे यंत्र, पिंजाऱ्याच्या कापूस पिंजण्याच्या कमानीस एका बाजूस असलेल्या अर्धवर्तुळाकार फळीस तो पंखा म्हणतो. छापखान्यात ते एक यंत्र असते. गवंडी दरवाजे, खिडक्या यांवर विटांची वेगळ्या पद्धतीने कमान बनवितो त्यास पंखा म्हणतो. पगडी बांधताना पगडीचा वर काढलेला जरतारी तुरा हाही पंखाच. घरात हवा खेळवणाराही पंखा.

(१३) **पेच** - दोरीचा पीळ, स्क्रूचा आटा, कुस्तीतला डाव, विडीच्या पानाचे टोक, पागोट्याचा वेढा तोही पेच.

(१४) **लाग** - गवई एका स्वरावर थांबून दुसऱ्यावर जाणे यासाठी लाग हा शब्द वापरतो. चांभार मात्र चामड्याला तुकडा लावून जोडतात त्याला लाग म्हणतो. विणकर तारेची दिशा बरोबर लावणारा रूळ याअर्थी हा शब्द वापरतात.

(१५) **हात.** हा शब्द व्यायामात हात, डाव याअर्थी तर जुगाऱ्यांमध्ये पत्त्यांचा डाव याअर्थी वापरला जातो. रेल्वेचा तो सिग्नल असतो. नृत्यातील अभिनय प्रकार तो हात. सोनाराचे हातातील दागिने रैल करण्याचे ते उपकरण असते तर शिंप्याचे कापड मोजण्याचे बारा तसूंचे हात हे एक मांप आहे.

(१६) **रवा** सोन्याचांदीचा रज किंवा कण, दागिन्यांवरील कंकर याअर्थी सोनार हा शब्द वापरतात. व्यापारी गूळ, साखर यांचे कण याअर्थी वापरतात. जाडसर पीठ म्हणजे रवा. गंध करण्याचा हळकुंडाचा तुकडा म्हणजेही रवा.

अशा रीतीने समाजातील वेगवेगळ्या व्यावसायिक गटांनी प्रचलित शब्दांना आपापल्या सोयीनुसार, गरजेनुसार अर्थ प्रदान करून त्यांचा वापर केला आहे. आपली गरज तर ते भागवतातच पण जेव्हा हे शब्द त्या त्या व्यवसायातून पुन्हा मध्यवर्ती भाषेत येतात तेव्हा त्या त्या व्यवसायपरत्त्वे वेगवेगळी अर्थवलये निर्माण करताना दिसतात. उदा. व्यवसायपरत्त्वे मजुरीसाठी वेगवेगळे शब्द रूढ आहेत. जसे खोदाई, धुलाई, शिलाई, चराई, पगार, मानधन इत्यादी.

(२) खास व्यावसायिक शब्द / शब्दप्रयोग

काही व्यवसायांमध्ये व्यावसायिकांनी आपल्या गरजेनुसार काही खास शब्द वापरलेले दिसून येतात. त्या व्यवसायाव्यतिरिक्त त्या अर्थाने इतर व्यवसायात ते वापरले जाताना दिसत नाहीत. प्रत्येक व्यवसायाचे खास वैशिष्ट्यपूर्ण क्षेत्र असते, त्यानुसार ही शब्दनिर्मिती होत असते. हे शब्द त्या त्या व्यवसायात केवळ वाच्यार्थाने वापरले जात असतात.

उदाहरणार्थ -

(१) **वैद्य** - नाडी, मात्रा, डोस इ.

(२) **ज्योतिषी** - वक्री, ग्रह, शनी, साडेसाती इ.

(३) **सोनार** - हिणकस, घटती, शंभर नंबरी सोनं इ.

(४) **लोहार** - ऐरण, डाग, पाणी

(५) **सुतार** - भीड, ठिय्या, किकरं, सुरसुरा, रंधा, शार, निशाणा, वासला, पटाशी इ.

(६) **शेतकरी** - वाही, बारे धरणे, पाणी पाजणे, वखर, औत, वाफ, सर्वा, पुऱ्हानं, गव्हाई, कांदे बाग, मिरग्या बाग, बागायती, जिरायती इत्यादी.

(७) **न्हावी** - वस्तरा, धोपटी, नराणी, हजामत, दाढी, मालीश, हेअर डाय, बॉय कट, सेटिंग इत्यादी अनेक नवीन शब्द फॅशननुसार येत आहेत.

(८) **चांभार** आरी, रापी, इंगा, वादी, लाग, सुकतळ, एकलई

(९) **शिंपी** - तुरपाई, काजवटन, इंटरलॉक, रफू, ओव्हरलॉफ, आऊटफिटिंग, कॉलर, टेलर कफ, इत्यादी. अनेक नवीन शब्दांचा समावेश होत आहे.

(१०) **गवंडी** - डवर, गिट्टी, सिंगल, डेपो, करणी, थापी, नयला, रंधा, ओळंबा, बांधी सेंटरिंग, स्लॅब पडणे, प्लॅस्टर इत्यादी अनेक शब्दांची भर पडत आहे.

(११) **वकील** - अर्शील, वादी, प्रतिवादी, बेल, जामीन, वकीलपत्र, नोटीस, तारीख, पिटीशन, केस, अपील, समन्स, स्टे, ऑब्जेक्शन दिवाणी, फौजदारी इ.

(१२) **डॉक्टर** -मेडिकल चेकअप, पेशंट, नर्स, एक्स रे, ब्लड ग्रूप, व्हिजीट फी, इंजेक्शन, कॅप्सूल, ड्रेसिंग, अतिदक्षता विभाग इत्यादी कितीतरी शब्द या क्षेत्रात प्रचलित आहेत.

(१३) **पोलीस** - हवालदार, वॉरंट, केस, श्वानपथक, बेडी, हप्ता, रिमांड.

(१४) **शिक्षण क्षेत्र** - हजर, गैरहजर, गटसंमेलन, सेमिनार, वर्कशॉप, पेपर रिडिंग, इन्स्पेक्शन, विद्यापीठ, टी. सी., प्राचार्य, मुख्याध्यापक इत्यादी पदनामे, कार्यक्रम यात इंग्रजी शब्द व त्यांचे पारिभाषिक शब्द यांचे प्रमाण खूप आहे. उदाहरणे पुष्कळ आहेत.

(१५) व्यापारी - तेजी, मंदी, मुंबई बाजारभाव, काटा, तराजू, मक्ता, डिलरशीप, होलसेल, रिटेल, पाला करणे याशिवाय अनेक सांकेतिक व गुप्त शब्द व्यापाऱ्यात प्रचलित आहेत.

(१६) **ड्रायव्हर** - पुठ्ठा लावणे, टोचण करणे, फालकं, मोसम इत्यादी

अशा रीतीने अनेक व्यवसायांचा विचार करणे शक्य आहे. स्थानपरत्वे यात आणखी भर पडलेली असणे शक्य आहे.

(३) व्यवसायांची वाक्प्रचार, म्हणी इ. देणगी

व्यावसायिक शब्द व शब्दप्रयोग मध्यवर्ती भाषेत वापरले जातात तेव्हा त्यांचा केवळ वाच्यार्थाने उपयोग होत नाही तर लक्ष्यार्थ व व्यंगार्थाने होतो. अनेकदा मध्यवर्ती भाषेत व्यावसायिक शब्दप्रयोगांची रूपके होतात. अनेक व्यवसायांतून अशी रूपके, वाक्प्रचार, म्हणी मध्यवर्ती भाषेत निर्माण होऊन भाषा अर्थदृष्ट्या समृद्ध झाली आहे. असे वाक्प्रचार त्या त्या मूळ व्यवसायात मात्र वाच्यार्थाने वापरले जातात. उदाहरणार्थ -

(१) **न्हावी** - चंपी करणे, गुळगुळीत करणे, भादरणे, बिनपाण्याची हजामत, हजामत करणे, उलटी सुलटी करणे

(२) **वकील** - वकिली करणे (बाजू घेणे)

(३) **मांत्रिक** गंडा घालणे, (लुबाडणे, पैसा उकळणे)

(४) **पुराणिक** - मूळपदावर येणे, पुराण सांगणे, आख्यान मांडणे, (कंटाळवाणी बडबड)

(५) **वैद्य** - मात्रा लागू पडणे, नाडी सापडणे, डोस (उपदेश)

(६) **शेतकरी** - बीजारोपण करणे (आरंभ) मातेरे होणे (नुकसान) वाही देणे (कानउघडणी करणे), खतपाणी घालणे इ.

(७) **ज्योतिषी** - शनीचा फेरा, राहू केतू, साडेसाती असणे, ग्रहण लागणे

(८) **सोनार** - तावून सुलाखून निघणे (कसोटीस उतरणे), कसोटीचा दगड (परीक्षा घेणे), कान टोचणे (कान उघडणी करणे) बावनकशी सोने इत्यादी

(९) **चांभार** - इंगा दाखवणे, कातडी नरम करणे, चांभारचौकशी करणे. म्हणी - घरचा चांभार अढवाणी, चांभाराच्या मांडीखाली आरी, चांभार पोरीला मारी.

(१०) **कोळी** - गळ टाकून पाहणे, अमिष दाखवणे, उचलबांगडी करणे

(११) **भिक्षुक** - दक्षिणा देणे, नैवद्य दाखवणे-देणे, आहुती देणे (त्याग करणे)

(१२) **लोहार** - घिसाडघाई (धांदलीने अव्यवस्थित काम करणे, लोखंड लाल असते तोवर घाव घालावा इ.)

(१३) **सुतार** - ठिय्या देऊन बसणे

(१४) **कुंभार** - अवा उरतणे (सर्व मुलांचे सर्व काही चांगले होणे)

(१५) **कल्हईवाला** - कल्हई करणे, (सारवासारव) पॉलिसी करणे

(१६) **गवंडी** - पाया घालणे (आरंभ करणे) इ.

महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागात बोलीभाषांमध्ये असे अनेक वेशिष्ट्यपूर्ण शब्द त्या त्या व्यावसायिकांच्या नित्य वापरात आहेत. त्या शब्दांना जातीचे, व्यवसायाचे खास सांस्कृतिक संदर्भ असतात. असे शब्द मध्यवर्ती भाषेत अधिक प्रमाणात आले पाहिजेत. बोली भाषांतली ही समृद्धी मध्यवर्ती भाषेत आली तर मराठीचे सामर्थ्य व समृद्धी नक्कीच वाढणार आहे. भाषाभिवृद्धीत व्यावसायिकांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. ■

प्रा. प्रकाश रामदास सपकाळे
११, गणेश कॉलनी, जळगाव रोड, भुसावळ ४२५ २०१

॥ प्रतिक्रिया ॥

' चिमण्या, टरफले आणि सहगल 'संबंधी.

(प्रा. के. ज. पुरोहित (शांताराम) यांची युगवाणीच्या जु.-ऑ.-स./१९९४ च्या एकांक विशेषांकातील श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांच्या 'चिमण्या, टरफले आणि सैगल'वरील त्यांना कळविलेली प्रतिक्रिया.)

ही एकांकिका नाही. 'संभाषणरूपी रचना' हे वर्णन बरोबर आहे. संवादात लिहिलेली लघुकथा म्हटले तरी चालेल. एकांकिका खचितच नव्हे. वाचकांचे/प्रेक्षकांचे लांगुलचालन जेवढे गर्ह्य तेवढेच किंबहुना त्याहून अधिक गर्ह्य लेखकाने वाचकांसाठी/प्रेक्षकासाठी दाखवलेले औदासिन्यही. पुष्कळदा हे औदासिन्यही शत्रुत्वासारखेच असते. एखाद्या मासिकाचा संपादक, लेखक (सर्जनशील) असेल तर त्याला हे भान असायलाच हवे, साहजिकच असते. त्याने मुद्दाम एखादी भूमिका घेतली - नवतेची, elitistic, avant garde वगैरे तर गोष्ट वेगळी. मग त्या मासिकाची 'सत्यकथा' होते. मधल्या टप्प्यावर त्या मासिकाने केवढेही मोठे काम केले असले तरी.

'संभाषणरूपी रचना' किंवा अन्य नाव देण्यास हरकत नाही. पण त्याने काय साधणार? लघुनिबंधाऐवजी गुजगोष्ट, ललित निबंध, ललित लेख इत्यादी नावे देऊन काही साधले नाही हे तुम्ही जाणताच. कोणतेही नाव पूर्णपणे समर्पक नसते. नव्या नावाच्या समर्थनात कृतक समीक्षा उत्पन्न होते. कधी कधी त्यामुळे वाङ्मयप्रकारालाच नख लागते. लघुनिबंधाच्या बाबतीत निश्चित असे झाले आहे. मराठीतल्या रूपवादी समीक्षकांची ही एक कमाई.

राम पटवर्धनांना सापडली नाही ती 'थीम' मला तुमच्या एकांकिकेत स्वच्छ दिसली. ती आणि ती चा पूर्वसंबंध व आजचे त्याचे स्वरूप ही थीम. त्यांबरोबर होणारी भावनांची घुसळण ही थीम. फक्त नाटक म्हटले (ते कितीही अंकी असो) की त्याच्या अगदी नागर, Sophisticated रूपातसुद्धा कुठेतरी अतिनाट्य पाहाणे हे वेस्कर, ऑसबोर्न, ओनील पासून तेंडूलकर एलकुंचवारपर्यंतच्या नाटककारात दिसेल. मेलोड्रामा या शब्दाला घाबरायचे कारण नाही. मेलो नको म्हणून ड्रामाही नको असे होणे हानीकारक.

के. ज. पुरोहित

श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांचा 'चिमण्या, टरफले आणि सैगल' हा 'लेखनप्रयोग' वाचला.

कवितेच्या ओळींमधून गवसलेला पात्ररूपी व नाट्यात्म असा जो जीवनाशय श्रीपाद भालचंद्र जोशींनी या लेखनातून व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे अशी प्रयोगशीलता ही केवळ 'प्रयोगाकरता प्रयोग' या क्षुल्लक जाणिवेतून जन्म घेत नाही. विशिष्ट मूल्य व जीवनविषयक भूमिका जगू इच्छिण्याचा कलावंताचा प्रत्यक्ष व्यावहारिक जीवनविषयक पातळीवरील संघर्ष देखील त्याच्या मुळाशी असतोच असे माझे मत आहे.

श्रीपाद भालचंद्र जोशींच्या कवितांचे देखील मराठी कवितेतील जे त्यांचे स्वतःचे असे काव्यविषयक वेगळेपण आहे त्याच्या मुळाशीच अशी जाणिव आहे म्हणूनच ती मूलतः कवितांच्यामधूनच निघून 'चिमण्या, टरफले आणि सैगल' सारखा वाङ्मयाकार धारण करू शकते.

अनुदान, पुरस्कार, लोकानुनय आणि कथन, पठन, गायन, वाचनाच्याच तेवढ्या आजच्या 'पाप्युलर' लेखनसंस्कृतीच्या काळात त्या साऱ्याच्या मुख्य प्रवाहात राहूनही स्वतः मात्र त्यापासून अलिप्त राहून श्रीपाद भालचंद्र जोशींसारखेच कवी-लेखक एकाकीपणे वेगळी लेखनसंस्कृती त्यांच्या पिढीतही टिकवून आहेत याचे पुनः एकदा दर्शन घाडले.

अशा बाबींची मूल्यात्मकता, वाङ्मयीन आणि प्रत्यक्ष व्यावहारिक जीवन संदर्भात देखील, जाणणारे मर्मज्ञ, समीक्षक, दिग्दर्शक यांची मात्र एकतर उणीव असावी किंवा व्यावहारिक जीवनाच्या पातळीवरील उदासीनतेने तरी त्यांना संपूर्ण झपाटले असावे असे वाटते.

अरुण कांबळे

अनुक्रमणिका

॥ चर्चासत्र ॥

मानवी जीवनव्यवहार आणि साहित्य अंतःसंबंध

"मानवी जीवन व्यवहारासाठी मुक्त स्वातंत्र्याची गरज असून बकालांच्या हाती संस्कृती गेल्यावर काय स्थिती होते ते आजच्या महाराष्ट्रावरून दिसते आहेच. तेव्हा महाराष्ट्राचाही अफगणिस्तान होऊ शकतो. याला अडसर घालायचा असल्यास मुक्त स्वातंत्र्य हाच एकमात्र उपाय आहे." असे प्रतिपादन प्रख्यात कादंबरीकार, समीक्षक आणि कवी डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी केले.

विदर्भ साहित्य संघ आणि अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने विदर्भ साहित्य संघाच्या गडकरी सभागृहातील "मानवी जीवन व्यवहार आणि साहित्य अंतः संबंध" या विषयावरील दोन दिवसांच्या चर्चासत्राच्या अध्यक्ष पदावरून ते बोलत होते. अशा प्रकारच्या मूलगामी प्रश्नांवर निबंध वाचन आणि चर्चा घडवून आणल्याबद्दल त्यांनी आयोजकांचे अभिनंदन केले.

दि. ११, १२ डिसें. १९९३ च्या या चर्चासत्राचे उद्घाटन ख्यातनाम साहित्यिक डॉ. वि. भि. कोलते यांच्या हस्ते झाले. उद्घाटन प्रसंगी डॉ. कोलते म्हणाले की या चर्चासत्रातील दुसऱ्या दिवशीचा विषय माझ्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे कारण "अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य व त्याचा आदर करण्याची वृत्ती नसल्यास काय होते त्या परिस्थितीचा आज महाराष्ट्रात खुद्द मीच बळी आहे."

उद्घाटनानंतर वि. सा. संघाचे सरचिटणीस, श्री. मनोहर म्हैसाळकर व उपाध्यक्ष डॉ. भा. ल. भोळे यांनी सर्व मान्यवरांचे स्वागत केले. 'युगवाणी'चे संपादक व या चर्चासत्राचे संकल्पक श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांनी चर्चासत्राची पार्श्वभूमी विशद केली. डॉ. अशोक केळकर यांनी 'युगवाणी'साठी पाठविलेल्या - "मानवी जीवन आणि साहित्य व्यवहार : अंतःसंबंध" या निबंधाने या चर्चासत्राची प्रेरणा मिळाल्याचे त्यांनी सांगितले. त्याच विषयाशी संबंधित 'ललितकला आणि साहित्य अंतःसंबंध', 'मूल्य, नीती, आदर्श व साहित्य : अंतःसंबंध', 'अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, सामाजिक बांधिलकी आणि आविष्कारावरील बंधने' या विषयांवर अनुक्रमे डॉ. अशोक केळकर, श्री. ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, प्रा. मे. पु. रेगे आणि डॉ. वसंत आबाजी डहाके यांचे निबंध वाचन होणार असल्याचे सांगून त्यांनी सूत्रं अध्यक्ष डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांच्या स्वाधीन केली.

डॉ. अशोक केळकर यांचा "मानवी जीवन आणि साहित्य : अंतः संबंध" हा निबंध अत्यंत विचार प्रवर्तक होता. प्रस्तुत विषयाचे विवेचन करताना ते म्हणाले, "साहित्य हे मानवी जीवनातूनच उसळते आणि मानवी जीवनातच ते विलय पावते अर्थात साहित्याचा उद्‌गम आणि विकास मानवी जीवनातून घडतो व मानवी जीवनातच साहित्याचे प्रयोजन आणि परिणती ठरते."

"साहित्य व्यापार हा साहित्यकार आणि रसिक या दोघांनी मिळून घेतलेला मानवी जीवनाचा एक शोध असतो म्हणूनच साहित्याच्या उद्‌गम विकासाचा आणि प्रयोजन परिणतीचा शोध घेणे आणि उलगडा करणे हे साहित्य समीक्षकाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. साहित्य व्यवहाराला व्यापक मानवी जीवन संदर्भ असतो. हे समीक्षकाला कायम जाणवत राहिले पाहिजे" असे डॉ. अशोक केळकर यांनी सांगितले.

चर्चेला उपस्थित समीक्षकांनी त्यावर साक्षेपाने चर्चा केली, त्यात प्रामुख्याने डॉ. आशा सावदेकर, डॉ. जयंत परांजपे, डॉ. वीणा आलासे यांनी प्रश्न उपस्थित केले. या सर्वांच्या बोलण्याचा रोख होता की एखाद्या विशिष्ट अंगावर भर देणारी उदा. आदिबंधात्मक समीक्षेने केलेले एखाद्या कलाकृतीचे आकलन विशेष वाटत नाही त्यामुळे ती फारशी उपयुक्त वाटत नाही. अर्थात हा मुद्दा डॉ. केळकरांनी मान्य केला नाही.

दुसऱ्या सत्रात श्री. ज्ञानेश्वर नाडकर्णी यांनी निबंध वाचन केले. विषय होता "ललित कला आणि साहित्य : अंतःसंबंध, "ललित कला आणि साहित्य यांतील अंतः संबंध फार वरवरचा असतो व अनेकदा तर हा संबंध का व

कसा लावावा हा प्रश्न पडण्याएवढा वरवरचा असतो" असे आपले मत मांडले. त्यांच्या एकूणच विधानांवर निमंत्रितांनी आक्षेप घेतले व त्यावर हिरिरीने चर्चा झाली. डॉ. अशोक केळकर, डॉ. दमयंती पांढरीपांडे, डॉ. आशा सावदेकर, महेश एलकुंचवार, वसंत आबाजी डहाके, पुरुषोत्तम मालोदे इत्यादींनी चर्चेत भाग घेतला.

सत्राच्या अध्यक्षीय समारोपात डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी अध्यक्षीय भाष्य करताना "निर्मिती, निवड, साठवणे, आणि फेकणे या सगळ्या गोष्टी समाजाच्या वारशातून घडतात. नाडकर्णींनी ज्या रवी वर्मा, दलाल इत्यादींच्या कलेचा उल्लेख केला ती परंपरा टिकण्यासारखीच नव्हती." असे स्पष्ट विधान केले. पुढे ते म्हणाले की "ऐंद्रिय संवेदनांना बळकावायच काम कला करतात, साहित्य नाही."

चर्चासत्राच्या दुसऱ्या दिवशी व तिसऱ्या सत्रात प्रथम प्रा. मे. पु. रेगे यांच्या निबंधाचे वाचन होणार होते परंतु त्यांच्या अनुपस्थितीमुळे नंतरचे सहभागी डॉ. वसंत आबाजी डहाके यांनी आपला निबंध सादर केला. त्यांच्या विवेचनाचा विषय होता "अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, सामाजिक बांधिलकी आणि आविष्कारावरील बंधने." अत्यंत मुद्दसूद विवेचन करताना ते म्हणाले, "संपूर्ण अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य असलेली समाज रचना कधीच अस्तित्वात नव्हती.". "केवळ शासन संस्थाच अभिव्यक्तीबंधने घालते असे नाही तर सांस्कृतिक सत्ताही नियंत्रणाची मागणी करते. एखाद्याला वाळीत टाकणं हे त्याच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावरचं आक्रमणच आहे. अशी आक्रमणे प्राचीन काळापासून आजपर्यंत होत आहेत." असे मत त्यांनी मांडले.

त्यांच्या निबंधावर चर्चा करताना, डॉ. वीणा आलासे म्हणाल्या "बाह्य बंधनापेक्षा आंतरिक बंधन महत्त्वाचे असते. मानवी जीवन आणि साहित्याला एक आंतरिक आणि नित्य अंग असतं. प्रेम आणि अधिकार या दोन्ही तटात साधर्म्य हवं. दोन्ही परस्पर पूरक आहेत. तेव्हा अधिकार आणि प्रेम यापैकी कोणाची निवड करायची ?" त्यावर उत्तरादाखल डहाके म्हणाले, "साहित्यिक आपली सत्ता उभारून वाचकावर आपली सत्ता गाजवतो ती सत्ता उपरी नसते. साहित्याला शासनाचे अनुदान मिळणं हा संबंध उपरा म्हणता येईल."

डॉ. डहाके यांनी सगळ्याच संकल्पनांचे स्वरूप वेगवेगळे विचारवंत, तत्त्वज्ञ, लेखक आदिंचे दाखले मांडून साम्यवादी विचारांविरूद्धचे ही लेखन कसे प्रतिबद्ध असू शकले हे विशद केले.

त्यांच्या निबंधावर समरसून चर्चा झाली. डॉ. भा. ल. भोळे यांनी तत्त्वज्ञानाच्या स्विकाराने येणाऱ्या स्व-नियंत्रणाचा विचार मांडला. श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांनी यथार्थवाद, आदर्शवाद जाणून घेऊन उत्तरे देण्याचा विचार मांडला तर साहित्य महामंडळाचे अध्यक्ष प्रा. सुरेश द्वादशीवार यांनी स्वातंत्र्याची वाटणारी भीती हीच अधिक नियंत्रक ठरते असे मत मांडले.

चर्चासत्राचा समारोप करताना अध्यक्ष डॉ. भालचंद्र नेमाडे म्हणाले, "विकृत होणारी व्यवस्था मोडण्याकरिता जोखीम पत्करून, नियंत्रणाची पर्वा न करता लिहिणे हे खऱ्या लेखकाचे कर्तव्य असून नियंत्रकाचाही नियंत्रक म्हणूनच लेखकाचे स्थान असले पाहिजे. विविध निर्बंधातूनही चांगले साहित्य कसे वाचवायचे हाच प्रश्न असून स्वतःकडे कठोर परिक्षकाच्या भूमिकेतून बघणारा लेखकच आपल्या आविष्काराला निरोगी रूप देऊ शकेल."

मानवी जीवन व्यवहार आणि साहित्याचा अंतःसंबंध शोधणारे अशा प्रकारचे हे विदर्भातील पहिलेच अभिनव चर्चासत्र होते. विद्यापीठीय वर्तुळाबाहेरील प्रतिभेला वाव देणारे हे चर्चासत्र असल्याचा उल्लेख चर्चासत्राचे संकल्पक श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांनी केला. चर्चासत्राच्या शेवटी डॉ. रविंद्र शोभणे यांनी आभार प्रदर्शन केले.

विदर्भ साहित्य संघ आणि साहित्य महामंडळाच्या संयुक्त विद्यमाने घडवून आणलेला हा उपक्रम अभिनंदनीय होय. ज्ञानेश्वर नाडकर्णीची ताठर भूमिका आणि मे. पु. रेगे यांची निमंत्रण स्वीकारून, आश्वासन देऊनही असलेली अनुपस्थिती वगळता संपूर्ण चर्चासत्र उत्तम पार पडले. विचारवंतासाठी मार्गदर्शक व विचारप्रवर्तक ठरले. चर्चासत्राला उपस्थितांनीही उत्तम प्रतिसाद दिला. ■

सौ. शोभा उबगडे,
२१९, धरमपेठ, नागपूर

वा | च | की | य

संपादक, युगवाणी यांस,
स.न.वि.वि.

काही महिन्यांपूर्वी तुमच्या मासिकात प्रसिद्ध झालेले, डॉ. विश्वास कानडे यांनी केलेले, टी. एस्. अलिमट यांच्या The Waste Land चे भाषांतर नुकतेच वाचण्यात आले. त्या भाषांतराबाबत काही मुद्दे उपस्थित करावेसे वाटतात म्हणून हे पत्र.

भाषांतरातील चुका व त्रुटी (जरी त्यांची संख्या मोठी असली तरी) काढत न बसता, त्या खटाटोपाच्या अनुषंगाने भाषांतराबाबतच काही मूलभूत प्रश्न विचारावे असे मनात आले. या प्रश्नांना खरे तर "उत्तरे" नाहीत, पण ते उपस्थित केल्यामुळे भाषांतर विषयक विचारांना चालना मिळेल असे वाटते.

१. डॉ. कानडे यांनी ग्रोव्हर स्मिथ यांचे, अनूविन् क्रिटीकल लायब्ररीसाठी लिहिलेले (मालिका- संपादकः क्लॉड रॉसन) The Waste Land (लंडन १९८३) हे पुस्तक वाचलेले दिसत नाही. निदान त्याचा वेगळा उल्लेख त्यांच्या ग्रंथसूचीत नाही.

२. या पुस्तकाचा मी प्रथम उल्लेख केला याला कारण आहे. इलियटची The Waste Land ही कविता शब्दा-शब्दासाठी युरोपीय साहित्यिक/सांस्कृतिक परंपरेवर किती अवलंबून आहे ते या ग्रोव्हर स्मिथ यांच्या पुस्तकाचे वाचन करताच लक्षात येते. (आधी आले नसले तरीही.) अशा कवितेचे कसलयाही टिप्पणी - स्पष्टीकरणांखेरीज नुसते मराठी "भाषांतर" करण्यात काय हशील आहे ? हा पहिला प्रश्न. उदाहरण म्हणून The Waste Land ची पहिलीच ओळ घेऊ. April is the cruellest month." ही वाचून मराठी वाचकाला तिच्यात कसलाही विरोधाभास दिसणार नाही. कारण आपल्या जीवघेण्या उन्हाळ्याची सुरवात एप्रिल महिन्याने होते आणि तो अत्यंत क्रूर महिना आहे हे आपल्याला म्हणताच पटून जाईल. युरोपातल्या आल्हाददायक वसंताची व त्यांचा द्योतक असणाऱ्या एप्रिलची महाराष्ट्रात वानवा असल्याने त्या ओळीचे नुसते "भाषांतर" (म्हणजे "एका भाषेतल्या अर्थ-खुणा दुसऱ्या भाषेत उतरवणे" इतकीच क्रिया) करण्यात काय अर्थ उरतो ? त्या ओळीपुढच्या "लायलॅक" (म्हणजे काय ब्वा ?) किंवा "बर्फाच्छादनाखाली उबदार ठेवणारा हिवाळा" या सर्व गोष्टींचा आम्हाला कसा पत्ता लागावा ?

तेव्हा : "भाषांतर" म्हणजे काय ? इथपासूनच सुरवात करायला हवी. The Waste Land चे "रुपांतर" करण्यात काहीतरी अर्थ होता (उदा. "श्रावण हा अगदी क्रूर, दुष्ट महिना आहे" असे म्हटल्यास "श्रावणमासी हर्ष मानसि हिरवळ दाटे चोहिकडे "ची मराठी वाचकास आठवण होऊ शकेल.) पण ते "रुपांतर" ही एक साहित्यिक चमत्कृती म्हणूनच वाखाणता आले असते. The Waste Land मधले कुठलेही भावनिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक वा सामाजिक संदर्भ "आपल्याला" लागू नाहीत हे सत्य आहे आणि म्हणून ती कविता जर (डॉ. कानड्यांच्या पद्धतीने तर नक्कीच) मराठीत आणायची तर तिला "शब्दकोशी भाषांतर" यापरता अर्थ उरत नाही.

३. डॉ. कानडे यांनी The Waste Land च्या अखेरच्या इलियट यांच्या टिपाही एक फटक्यात उडवून दिल्या आहेत. Text आणि textuality यांची कशीही व्याख्या केली तरी त्या टिपा त्या कवितेचा एक अपरिहार्य भाग आहेत. उद्या मग कवितेचे नाव, अेपिग्राफ इ. गोष्टीही वगळाव्या असे कुणी म्हणेल, तर काय ? त्या कवितेची "संहिता" म्हणून जे काय त्या लेखकाने छापले ते सर्व त्या कवितेचा भाग आहेत, अर्थातच आहेत; त्या टिपा बाद करण्याला आधार म्हणून डॉ. कानडे यांनी "अनेक टीकाकारांचा" हवाला दिला आहे (नावे नाहीत). पण आता

कुणीच त्या टिपा संहितेबाह्य मानत नाहीत हे त्यांना ठाऊक नसावे असे वाटते.

खुद्द इलियट यांची या बाबतीत साक्ष काढणे योग्य नाही कारण एक तर " Tradition is the Individual Talent " या लेखात स्वतः इलियटनीच लेखकांच्या मतांना बाद ठरवलेय आणि दुसरे म्हणजे इलियटना वाचक/समीक्षकांची दिशाभूल करणे, त्यांना उगीच खोट्या मार्गावर धाडणे व त्यांची (विशेषतः गाढ्या अभ्यासकांची) चेष्टा करणे याची आवड होती. या दोन्ही बाबी अभ्यास आणि गंभीर अनुवादकाने ध्यानात घेतल्या पाहिजेत.

४. अशा रीतीने कसल्याही स्पष्टीकरण वा टिपांचा अभाव असणारे, इलिटच्या टिप्रांना अलहिदा समजणारे, कुठल्याही परंपरेचा (आपल्या वा पाश्चात्य) आधार न घेणारे, केवळ शब्दाला शब्द अशा प्रकारचे भाषांतर The Waste Land सारख्या कवितेच्या बाबतीत मराठी वाचकाला कितपत उपयुक्त, वाचनीय वा मजेशीर वाटेल ?

५. The Waste Land ची हिंदी, गुजराथी, बंगाली, मल्याळी भाषांतरे आहेत असे कळते. डॉ. कानडे यांचे हे मराठी - केवळ मराठीच अवगत असणाऱ्या आणि इंग्रजी भाषा वा साहित्य यात अनभिज्ञ असणाऱ्या वाचकाला निरुपयोगी अशा - भाषांतर यांची तुलना करणे महत्वाचे आहे. इंग्रजी साहित्यात ही कविता आता बऱ्याच अंशी एकीकडे पडली आहे आणि भारतातील विद्यापीठातून तिला इतके महत्व दिले जाते याचे पाश्चात्यांना आश्चर्य वाटते. परंतु नुसतीच इंग्रजी भाषा जाणणाऱ्याला तिचा अर्थ कळणे कठीण आहे कारण ती इंग्रजी साहित्याच्या आणि ग्रीक, लॅटीन, इटालियन, जर्मन, फ्रेंच इ. युरोपीय साहित्यांच्या संदर्भावर आणि त्या संदर्भांच्या अनुषंगाने दर्शवल्या जाणाऱ्या आधुनिक (इलियट काळच्या) युरोपाच्या सांस्कृतिक दारिद्र्याच्या चित्रणावर अवलंबून आहे. अशा कवितेच भाषांतर करताना काय करायचे याचा विचार डॉ. कानडे यांनी केलेला नाही (उदा. इंग्लिश पबमधील स्त्रियांच्या संभाषणाचे त्यांनी केलेले निरर्थक भाषांतर). पाश्चात्यांतही, त्यांच्या परंपरेची जाण, जाणीव, अभ्यास असणाऱ्यांनाच रुचणाऱ्या, " समजणाऱ्या " या कवितेचा गाभा डॉ. कानडे यांच्या भाषांतरात मराठी वाचकाला सापडण्याचा काही संभव नाही, पण इतर भारतीय भाषांतल्या भाषांतरात तो कितपत उतरला आहे याचा शोध घेणे सूचक ठरावे.

६. या सर्व बाबतीत सन्मित्र वसंत डहाके यांच्याशी चर्चा केली असता त्यांनी एक वेगळाच मुद्दा मांडला, तो रुचला, पचला नाही तरी त्याचाही विचार केला पाहिजे हे पटले. तो असा "आजवर मराठीतल्या विद्वानांनी निरनिराळ्या पाश्चात्य लेखकांची नावे जागोजाग पेरुन आपली विद्वत्ता सिद्ध करण्याचे उद्योग केले पण (काही लक्षणीय अपवाद सोडून) "भाषांतर "या प्रक्रियेला हीन लेखून त्या पाश्चात्त्य विद्वानांचे विचार/साहित्य आपल्या भाषेत आणण्याचे मात्र टाळले. (यात त्यांचा आंतरःकोऽ पि हेतू असेल असा आरोप करणे आपण टाळूया.) तेव्हा आता तरी कुणी या पाश्चात्त्य लेखकांचे भाषांतर करीत आहे ही गोष्ट स्तुत्य आहे. त्या भाषांतरावर मग हवी तर चर्चा व्हावी. (या पत्राने ती सुरू होईल ही आशा) पण मुळात भाषांतरे झालीच पाहिजेत." या डॉ. डहाके यांच्या विवादाला अनुसरून याही भाषांतराचे स्वागत. पण वर उपस्थित केलेल्या शंकांच्या विचारानंतर कुणी The Waste Land चे पुन्हा एकदा भाषांतर करायला सज्ज झाले तर त्यांचे आणखीच स्वागत.

७. एक मैत्रीण, विद्यार्थिनी आणि इंग्रजीची अध्यापक, उर्मिला भिर्डीकर हिने उपस्थित केलेल्या आणखी एका मुद्याचाही भाषांतरकर्तीने विचार करायला हवा. तो असा : भाषांतरकर्ती ही टीकाकारही असते, आणि समीक्षक-विवेचकही असते. The Waste Land च्या या भाषांतरात उपमा-उत्प्रेक्षा आणि रुपकांचे जसेच्या तसे भाषांतर केल्यामुळे ही भूमिका वठवणे त्यांना जमलेच नाही. त्या दृष्टीने एक विचार मांडावासा वाटतो. भारतीय भाषांतरकारांनी (उभयलिंगी) इलियटचे भाषांतर करताना इलियटच्या " Orientalism बद्दल टीकात्मक भूमिका घेतली पाहिजे आणि दुसरे म्हणजे निरनिराळ्या संहितांर्गत संदर्भा-लाग्याबांध्यांचा त्यांनी किती खुबीने आणि उपरोधाने वापर केला आहे त्याकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. डॉ. कानडे यांच्या भाषांतरात या दोन्ही गोष्टींकडे दुर्लक्ष झाले आहे.

क. आ.

गौरी देशपांडे

३०३ कार्लाईल कोर्ट, क्लेव्हर व्हिलेज, वानवडी, पुणे ४०.

केंद्रीय कार्यवृत्त
ऑक्टोबर ९३ ते डिसेंबर ९३.

५ नोव्हेंबर

मराठी रंगभूमी दिनाप्रीत्यर्थ विदर्भ साहित्य संघाच्या परिसरात असलेल्या नटराजाच्या प्रतिमेचे पूजन करण्यात आले. या प्रसंगी केंद्रीय कार्यकारिणीचे स्थानिक सदस्य उपस्थित होते.

१२ डिसेंबर

'घर आंगण' उपक्रमांतर्गत श्री. गजानन पांडे दिग्दर्शित एक एकांकिका सादर करण्यात आली.

१६ व १७ डिसेंबर

विदर्भ साहित्य संघाच्या कै. ए. श्री. पटवर्धन व्याख्यानमालेअंतर्गत सुप्रसिद्ध नाट्यलेखक प्रा. गो. पु. देशपांडे यांची दोन व्याख्याने गडकरी सभागृहात आयोजित करण्यात आली होती. दि. १६ रोजी 'मराठी नाटकाची गोष्ट' व दि. १७ रोजी 'बदलते राजकीय वास्तव व मराठी नाटक' या विषयांवर त्यांची अभ्यासपूर्ण व्याख्याने झाली. प्रा. सुरेश द्वादशीवार अध्यक्षस्थानी होते.

१८ डिसें.

श्री. हिरामण लांजे लिखित 'मराठी रंगभूमी उगम व विकास' या पुस्तकाचा प्रकाशन समारंभ वि. सा. संघ व विवेक प्रकाशन यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आला. या प्रसंगी प्रा. सुरेश द्वादशीवार, डॉ. मधुकर आष्टीकर, श्री. गिरीश गांधी, श्री. सतीश पावडे यांची भाषणे झाली.

१९ डिसें.

'घर आंगण' उपक्रमांतर्गत श्री. अजय धारे दिग्दर्शित एक एकांकिका सादर करण्यात आली.

२१ व २२ डिसें.

विदर्भ साहित्य संघाची कै. ग. त्र्यं. माडखोलकर व्याख्यानमाला यावर्षी प्रसिद्ध विचारवंत डॉ. य. दि. फडके यांनी गुंफली. याप्रसंगी त्यांनी दोन्ही दिवस 'धर्म आणि राजकारण' या विषयावर त्यांनी आपले विचार व्यक्त केले.

२६ डिसें.

'घर आंगण' उपक्रमांतर्गत श्री. गजानन पांडे दिग्दर्शित एक एकांकिका अणे दालनात सादर करण्यात आली.

१७ डिसें.

'बाहुली नाट्य' व विदर्भ साहित्य संघ यांच्या संयुक्त विद्यमाने धनवटे रंगमंदिरात शब्दभ्रम कलाकार रामदास पाध्ये यांचा 'बाहुली नाट्याचा' कार्यक्रम आयोजित करण्यात आलेला होता. त्यांनी आपल्या बाहुल्यांद्वारे उपस्थितांचे भरपूर मनोरंजन केले. दुसरे दिवशी श्री. पाध्ये यांच्या मार्गदर्शनाखाली नागपुरातील कलाशिक्षकांची एक सभा होऊन त्यात पाध्ये यांनी बाहुली नाट्याचा शैक्षणिक उपयोग कसा होऊ शकतो याचे विवेचन केले.

११ व १२ डिसें.

विदर्भ साहित्य संघ व अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने "मानवी जीवनव्यवहार आणि साहित्य : अंतःसंबंध" या विषयावर एकाद्विदिवसीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले होते. युगवाणीचे संपादक श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांनी या चर्चासत्राचे संचालन-संयोजन केले. चर्चासत्राचे उद्घाटन डॉ. वि. भि. कोलते यांचे हस्ते झाले. चर्चासत्रात डॉ. अशोक केळकर, श्री. ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, प्रा. मे. पु. रेगे, व डॉ. वसंत आबाजी डहाके यांनी विभिन्न विषयांवरील निबंधांचे वाचन केले. या मान्यवरांच्या निबंध वाचनानंतर त्यावर चर्चाही आयोजित करण्यात आली होती. या चर्चेत नागपुरातील मान्यवर साहित्यिकांचा सहभाग होता. (चर्चासत्राचा आढावा घेणारा वृत्तांत याच अंकात इतरत्र प्रकाशित केलेला आहे.)

शाखावृत्त

दिग्रस

विदर्भ साहित्य संघाच्या दिग्रस शाखेची ७ ऑक्टोबर १९९३ रोजी वार्षिक साधारण सभा झाली. सभेच्या अध्यक्षस्थानी प्रा. वि. बा. काटेवाले हे होते. या सभेत प्रा. राम शेवाळकर यांची अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी निवड झाल्याबद्दल अभिनंदनाचा ठराव सर्वानुमते पारित झाला. तसेच कै. श्री. बाजीराव पाटील आणि मराठवाड्यात नुकत्याच झालेल्या भूकंपामध्ये मृत्युमुखी पडलेली जनता यांना श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली.

याच सभेत शाखेची पुढीलप्रमाणे नवीन कार्यकारिणी निवडण्यात आली.

अध्यक्ष : श्री. भालचंद्र गावंडे, उपाध्यक्ष : श्री. एस. जी. चव्हाण, सचिव : प्रा. डॉ. रविकिरण पंडित, सहसचिव : सौ. शोभा आसेगावकर, कोषाध्यक्ष : प्रा. एस. एम. पद्मावार, कार्यक्रम प्रमुख : प्रा. व्ही. बी. काटेवाले, सदस्य : सर्वश्री एस. यु राऊत, पी. डी. खेडकर, रमेश काळे, सुरेश शर्मा, एम. पी. भगत आणि प्रा. एम. एम. उईके, विशेष आमंत्रित सदस्य प्रा. राम गायगोल, प्रा. जी. आर. केशरवाणी, प्रा. एम. एस. गोल्हार

गडचांदूर

विदर्भ साहित्य संघ, शाखा गडचांदूर तर्फे एका भावगीत स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. या कार्यक्रमाला प्रमुख अतिथी म्हणून प्रा. भोंगळे उपस्थित होते. या स्पर्धेत ५० स्पर्धकांनी भाग घेतला. यशस्वी स्पर्धकांना पारितोषिक देण्यात आले. अध्यक्षस्थानी शाखा अध्यक्ष प्राचार्य श्री. मोहीतकर होते.

याच शाखेत एका कविसंमेलनाचे आयोजन करण्यात आले होते. या कविसंमेलनाला जिल्ह्यातील कवी केशव तेलंग व विजय जोशी प्रामुख्याने उपस्थित होते. या परिसरातील नवीनही होते.

लाखनी

विदर्भ साहित्य संघ, लाखनी यांनी सोळावा वर्धापन दिन ६ ऑक्टो. १९९३ रोजी विवेकानंद सभागृह, लाखनी येथे आयोजित केला. याप्रसंगी मनोहरराव गांधी, कार्यकारी विश्वस्त मा. बा. गांधी चॅरिटेबल ट्रस्ट, नागपूर, तसेच प्रमुख उपस्थिती मा. रमेशचंद्र बंग, हिंगणा मा. दिलीपराव जाधव, नागपूर विनायकराव गाढे, नागपूर यांची होती.

याप्रसंगी लाखनी केंद्रात माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व पदवी (मराठी वाङ्मय) परीक्षा मध्ये मराठी विषयात सर्वाधिक गुण प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा कै. वसंत हुकरे स्मृति पारितोषिक देऊन गौरव करण्यात आला.

चित्रकला स्पर्धेतील यशस्वी स्पर्धकांना कै. शंकरराव गभने स्मृति पारितोषिक वितरण करण्यात आले.

पुरस्कार प्राप्त शाखा सदस्याचा सत्कार करण्यात आला.

स्वामी विवेकानंद "दिग्विजय दिन" शताब्दी निमित्त विदर्भ स्तरीय "शताब्दी" निबंध स्पर्धा आयोजित करण्यात आली. त्यात पुढील पारितोषिके दिली गेली.

प्रथम पारितोषिक (१) गजानन ना. जानमोर (भंडारा)

द्वितीय पारितोषिक (२) अखिलेशकुमार गौ. अग्रवाल (पुसद)

तृतीय पारितोषिक (३) रा. ह. कामथे (मानेगांव / सडक) (भंडारा)

तसेच कुष्ठमहर्षी डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन जन्मशताब्दी निमित्त निबंध स्पर्धा आयोजित केली गेली. त्यात खालील पारितोषिके दिली गेली.

प्रथम पारितोषिक (१) सुर्यकांत वि. बरबडीकर (लाखनी)

द्वितीय पारितोषिक (२) वासुदेव खु. बारसागडे

तृतीय पारितोषिक (३) (अ) राजू शामराव काटगाये, (ब) गजानन गो. देशमुख

या सोळावा वर्धापन दिन आयोजनाकरिता शाखेच्या अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव व सहसचिव व इतर कार्यकारी सदस्य गण यांनी सहकार्य दिले.

विशेष वृत्त

सांस्कृतिक संकुलाचा शिलान्यास

विदर्भ साहित्य संघाच्या इतिहासात २५ डिसेंबर १९९३ हा दिवस महत्त्वाचा ठरणार आहे. विदर्भ साहित्य संघाने सध्या अस्तित्वात असलेल्या वास्तुच्या जागी नवीन सांस्कृतिक संकुल उभारण्याचा जो संकल्प केला त्या संकुलाचा शिलान्यास महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांचे हस्ते या दिवशी समारंभपूर्वक पार पडला. विदर्भ साहित्य संघाच्या नियोजित सांस्कृतिक संकुलासाठी महाराष्ट्र शासनाने भरघोस मदत केलेली आहे.

या प्रसंगी डॉ. वि. भि. कोलते यांच्या 'धन्यतेची थाप' या पुस्तकाचे मुख्यमंत्र्यांच्या हस्ते प्रकाशन झाले. डॉ. वि. भि. कोलते यांचा याप्रसंगी शाल, श्रीफळ व मानचिन्ह देऊन सत्कार करण्यात आला. सुप्रसिद्ध गायक-अभिनेते मा. दिनानाथ मंगेशकर यांच्या स्मृतिदिनी झालेल्या या समारंभाच्या प्रसंगी बोलताना मुख्यमंत्र्यांनी विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्याबद्दल गौरवोद्गार काढले.

नवीन लेखकांच्या कलाकृतींना पुरस्कार प्रदान करण्याकरिता दहा लाख रुपयांच्या देणगीची घोषणा मुख्यमंत्र्यांनी यावेळी केली.

या समारंभात नामदार सर्वश्री. अरुण गुजराथी, रणजित देशमुख व विदर्भ साहित्य संघाचे अध्यक्ष प्रा. द्वादशीवार यांची भाषणे झाली. नागपूरचे खासदार श्री. दत्ता मेघे या प्रसंगी उपस्थित होते. या सभारंभास विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्यकारिणीचे सदस्य व साहित्यप्रेमी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

सरचिटणीस

चित्रकला स्पर्धेतील यशस्वी स्पर्धकांना कै. शंकरराव गभने स्मृति पारितोषिक वितरण करण्यात आले.

पुरस्कार प्राप्त शाखा सदस्याचा सत्कार करण्यात आला.

स्वामी विवेकानंद "दिग्विजय दिन" शताब्दी निमित्त विदर्भ स्तरीय "शताब्दी" निबंध स्पर्धा आयोजित करण्यात आली. त्यात पुढील पारितोषिके दिली गेली.

प्रथम पारितोषिक (१) गजानन ना. जानमोर (भंडारा)

द्वितीय पारितोषिक (२) अखिलेशकुमार गौ. अग्रवाल (पुसद)

तृतीय पारितोषिक (३) रा. ह. कामथे (मानेगांव / सडक) (भंडारा)

तसेच कुष्ठमहर्षी डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन जन्मशताब्दी निमित्त निबंध स्पर्धा आयोजित केली गेली. त्यात खालील पारितोषिके दिली गेली.

प्रथम पारितोषिक (१) सुर्यकांत वि. बरबडीकर (लाखनी)

द्वितीय पारितोषिक (२) वासुदेव खु. बारसागडे

तृतीय पारितोषिक (३) (अ) राजू शामराव काटगाये, (ब) गजानन गो. देशमुख

या सोळावा वर्धापन दिन आयोजनाकरिता शाखेच्या अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव व सहसचिव व इतर कार्यकारी सदस्य गण यांनी सहकार्य दिले.

विशेष वृत्त

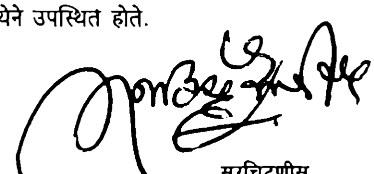
सांस्कृतिक संकुलाचा शिलान्यास

विदर्भ साहित्य संघाच्या इतिहासात २५ डिसेंबर १९९३ हा दिवस महत्त्वाचा ठरणार आहे. विदर्भ साहित्य संघाने सध्या अस्तित्वात असलेल्या वास्तुच्या जागी नवीन सांस्कृतिक संकुल उभारण्याचा जो संकल्प केला त्या संकुलाचा शिलान्यास महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांचे हस्ते या दिवशी समारंभपूर्वक पार पडला. विदर्भ साहित्य संघाच्या नियोजित सांस्कृतिक संकुलासाठी महाराष्ट्र शासनाने भरघोस मदत केलेली आहे.

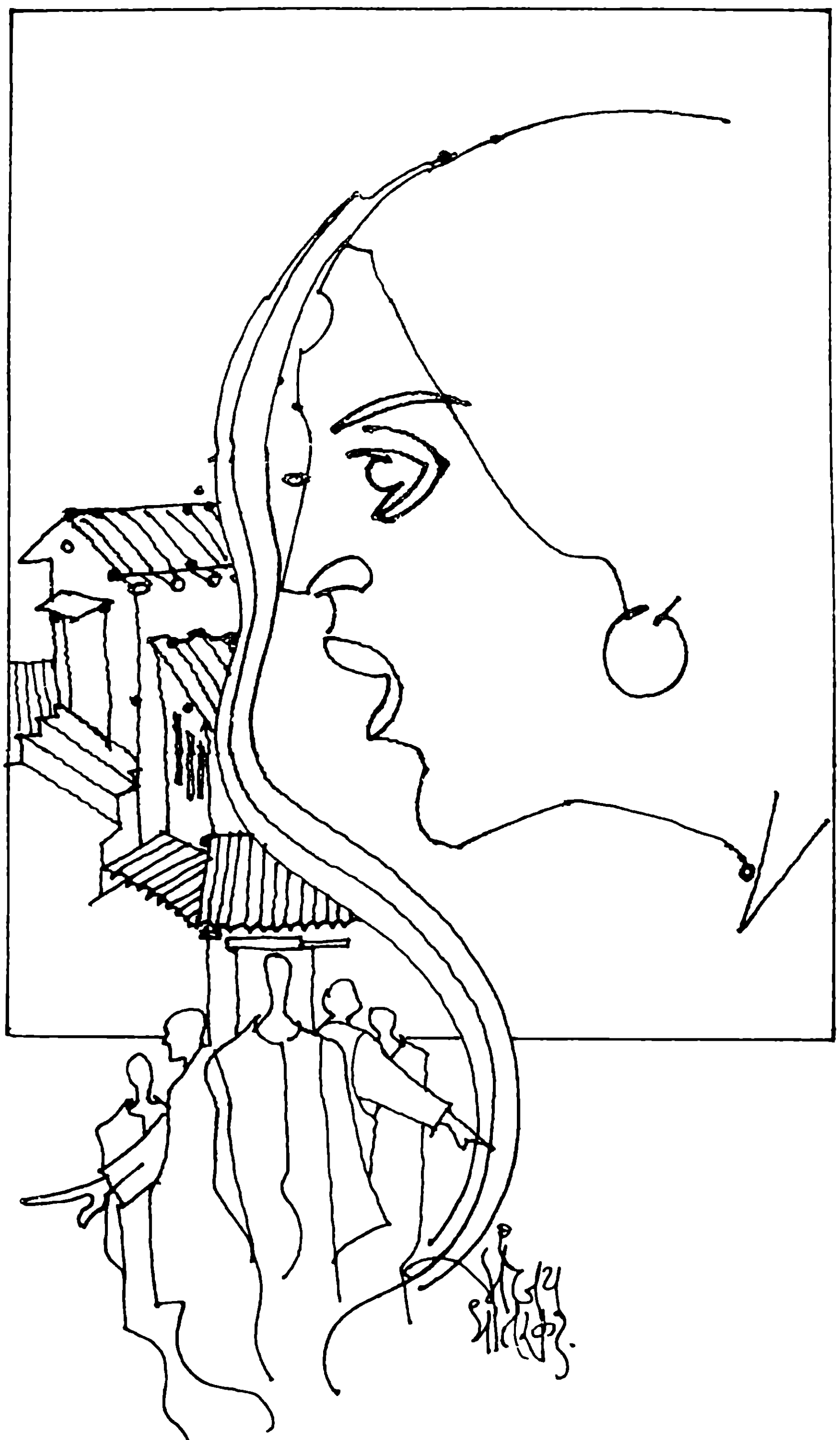
या प्रसंगी डॉ. वि. भि. कोलते यांच्या 'धन्यतेची थाप' या पुस्तकाचे मुख्यमंत्र्यांच्या हस्ते प्रकाशन झाले. डॉ. वि. भि. कोलते यांचा याप्रसंगी शाल, श्रीफळ व मानचिन्ह देऊन सत्कार करण्यात आला. सुप्रसिद्ध गायक-अभिनेते मा. दिनानाथ मंगेशकर यांच्या स्मृतिदिनी झालेल्या या समारंभाच्या प्रसंगी बोलताना मुख्यमंत्र्यांनी विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्याबद्दल गौरवोद्‌गार काढले.

नवीन लेखकांच्या कलाकृतींना पुरस्कार प्रदान करण्याकरिता दहा लाख रुपयांच्या देणगीची घोषणा मुख्यमंत्र्यांनी यावेळी केली.

या समारंभात नामदार सर्वश्री. अरुण गुजराथी, रणजित देशमुख व विदर्भ साहित्य संघाचे अध्यक्ष प्रा. द्वादशीवार यांची भाषणे झाली. नागपूरचे खासदार श्री. दत्ता मेघे या प्रसंगी उपस्थित होते. या सभारंभास विदर्भ साहित्य संघाच्या कार्यकारिणीचे सदस्य व साहित्यप्रेमी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.



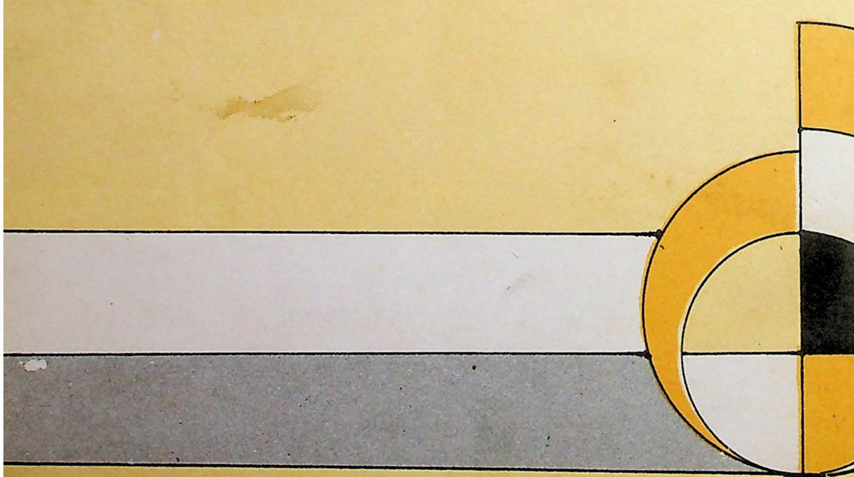
सरचिटणीस



अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

PRINTED MATTER PERIODICAL
पोस्टल रजि. एन.जी.पी. नं. ४११
१० रुपये



काशक : मनोहर म्हैसा्कर, सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर-१२
क : मधुसूदन पांडुरंग बनहट्टी, नारायण मुद्रणालय, धंतोली, नागपूर-१२
व्रपृष्ठ मुद्र: मधुकर वैद्य, मधुकर आर्टस्, धंतोली, नागपूर-१२

संजय धो